

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

2

1993 рік

**Невідомий художник. Святий Георгій. Початок XVIII ст.
Чернігівщина.**

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

Історичний науково-популярний та літературний журнал.
Рік заснування 1882 р.

Номер видруковано коштом

БАНКУ
«УКРАЇНА»

Головний редактор
П. П. ТОЛОЧКО

Редакційна колегія:

Ю. С. АСЕЄВ
О. І. БІЛОДІД
В. Й. БОРИСЕНКО
А. В. ДЕНИСЕНКО
(перший заступник
головного редактора)
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ
В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ
С. З. ЗАРЕМБА
(заступник
головного редактора)
Я. Д. ІСАЄВИЧ
М. Ф. КОТЛЯР
Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ
В. С. МУЛЯВА
Ю. М. МУШКЕТИК
О. С. ОНИЩЕНКО
М. Ф. ОХМАКЕВИЧ
І. М. САЛІЙ
П. С. СОХАНЬ
Д. В. СТЕПОВИК
В. Д. ТУРКЕВИЧ
(заступник
головного редактора)
Ю. М. ХОРУНЖИЙ
В. Г. ШМЕЛЬОВ

ЗМІСТ

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

2. Павло Сохань, Людмила Лозенко. Повернути писемні скарби.

ДО ДЖЕРЕЛ

10. «Найдорожче для мене зосталося там, коло Вас...»
Листи Василя Біднова до Дмитра Яворницького.
Передмова, публікація та коментарі Юрія Мицика, Світлани Амбросимової.

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ЕСЕ

22. Євген Маланюк. Історіософічна лірика. Післяслово Юрія Коваліва.
28. Євген Гуцало. Стріла. Переднє слово Валерія Шевчука.
30. Олександр Шугай. «Одіссея» Аркадія Казки. Есе.

ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

40. Олексій Путро. Останній гетьман.
52. Обрання Кирила Розумовського гетьманом. Публікація Володимира Сергійчука.

ДОСЛІДЖЕННЯ. РОЗВІДКИ

62. Петро Толочко. Київський церковний собор 1147 р.
66. Володимир Харламов. Віднайдена келія Феодосія Печерського.
69. Іван Костенюк, Олександр Морозов. Грецькі храми в Ніжині.
73. Олена Замлинська. Ідеологічний терор та репресії проти творчої інтелігенції у перші повоєнні роки (1945—1947 рр.).

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

81. Зенон Стефанів. Історія українського війська (Закінчення).

САМІ ПРО СЕБЕ

100. Северин Паньківський. Моє curriculum Vitae. Публікація та післяслово Ганни Лемешко.

ІЗ МАЛОВІДОМОГО

103. Геннадій Стрельський. Секретна місія П. Мілюкова.

БУДЬМО ЗДОРОВІ

106. Зоріана Болтарович. Народна медицина українців. Переднє слово Марії Максименко.
112. Олександр Пономарів. Історія в словах.

УКРАЇНСЬКИЙ БОГОСЛОВ

114. Олексій Онищенко. Переклик історії з сучасністю.
115. М. В. Довнар-Запольський. Церква і духовенство в домонгольській Русі.

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

Павло СОХАНЬ, Людмила ЛОЗЕНКО

ПОВЕРНУТИ ПИСЕМНІ СКАРБИ

У сучасних умовах розбудови незалежної української держави і пов'язаних з цим процесів пробудження самосвідомості та духовного відродження народу особливого значення набуває історико-культурна спадщина нації, зокрема писемні її джерела — рукописи і друковані видання.

Не применшуючи значення у висвітленні історичного процесу різних пам'яток матеріальної культури, можна з повною достовірністю стверджувати, що з часу виникнення писемності і до сьогодні вона виступає тим універсальним чинником, який з найбільшою повнотою відбиває всі сторони виробничої діяльності і духовного життя суспільства. Люди, покоління людей, навіть цілі народи і держави вмирили і навечно зникли з лиця землі, але їх діяння, думки, мрії і прагнення послідовно відбивались у писемних джерелах, які були її є основною скарбницею людського досвіду і знань, важливим засобом передачі цих знань з покоління в покоління, духовного взаємозбагачення людей і народів. Як писав видатний англійський вчений Джон Бернал, люди, і зокрема вчені, свідомо чи несвідомо «обов'язково керуються теоріями і поглядами, почерпнутими із загального фонду людської культури»¹. А такий фонд історичної пам'яті людей становлять насамперед писемні джерела, на яких і базується розкриття всього багатогранного історичного процесу кожного народу і людства в цілому. Від кількості і якості збережених писемних джерел з різних епох і періодів кожного народу безпосередньо залежить повнота і точність висвітлення його історії.

Людство багато втратило від того, що внаслідок війн, пожеж, стихійних лих безслідно зникли унікальні зібрання давніх рукописних джерел знаменитих тогочасних бібліотек Олександрії Єгипетської, Ніневії, Вавилону, Риму, Афін та інших античних і пізніших середньовічних центрів цивілізації. Така ж доля спіткала і славнозвісну київську бібліотеку Ярослава Мудрого, що була одним з найдавніших у слов'янському світі зібранням численних рукописних книг.

Нелегкою була доля писемних джерел нашого народу. Ті обставини, що протягом майже всієї своєї тисячолітньої історії Україна страждала від різних загарбників і колонізаторів: монгольських, польсько-литовських, тюрксько-османських, австро-угорських, московських та ін. — негативно відбилися на культурно-історичній спадщині народу.

По-перше, в історичних джерелах минулого, які створювалися загарбниками і колонізаторами українського народу, нерідко свідомо спотворювалися його минуле і героїчна боротьба, що, як відомо, відзначав уже автор «Истории Русов», звинувачуючи польських і литовських хроністів та літописців у тенденційному висвітленні подій. Ця тенденція виразно проявилася в історіографії не лише дореволюційного, а й радянського періоду.

По-друге, і це було і є найтяжчою бідою, колонізатори здійснювали численні пограбування, знищення та вивезення до своїх країн безцінних духовних скарбів нашого народу.

Історичні джерела свідчать, що процес вивезення писемних джерел з України розпочався ще в період Київської Русі і продовжувався протягом всіх наступних століть, включаючи радянські часи. Згідно з літописними даними бібліотека збудованого у 1160 р. у Володимирі-Суздальському Успенського собору формувалася за рахунок вивезення з Києва, зокрема, Андрієм Боголюбським

у 1155 р. рукописних книг. У 1168 р. його старший син — Мстислав — продовжив батьківську справу і перевіз до Володимира з Києва рукописні книжки, але вони загинули під час пожежі в соборі у 1185 р.² Відома дослідниці Р. П. Дмитрієва слушно зауважувала, що спадкоємність великокняжої влади, на котру у XII ст. претендували володимирські князі, підсилювалась й претензіями на спадкоємність у сфері духовної культури, що виявлялось в перенесенні з Києва до Володимира «культурних цінностей, зокрема і рукописів»³. Ця тенденція і прагнення оволодіти духовними скарбами Києва та інших українських міст ще з більшою силою виявлялись у XIV ст., коли Москва почала претендувати на роль головного політичного і духовного центру спочатку Північно-Східної Русі, а далі і «всея Русі». З Володимира до Москви були перевезені всі уцілілі киево-володимирські духовні реліквії, серед яких і рукописні книги. Використавши вигідно спільну перемогу давньоруських князівств на Куликовій полі, Москва, спираючись на силу зброї і церковної влади, послідовно захоплює й підкоряє всі навколишні князівства і землі. Цей загарбницький процес, що продовжувався майже 500 років і супроводжувався неабиякою жорстокістю до місцевого населення, пограбуванням його матеріальних і духовних скарбів та примусовою русифікацією, в офіційній історіографії Росії лицемірно і безсоромно називався спочатку «об'єднанням руських земель навколо Москви», а далі навіть «благородною місією Москви», яка, мовляв, брала народи під своє покровительство, «під високу руку великого московського князя» (з 1547 р.— царя, а з часів Петра I — імператора).

За підрахунками відомого історика і політолога Тараса Гунчака, за останні 400 років Росія щодня в середньому збільшувала свою територію на 50 квадратних миль⁴. Зазначимо, що без врахування історичних факторів утворення Російської імперії не можна вірно зрозуміти ті ностальгійні рецедиви імперської психології, які проявляються зараз серед певних кіл російської громадськості. Проте це окрема тема. Ми ж торкнулися цього питання лише у зв'язку із свідомим і послідовним вивезенням протягом століть численних історично-культурних цінностей, і зокрема писемних пам'яток з України, в інші країни, а найбільше — до Росії, де вони перебувають і зараз у московських, петербурзьких архівах, бібліотеках, музеях й інших установах.

Розпочавши загарбання українських земель ще 1500 р., коли було приєднано до Росії Чернігівсько-Сіверську територію, і особливо після Переяславської угоди 1654 р., правителі царської Росії впродовж століть проводили підступну політику щодо українського народу, відбираючи всі права автономії, а за Катерини II зліквідувавши повністю Гетьманщину і Зопорозьку Січ, перетворивши Україну у колонію. Робилося все, щоб позбавити український народ рідної мови, культури, духовних надбань. За часів Петра I розпочалося систематичне вивезення з України до Росії важливіших документів та книжкових зібрань.

Особливо багато було захоплено, знищено та вивезено з України документів після розгрому військами петровського прибічника князя Меншикова гетьманської столиці Батурини у 1709 р., а згодом під час слідства над наказним гетьманом Павлом Полуботком, зокрема, чимало справ Генеральної військової канцелярії та особистого листування козацької старшини. Ці матеріали зараз знаходяться частково в Центральному архіві давніх актів у Москві. Ще у 30-ті роки Центральне архівне управління УРСР зверталося до ЦАУ СРСР з проханням повернути документи. Проте вони залишилися у Москві.

20 грудня 1720 р. Петро I видає указ київському губернатору князю Голіцину, щоб «...во всех монастырях, обретающихся в Российском государстве, осмотреть и забрать древние жалованные грамоты и другие куриозные письма оригинальные, также книги исторические, рукописные и печатные...»⁵. Цей указ діяв і за царювання його наступників (Катерини II та інших російських самодержців).

Так після скасування у 1750 р. Канцелярії міністерського правління малоросійських справ у м. Глухові з неї були вилучені та перевезені до Росії справи таємного діловодства, які знаходяться у ЦДАДА в Москві.

Документи архіву Запорозької Січі, знайдені під час «розорення Січі генерал-поручиком Текелі у скрині під престолом січової церкви», опинилися в Московському відділенні загального архіву Головного штабу⁶.

Тисячі пудів архівних матеріалів вивезли до Москви також після судової реформи 1864 р. Згідно з обіжником Міністерства юстиції від 3 грудня 1866 р., туди потрапила і велика кількість документів ліквідованих установ з Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Херсонської та Чернігівської губерній⁷.

Унікальне писемне джерело періоду литовсько-польського панування в Україні — Литовська метрика, а також складова частина Коронної метрики — Волинська (або Руська) метрика знаходяться в Москві та Варшаві⁸.

Така ж доля спіткала і архів греко-католицьких митрополитів. Після так званого возз'єднання греко-католицької церкви з православною у 40-их роках XIX ст. його забрали із Радомишля до Петербурга, де безпідставно приєднали до матеріалів білорусько-литовської греко-уніатської Колегії (знаходиться в Центральному історичному архіві Росії в Санкт-Петербурзі).

У 1874 р. Головний архів Міністерства закордонних справ поповнився матеріалами «дипломатичної канцелярії» ліквідованого Управління Новоросійського і Білоруського генерал-губернаторів⁹.

Особливо цілеспрямованого характеру набуло вивезення архівних документів з України після створення в 1834 р. у Петербурзі Комісії для видання історичних пам'яток, згодом перейменованої в Археографічну комісію, яка вже на початку своєї діяльності звернула увагу на «провінційні архіви» і стала вимагати від них давні і важливі в історичному відношенні матеріали для подальшого вивчення та публікування.

Протягом 1837—1840 рр. до Петербурзької археографічної комісії надійшла велика кількість старовинних українських архівів — Київської і Перемишльської міських дум, Кременецького городового магістрату, Олицької ратуші, Володимир-Волинського повітового суду, Полтавської казенної палати¹⁰. Тільки з Чернігівського губернського правління туди потрапило 930 актів за 1586, 1650—1794 рр., 536 актів 1496—1808 рр. вивезено з Київської казенної палати. За визначенням академіка Багалія, це були залишки колись величезного зібрання документів про права Київських монастирів на нерухоме майно¹¹.

До Петербурзької археографічної комісії надійшли також старовинні книги та рукописи Софійського собору, Михайлівського та Микільського монастирів, Київської духовної академії, семінарії, а також, як свідчить О. Левицький, ще чимало дорогоцінних матеріалів Південно-Західного краю, як тоді називали Україну¹².

Сприяли спустошенню українських архівів і місцеві «патріоти». Прикладом цього може стати колекція М. А. Маркевича, що зберігається тепер у Публічній бібліотеці Росії в складі бібліотечного та рукописного зібрання І. Я. Лукашевича¹³. Як оповідав сам Маркевич, його збірка складалася із матеріалів, взятих з урядових, монастирських і приватних архівів. Часом він не зупинявся навіть перед руйнуванням справ, вилучаючи окремі документи¹⁴.

За такою ж схемою створювалося і зібрання «слов'янських рукописів» самого Лукашевича, серед яких знаходимо найцікавіші та найважливіші документи «старої Гетьманщини, Канцелярії малоросійського скарбу та описи полків за різні роки XVIII ст.» тощо¹⁵.

Вилучалися документи з архівів України і для поповнення фондів зібрань музеїв. Так, деякі із справ Шосткінського порохового заводу, Київського та Херсонського арсеналів зараз зберігаються в документальній колекції Артилерійського музею у Петербурзі¹⁶. Окремі актові книги, інші документи українського походження експонуються в Московському історичному музеї, інших установах.

За часів першої світової війни царськими військами піддавалися грабунку культурні і духовні цінності Східної Галичини. За свідченням О. Лотоцького¹⁷, під час тусу та арешту митрополита А. Шептицького було конфісковано та вивезено до Петрограда декілька скринь з історичними документами¹⁸. Значних втрат зазнали українські архіви і документальні збірки і в роки революції та громадянської війни. З листа професора П. Клименка до ЦАУ УРСР довідуємося, що архів Центральної Ради, який знаходився у приміщенні Кам'янець-Подільської казенної палати, 1920 р. був вилучений ЧК для відправки до Всеросійської надзвичайки «як політичний матеріал»¹⁹.

Чимало документів радянських установ України, що виникли у 1918—1920 рр., було в різний час евакуйовано до Тамбова, Орла, Брянська, Москви, Самари, а також Сибіру²⁰.

Находилися до Росії документи з України і за радянських часів. Уже 1924 р. за розпорядженням Реввійськради з Миколаєва до Ленінграда вивозиться частина фондів Центрального Чорноморського архіву у кількості 85 ящиків вагою до 500 пудів²¹. Згодом, незважаючи на енергійні протести Архівного управління України та науковців, до Ленінграда вивезли весь архів Чорноморського флоту²².

Перед другою світовою війною з Історичного архіву в Києві та Держархіву Одеської області на Гоголівську виставку було взято більше 10 документів та книжок з автографами письменника, які так і не повернулися в Україну і тепер знаходяться в Пушкінському домі²³.

Про непоправні втрати культурних скарбів, архівів, бібліотек і музеїв України розповідається в книзі Патриції Кенніді Грімстед та Геннадія Боряка²⁴.

Під приводом утворення спеціалізованих архівосховищ, уточнення профільності архівів за 50 років з України вилучили майже всі фонди військових установ, навіть утворені урядом Радянської України та її Народним Комісаріатом військових справ. До речі, фонди самого Наркомвоєну, а згодом і Міністерства оборони України зберігаються також у Москві. У зв'язку з цим припинили існування Київський і Харківський воєнно-історичні архіви.

Досить часто за прямою вказівкою Головархіву СРСР вилучалися з України окремі документи, цілі фонди. У 1948 р. з Центрального історичного архіву у Києві та Держархіву Полтавської області до Москви забрали фамільні фонди родичів М. В. Гоголя — Гоголь-Яновських та Бикових. Зараз ці фонди зберігаються в Центральному архіві літератури і мистецтва Росії²⁵.

Після війни, яка завдала архівам України і без того великих втрат, Головархів СРСР своїми розпорядженнями від 28 грудня 1951 р. та від 30 жовтня 1953 р. зобов'язав передати до Москви залишки військових архівів дореволюційного та пореволюційного часів, вивезенню яких перешкодила війна, а також усі фонди та матеріали з історії другої світової війни, трофейні документи німецьких військових частин, з'єднань, окупаційної адміністрації. Було запропоновано передати до Центрального особового архіву навіть документи, що не мали грифу секретності. Наприклад, з Держархіву Львівської області вивезли фонди Соціалістичного робітничого інтернаціоналу за 1917—1923 рр.; судового виконавця Гартмана в Берліні за 1918—1922 рр.; особистий фонд М. Е. Когана — депутата рейхстагу у 1876—1917 рр. та ін. До архіву давніх актів потрапляє 128 єврейських тор, що зберігалися в Держархіві Житомирської області. Протягом 1951—1972 рр. переважно до Москви було передано більше трьох тисяч фондів загальним обсягом понад 80 тисяч справ.

Зараз важко встановити кількість оригінальних документів партійних, радянських, військових діячів, що вилучалися з окремих справ, попри всі архівні правила, часто без заміни їх копіями. Приклад тому — вилучення у 1972 р. з особливою секретністю з архівів Житомирської та Хмельницької областей документів про родовід Леніна по материнській лінії.

Нещодавно в Центральному архіві громадських об'єднань України віднайдено листування ЦК Компартії України з ЦК КППС про повернення текстів стенограм виступів М. Хрушова на пленумах, засіданнях ЦК Компартії України за 1938—1949 рр., які після його від'їзду із Києва були передані до Центрального партійного архіву у Москві. У 1967 р. ЦК Компартії України зробив спробу повернути ці матеріали, але ЦК КППС на запит П. Шелеста навіть не відреагував.

За радянських часів, коли Україна, як відомо, тільки номінально працювала в сфері міжнародних відносин, тексти всіх угод, які вона не так вже й часто самостійно укладала з іншими країнами, потрапляли до архіву союзного Міністерства закордонних справ. За межами України опинилися навіть акти про возз'єднання Західної України, Західної Буковини, Закарпаття з Україною.

Продовжувалося вивезення архівних документів до Москви і в останні часи. Буквально у 1991 р. було здійснено передачу до Москви ряду архівних документів з деяких відомчих архівів провідних установ України.

Таким чином, протягом багатьох віків, а надто за радянські часи, Україна позбавлялася документів історико-політичного, юридично-правового, дипломатичного, військового, майново-господарчого характеру, які є основою документальної пам'яті нації.

Питання про повернення документів українського походження має давню історію. Ще за дореволюційних часів відзначалася недоцільність надмірної централізації архівів у Москві та Петербурзі, що призводило до небажаного розпорошення провінційних архівів та негативно відбивалось на вивченні місцевої історії. Виходячи з цього, професура Київського університету порушувала перед Російською Академією наук питання про повернення в Україну вивезених фондів, зокрема частини Румянцевського опису Лівобережної України²⁶.

З проханням про повернення на місце походження вивезених до Петербурга документів для дослідження та публікації звернулася до Петербурзької археографічної комісії утворена у 1843 р. Київська археографічна комісія. Проте документи продовжували знаходитися у столицях²⁷.

Після Лютневої революції і проголошення Української держави питання про розподіл культурних цінностей, що зберігалися у петербурзьких та московських архівах, музеях і бібліотеках, обговорювалося на переговорах України з Росією, які проходили у Києві з травня по жовтень 1918 р. Було утворено спеціальну комісію під головуванням товариша (заступника) міністра народної освіти П. І. Холодного, до якої входили представники всіх міністерств, фахівці і знавці фондів російських архівів та музеїв. Перед комісією постало завдання підготувати описи «культурного майна, яке було вивезено чи пограбовано під час першої світової війни, а також за розпорядженням царського уряду»²⁸. В результаті з'явилося два списки: «Матеріалів, які внаслідок розподілу бажано було мати на Україні» і «Документів, що походять з України і які примусово були вивезені за наказом царського уряду і які незаперечно повинні бути повернуті». 25 липня 1918 р. була прийнята постанова, у пункті XI якої йшлося про принципи розподілу архівів: «Усі культурні цінності, вивезені з меж України до Росії і ті, що знаходяться в Росії, але мають спеціальну вартість для української культури, повинні бути цілком повернуті Україні, а ті з них, котрі були спільною власністю бувшої Російської імперії, але перебували поза межами української території, повинні бути повернені Україні в частині рівній тій, в якій вона бере на себе борг бувшої Російської імперії»²⁹.

Це чи не найперший у незалежній Українській державі документ, який на рівноправній основі визнавав її права на свою частку духовно-культурної спадщини колишньої імперії. Проте припинення переговорів і від'їзд російської мирної делегації полишили справу незавершеною.

Знову ця проблема постала після утворення у 1921 р. Головного архівного управління, до відання якого передавалися всі існуючі на той час в Україні архіви. Над ними працює великий загін провідних вчених-істориків і архівістів: академік Д. Багалій, професори В. Веретенников і О. Оглоблін, а також О. Левицький, В. Модзалевський, В. Міяковський, В. Романовський, В. Барвінський, Є. Іванов, М. Гливенко.

У кінці 1923 р. питання про концентрацію документів, що зберігаються за межами України, було порушено на урядовому рівні. На засіданні Малої Президії ВУЦВК 14 грудня 1923 р. приймається постанова про визнання необхідності перевезення в Україну «архівного матеріалу, що зберігається у Москві і становить значний інтерес для історії революції і радянського будівництва на Україні...»³⁰.

Треба зауважити, що спочатку російська сторона з розумінням поставилася до намагань України щодо повернення архівних документів. Фахівцям обох сторін надавалася можливість виявляти документи безпосередньо на місцях. Як російські, так і українські архівісти інформували один одного про виявлені фонди та окремі справи. Уже з кінця 1923 р. в Україну стали надходити вантажі з архівними матеріалами. Одними з перших були повернуті фонди нотаріальних архівів Харкова, частина фонду Харківського окружного суду та документів з архівів Львова, що опинилися під час громадянської війни в Ростові-на-Дону. На початку 1924 р. з Москви до Харкова надходять документи з

історії громадянської війни в Україні 1918—1919 рр., зокрема фонди ревкомів, виконкомів та їх відділів, ревтрибуналів, документи Міністерства продовольчих справ і Державного хлібного бюро періоду УНР.

Але характер документів, що передавалися, не задовольняв українську сторону, на 1-й Всеукраїнській нараді архівних працівників, яка відбулася у Харкові у грудні 1924 р., приймається відповідне рішення, а Д. Багалій та В. Барвінський виступають з ґрунтовною статтею, де називають численну кількість українських документів, які в різні періоди опинилися в Росії³¹. Археографічна комісія при ВУАН, що діяла з 1918 р. у м. Києві, також неодноразово виступала з обґрунтованими вимогами повернути в Україну документи з Москви і Ленінграда (зокрема, матеріали Румянцевського опису України, «малоросійские дела» з архіву Міністерства закордонних справ, «дела Малоросійського приказа» з архіву Міністерства юстиції та ін. Голова Археографічної комісії академік М. С. Грушевський у 1924 р. здійснив поїздку до Москви і Ленінграда з метою вивчення стану і умов використання архівних джерел з історії України та можливостей передачі частини їх до українських архівосховищ.

Навесні 1925 р. ВУЦВК знову порушив вже перед ЦВК СРСР клопотання «Про повернення УСРР документів, які мають для України історичне значення». Одночасно перед архівним управлінням ставилось завдання розшукати всі матеріали, що стосуються РРФСР, для передачі їх Архівному управлінню РРФСР, а також «вжити всіх заходів до того, аби розшукати архів 1-го та 2-го Всеукраїнських з'їздів Рад ВУЦВКу УРСР»³². З огляду на це, ЦВК СРСР утворив спеціальну комісію, яка визнала, що матеріали, вивезені за межі союзних республік, підлягають безумовному поверненню. Ще до утворення цієї комісії Центрархів РРФСР висловив згоду на передачу ЦАУ УРСР матеріалів, вивезених у дореволюційні часи (судових установ українських губернь до 1800 р. скасованих внаслідок реформи 1864 р.). З цим погодився і ВЦВК СРСР. У жовтні 1926 р. з Центрального архіву давніх актів в Україну надійшла згадані матеріали до Центрального історичного архіву у Харкові, Центрального архіву давніх актів у Києві, Дніпропетровського та Одеського крайових історичних архівів.

Тим часом уряд України порушив перед урядом Союзу РСР клопотання про долю українських архівів в бібліотеках союзного підпорядкування. Проте вимога про повернення цих матеріалів зустріла спротив і розглядалася в комісії при ЦВК Союзу РСР. Під тиском незаперечних аргументів з боку української сторони було прийнято рішення про передачу з рукописного відділу Бібліотеки АН СРСР у Ленінграді 134 томи Румянцевського опису Малоросії, що і було здійснено у жовтні 1931 р. Тепер ці документи зберігаються в ЦДІА України у м. Києві.

Це було чи не останнє солідне надходження українських документів з Росії. Згодом репресії, що їх зазнав численний загін українських істориків і архівістів, передача у 1938—1939 рр. архівних установ у відання НКВС зовсім припинили роботу в цьому напрямку, а вивезення архівів з України набуло особливо широкого характеру.

Україна опісля вже ніколи не порушувала питання про свої права на власну історико-культурну спадщину, що залишалася в Росії. Навіть після другої світової війни, зважаючи на великі втрати, які зазнали архіви. У перспективних планах щодо шляхів поповнення архівних фондів передбачалося хіба що здійснити централізований облік документів з історії України, в тому числі і за її межами, та зробити мікрофотокопії найважливіших з них. І тільки в статті начальника відділу Архівного управління І. Л. Бутича було привернуто увагу до українських матеріалів, що знаходяться в російських архівах, музеях, бібліотеках³⁴.

На жаль, мікрофільмування документів поширення не набуло, і лише ЦДІА України у м. Києві завдяки планомірній цілеспрямованій роботі вдалося створити колекцію мікрофотокопій з документів, що зберігаються в колишніх Центральному державному архіві давніх актів та Центральному державному історичному архіві СРСР загальною кількістю до 200 тис. кадрів. Проте ця робота зіткнулася із труднощами і згодом була припинена.

З огляду на вищесказане, можна зробити висновок, що з Україною відверто поступали як з колонією, вилучаючи, попри всі існуючі правила, потрібні метрополії документи. Повертали ж у більшості випадків другорядні справи, продовжуючи утримувати найдавніші і найцінніші для української історії документи.

Як свідчить міжнародна практика, кожен народ, звільняючись від колоніального ярма, прагне повернути собі і свої ознаки державності, і свої історико-культурні та духовні надбання, зокрема, архівну документацію.

Прикладом цього може бути Польща, яка, одержавши самостійність, поставила перед ленінським урядом Російської Федерації питання про ревіндикацію її історико-культурного надбання і згідно Ризької угоди одержала більшу її частину.

Глави держав — учасниць СНД підписали у Мінську 14 лютого 1992 р. «Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження», але це зустріло шалений опір з боку шовіністично настроєної інтелігенції Росії, яка керується, либонь, прислів'ям «Что взято, то свято». Тут вперто не хочуть брати до уваги інтереси і почуття тих народів, які втратили свої архіви внаслідок колоніальної залежності, ігнорують міжнародні конвенції, прийняті ЮНЕСКО для захисту культурних цінностей, зокрема й конвенцію ЮНЕСКО 1970 р. «Про заходи, спрямовані на заборону і попередження незаконного вивезення, вивозу і передачі прав власності на культурні цінності» та Статут Міжурядового комітету ЮНЕСКО із сприяння поверненню культурних цінностей (1978), Віденську конвенцію про правопримство держав у відношенні державної власності, державних архівів і державних боргів (1983).

Проте представники країн — учасниць СНД доклали чимало зусиль, щоб угода допомогла врегулювати правонаступництво стосовно державних архівів.

У цій угоді міститься кілька важливих пунктів:

Перший — країни — учасниці СНД погодилися не претендувати на фонди, утворені внаслідок діяльності вищих державних структур колишніх Російської імперії і Союзу РСР, що зберігаються в Центральних архівах колишнього Союзу РСР.

Другий — під юрисдикцію країн — учасниць СНД переходять державні архіви та інші архіви союзного рівня, включаючи державні галузеві архівні фонди колишнього Союзу, що знаходилися на їх території на період розмежування.

Третій — країни — учасниці СНД мають право на повернення тих фондів, які утворилися на їх території і в різні часи опинилися за її межами.

Зважаючи, що кожна з країн — учасниць СНД має свої відмінні претензії до колишньої метрополії, в документі відсутні механізми практичного здійснення цієї роботи, а натомість передбачено в кожному конкретному випадку узгоджувати це в двосторонніх угодах.

Не можна обійти увагою і той факт, що в угоді нічого не сказано про союзні бібліотеки, музеї, інші інституції, що знаходяться тепер у віданні Академії наук та Міністерства культури Російської Федерації.

Незважаючи на ці та інші недоліки, угода відкриває можливість розпочати роботу по практичному втіленню передачі колишнім союзним республікам (тепер — суверенним і незалежним державам) документів, зокрема, і Україні. Тому зараз, виходячи з попереднього досвіду, треба негайно скласти два списки: перший — фондів, частин фондів, окремих документів українського походження з обґрунтуванням незаперечного їх повернення; другий — документів, що підлягають мікрофільмуванню після висновків експертів про неможливість з об'єктивних причин їх вилучення із зарубіжних архівів, музеїв, бібліотек.

Для складання точніших і повніших списків необхідно домогтися надання експертам архівних установ та фахівцям-археографам можливості ознайомитися з обліковою документацією, науково-довідковим апаратом і самими фондами безпосередньо на місцях.

Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України і спеціалісти Інституту української археографії АН України разом із своїми колегами з архівів, вузів, бібліотек, музеїв та інших установ розробили і здійснюють державну програму «Архівна та рукописна Україніка», яка передбачає і роботу по

збиранню та поверненню на батьківщину писемних джерел нашої історично-культурної спадщини. Сподіваємося, що і Уряд, і Верховна Рада України нададуть цьому належну увагу. Адже це справа великої національної і державної ваги.

¹ *Бернал Д.* Наука в истории общества / Пер. з англійської.— М., 1956.— С. 15.

² *Розов Н. Н.* Книги Древней Руси.— М., 1977.— С. 116; Книжные центры Древней Руси XI—XVI вв.— М., 1991.— С. 8.

³ Там же.— С. 8.

⁴ *Гучак Тарас.* Історія — не календар подій і дат // Київська правда.— 1992.— 17 грудня.

⁵ Военно-исторический вестник.— 1909.— № 3—4.— С. 1.

⁶ *Иванов П.* Библиографическая заметка о новых материалах, касающихся истории Малоросси // Киевская старина.— 1892.— Т. 39.— С. 488.

⁷ *Багалій Д., Барвінський В.* Українські архівні фонди в межах РРФСР // Архівна справа.— 1925.— Кн. 1.— С. 34—44; Інформаційний лист Центрархіву РРФСР до ЦАУ УРСР від 12. 05. 1925 р.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 186.— Арк. 13, 37.

⁸ *Мітюков О. Г.* З історії архівів України // Архіви України.— 1991.— № 2.— С. 12.

⁹ Лист Одеського окружного історичного архіву до ЦАУ УРСР від 16. 09. 1927 р.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 186.— Арк. 98.

¹⁰ Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории АН СССР.— М., Л., 1958.

¹¹ Доповідна записка Укрцентрархіву до ВУЦВК від 18. 02. 25 р.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 1716.— Арк. 24—26.

¹² *Левицкий О. И.* 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843—1893).— К., 1893.

¹³ *Шапов Я. Н.* Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Описание.— М., 1959.

¹⁴ Проект листа ЦАУ УРСР до правління Публічної бібліотеки СРСР ім. Леніна (1953).— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 1716.— Арк. 26.

¹⁵ Отчет Московского публичного и Румянцевского музеев за 1870—1872.— С. 29, 32—35; див. також: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии.— К., 1891.— Т. 1, кн. 1.— С. 508.

¹⁶ Путеводитель по архиву Артиллерийского исторического музея.— Л., 1957.— С. 21—24, 43—44, 98, 104, 107, 194.

¹⁷ *Лотоцкий Александр* (1870—1939) — громадський і політичний діяч, письменник, публіцист, науковець, голова Української національної ради в Петрограді (1917).

¹⁸ Під час Лютневої революції ці документи мало не знищив натовп, увірвавшись до приміщення охоронки, де вони зберігалися. Див.: *Лотоцкий О.* Сторінки минулого. Ч. 3.— Варшава, 1934.— С. 377—378.

¹⁹ Доповідна записка проф. П. Кліменка до ЦАУ УРСР від 23. 09. 24.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 139.— Арк. 2, 4. На жаль, немає відомостей про те, чи була вона відправлена до Петрограда.

²⁰ *Білик П.* До історії архівного будівництва // Архівна справа.— 1933.— № 7—8.— С. 169; див. також: *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917—1973.— К., 1975.— С. 74.

²¹ Акт огляду Центрального Чорноморського морського архіву в Миколаєві від 18. 06. 25.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 185.— Арк. 15; див. також перелік архівних матеріалів, що їх вивезено з Центрального Чорноморського архіву.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 14.— Арк. 15.

²² У Держархіві Миколаївської області залишилось всього три неповних фонди з цього колись досить значного за обсягом архіву. Див.: Список основних делопроизводственных фондов, находящихся в Центральном Черноморском архиве в г. Николаеве, від 5 червня 1928 р.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 903.— Арк. 8—14.

²³ Лист ЦАУ УРСР до ГАУ СРСР від 10.04. 1939 р.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 1893.— Арк. 2.

²⁴ *Кенніді Грімстед Патриція* (за участю Геннадія Боряка). Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни. Виникнення архівів, бібліотек, музеїв.— Львів, 1992.

²⁵ Лист ГАУ СРСР від 13. 03. 48 та лист АУ УРСР від 24. 04. 48, а також перелік документів, що підлягають передачі.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 121.— Арк. 58, 65—66, 69—70.

²⁶ *Василенко Н. К.* Вопрос о децентрализации наших исторических архивов. Судьба Румянцевской описи Малороссии // Киевская старина.— 1892.— Т. 39.— С. 453, 459—461.

²⁷ *Левицкий О. И.* Вказ. праця.— С. 27.

²⁸ Хроніка. Питання про повернення культурних цінностей з Московщини на Україну // Наше минуле.— 1918.— Ч. 2.— С. 207—208.

²⁹ Постанови, прийняті на об'єднаному засіданні Боргово-економічної комісії з Фінансовою комісією та представниками інших комісій в питанні про розподіл Державного майна та Державних боргів 25 липня 1918. Київ.— ЦДАВОВ України.— Ф. 3695.— Оп. 1.— Спр. 195.— Арк. 2 зв.

³⁰ Витяг з протоколу № 39/129 засідання Малої Президії ВУЦВК від 14 грудня 1923.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 111.— Арк. 7.

³¹ *Багалій Д., Барвінський В.* Українські архівні фонди в межах РРФСР // Архівна справа.— 1925.— Кн. 1.— С. 34—44, 153.

³² Витяг з протоколу № 61/179 засідання Малої Президії ВУЦВК від 6 березня 1925.— ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 185.— Арк. 3.

³³ ЦДАВОВ України.— Ф. 14.— Оп. 1.— Спр. 184.— Арк. 3, 5, 9, 10.

³⁴ *Бугич І.* Шляхи поповнення державних архівів Української РСР документальними матеріалами // Науково-інформаційний бюлетень.— 1959.— № 1/35.— С. 41—50.

«НАЙДОРОЖЧЕ ДЛЯ МЕНЕ ЗОСТАЛОСЯ ТАМ, КОЛО ВАС...»

(Листи Василя Біднова до Дмитра Яворницького)

Однією з традиційних рубрик часопису «Киевская старина» була публікація епістолярної спадщини відомих діячів української науки, культури, громадського життя. Саме приватне листування містить оригінальну інформацію про людей та події, найбільш повно відображає думки авторів, еволюцію їх поглядів.

Значну цінність мають епістолярні комплекси, що містять велику кількість листів різних кореспондентів до одного адресата і відповіді останнього протягом багатьох років. До таких комплексів належить і листування видатного українського історика академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855—1940) — неперевершеного знавця історії запорозького козацтва, «енциклопедиста козаччини» (за висловом І. Ю. Репіна), фундатора запорозької старовини у Катеринославі. Переважна більшість листів (саме листи до академіка) зосереджена у Дніпропетровському історичному музеї, де їх налічується близько 6400. Адресати з України, Росії, Польщі, Англії, США, Чехо-Словаччини. Це листи істориків (Д. І. Багалія, Д. І. Дорошенка, В. О. Ключевського, Н. Д. Полонської-Василенко, А. О. Скальковського), етнографів (В. Г. Кравченка, Я. П. Новицького, М. Ф. Сумцова), мовознавців (А. Ю. Кримського та ін.), мистецтвознавців (І. Е. Грабаря, Н. П. Кондакова, Д. М. Ревуцького, В. М. Щербаківського), письменників (Олени Пчілки, М. М. Коцюбинського, Панаса Мирного), композитора М. В. Лисенка, акторів (М. Л. Кропивницького та ін.), художників (С. І. Васильківського, М. С. Самокиша), кобзарів (М. С. Кравченка, І. Й. Кучугури-Кучеренка), видавців (Є. С. Вирового, В. Л. Левицького).

Серед іноземних кореспондентів Дмитра Івановича — вчені Л. Нідерле, В. Міннс, Ф. Поспішил, Е. Діллен та ін. Листування Яворницького досить повно висвітлює його різноманітну наукову та громадську діяльність, а також суспільно-політичне й культурне життя на Катеринославщині і загалом в Україні кінця ХІХ — 30-х років ХХ ст.

Звернення до цього неоціненного джерела дає нам можливість уявити собі, що діялось в Україні в останній чверті ХІХ — на початку ХХ ст., чим жили кращі представники української інтелігенції й прості люди, як вони боролися за національну культуру та духовність.

Поки що до наукового обігу введено лише окремі листи з епістолярної спадщини Яворницького. Пріоритет в цьому належить М. М. Олійник-Шубравській*. Останнім часом з'явилися публікації листів (до Д. І. Яворницького) В. Г. Кравченка, М. Л. Кропивницького, Я. П. Новицького, Олени Пчілки, Н. Д. Полонської-Василенко, М. Є. Слабченка, Л. М. Старицької-Черняхівської, С. М. Шубинського, що здійснили дніпропетровські та київські дослідники (В. М. Бекетова, О. Боряк, В. М. Заруба, Ю. А. Мицик, О. М. Огризкіна, А. І. Перкова, В. І. Ульяновський та ін.).

* Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично етнографічна діяльність. — К., 1972.

Особливий інтерес становлять листи до Д. І. Яворницького Василя Олексійовича Біднова (1874—1935) — відомого катеринославського історика, архівіста, краєзнавця, викладача Катеринославської духовної семінарії, освітнього і громадського діяча, автора близько 70 наукових праць **. Довгий час його ім'я було забуто, оскільки він опинився в еміграції.

Народився В. О. Біднов у селі Широкому Катеринославської губернії, у 1902 р. закінчив Київську духовну академію, працював у Астрахані, з 1907 р. викладав у Катеринославській духовній семінарії, брав активну участь у громадсько-культурному житті міста. Разом з Д. І. Яворницьким, А. С. Снявським та ін. стояв біля витоків Катеринославської вченої архівної комісії та культурно-освітнього товариства «Просвіта». У Катеринославі В. О. Біднов плідно працював в архівах, видав кілька книг («Православна церковь в Польше и Литве», 1908; «Из прошлого Екатеринославской епархии», 1907; «Материалы по истории церковного устройства на Запорожье», 1907; «К истории бывших запорожских старшин и козаков», 1915; «Дніпрові пороги», 1919; та ін.).

Після Лютневої революції 1917 р. В. О. Біднов проводив досить активну громадську роботу (відновив товариство «Просвіта», організував українські курси для вчителів тощо), у 1918—1920 рр. працював професором Кам'янець-Подільського університету, потім емігрував з України до Польщі, був арештований, згодом опинився у Празі, де викладав в Українському Вільному університеті, педінституті та господарській академії в Подєбродах (поблизу Праги). Перебуваючи в еміграції, незважаючи на важкі моральні обставини (трагічно загинув його син Арсен; дружина — Л. Є. Біднова, яка залишилася в Україні, була заарештована в зв'язку із сфабрикованим процесом СВУ), Василь Олексійович невтомно працював на ниві історії України, видав монографію «Церковна справа на Україні» (1921), розвідки про архів Коша Запорозької Січі, про спомини запорожця Микити Коржа, підготував до друку книгу про Катеринослав (1928) та ін. Весь час згадував Біднов свій рідний край, Україну, Дніпро, Катеринослав, Яворницького, інших друзів. Він мріяв повернутись в Україну, щоб хоч «кістки свої скласти на Рідній, Святій Землі...». Але не судилося. 1 квітня 1935 р. В. О. Біднов помер у Варшаві, був похований на православному кладовищі.

Пропонуємо читачам «Київської старовини» десять листів В. О. Біднова до Д. І. Яворницького за 1923—1932 рр. Усі вони надіслані з Праги до Катеринослава. Ці листи — цінне джерело до історії української наукової еміграції середини 20-х — початку 30-х років ХХ ст. Їх не можливо читати спокійно, це — крик душі творчої, енергійної людини, яка опинилася зовсім самотньою на чужині, була відірвана від усього того, що становило сенс її буття.

№ 1

Прага — Катеринослав

Високоповажний та дорогий Дмитре Івановичу!

Тільки тепер наважусь нагадати Вам про себе, а то весь час не можна було писати. Прочитавши Вашу статтю про музей в «Червон[ому] шляху»¹, я не міг стримуватися довше й вітаю Вас з далекої чужини. Музей, Катеринослав, Дніпро, Запорозжя — все це наганяє журбу, і особливо тяжким та гірким стає бурлакування...

Мимоволі оживають в пам'яті колишні часи наших зустріч та спільної праці над дорогою для нас, рідною старовиною...

Як же Ви поживаєте і що поробляете? Музей збільшився, надбав нових скарбів. Хто тепер допомагає Вам у Вашій праці? Де Ваші стародавні приятелі — В. П. Гегело² та ін.? Як ідуть Ваші виклади в університеті? Що Ви там читаєте? Чи цілий Ваш будинок з малюнками козаків, садком та пасікою?

Часто, часто згадую Вас і сам, і в розмовах з нашими спільними знайомими. Вас не забували й подавали Вам од громадянства харчові посилки

** Мищик Ю. А. Вечний-подвижник. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 19—22.

та книжки од Україн[ського] видавництва у Катеринославі, на чолі якого стоїть невтомний Є. О. Вировий³. Зараз він став на чолі великого видавництва у Празі, що буде видавати науки, потрібні для вищих шкіл книги. Звертаються до різних учених з пропозицією надсилати свої твори. Чи не дали б і Ви чого? У Вас, знаю, багато вже наготовлено праць, а видавати нікому. Книжки тут виходять, тільки мають обмежений збут, бо на Україну нема дороги. З усіх наших видавництв тепер працює тільки катеринославське, всі ж інші сплять. Катеринославське видає те, що може мати найбільший попит чи в Європі, чи в Америці. Минулого літа воно випустило Кащенкове⁴ «Оповідання про славне військо Запорозьке» та Огієнкову⁵ «Україн[ську] культуру»; видано чисто, художньо, можна сказати. На черзі ще кілька праць. Університет випустив «Огляд україн[ської] історіографії» Д. Дорошенка⁶. Примірник послано й до музею Поля⁷, та чи дійде він?

Сюди я попав з Польщі. Там був арештований, висланий в глухий закуток і з трудом вирвався звідти. Поляки залишилися історичними поляками. Якою була колись шляхта, такою є й польська демократія та соціалісти. Релігійні утиски над православними та колонізація такі самі, як і в XV—XVII стол. Нема нічого нового на території Польщі.

Тут викладаю в українському університеті та господарській академії, крім цих двох шкіл, єсть ще й україн[ський] педагогічний інститут.

Для викладів потрібні книги, а їх тут обмаль. Спроби придбати їх не дають нічого позитивного. Чи не міг би музей вислати мені обидва томи «Источников»⁸ до історії запорож[ських] козаків (або хоч II т[ом])? Я б заплатив і за книгу, і за пересилку. Ваші «Источники для истории запорож[ских] коз[аков]» дуже потрібні. У національному музеї в Празі бачив 2-й том Вашої «Истор[ии] зап[орожских] коз[аков]»⁹ з власноручним Вашим написом — дарунок проф. Любичеві¹⁰; як цей примірник попав сюди, не знаю.

Цілую Вас, дорогий Дмитре Івановичу, й бажаю всього найкращого. Бувайте здорові!

Ваш В. Біднов.

4.XI.1923.

P. S. Вітаю Вас з днем Ангела. Привіт всім знайомим.

Адреса: Ceskosloveuska, Lazne — Padebrady, Ukrajinska Hospodarska Akademie, V. Bidnov.

№ 2

Прага — Катеринослав

Високоповажний та дорогий Дмитре Івановичу!

Вітаю Вас з Новим Роком! Дай Боже, щоб він приніс Вам здоров'я, успіх у праці та моральне задоволення!

Дякую за те, що не забули мене! Перечитував багато разів Ваші рядки й переживав минуле живо, ясно, захоплююче... Багато Вами зроблено, багато виготовлено, але справді трудно сподіватися, щоб воно побачило там світ. Як би можна було переслати сюди, то тут можливо б було видрукувати. Ну, та що там про це мріяти, коли сама пересилка в такій кількості такого коштовного матеріалу просто немислима, бо хіба ж можна це все довірити пошти?!

Про праці Ваші говорив скрізь, де треба; говорив і з Єв[геном] Сем[еновичем]¹, що стоїть безпосередньо коло видавничої справи.

Спасибі й за інформацію відносно Ваших старих праць. Як[ів] Вас[ильович]² вислав мені третій том «Истор[ии] запор[ожских] коз[аков]». Й досі не мав нагоди передати гроші за цю книжку. Але найпотрібніші Ваші «Источники», особливо 2-й том. Видно, доведеться задовольнятися сурогатами, які тут можна здобути.

Співчуваю Вашому гореві й обурююся тим, що музей обкрали... Такі часи, нічого не вдієш проти варварства та хижацтва...

Чого так мало викладів у Вас? Проводиться українізація й тільки дві

лекції?! Що на них можна зробити? У господарчій академії дали мені на історію України дві лекції, і за перший семестр я дійшов до Ярослава Мудрого, не зупиняючись ні на яких теоріях утворення Української держави.

Історія України викладається тут в університеті, в господ[арчій] академії та педагогічному інституті. В університеті читає основний курс Д. І. Дорошенко, спеціальні (історію україн[ської] церкви та Степової України) — я. В академії історія України — предмет додатковий, як частина українознавства (мову читає Мод. Левицький³, історію письменства — Л. Білецький⁴). У педагогічному інституті поки ніхто не чита. Там досить гостро воювали за М. Грушевського⁵ і за мене. Голосування дало такі результати: за Грушевського 13 голосів, за мене 8, утрималося 4. Мих[айло] Груш[евський] поставив умовою, щоб йому платили місячно 3500 карбов. чes. (а найвищий оклад 2000 кар.). Інститут якось знайшов можливість задовольнити його бажання; але ж він все не їде з Відня до Праги. По газетах ходять чутки, ніби М[ихайло] Сер[гійович] їде на Україну. Гадаю, що це неправда; Грушев[ський] розумна людина і після Винниченкової⁶ спроби не захоче туди вертатися. Хто живе давно в Європі, той призвичаївся до тутешніх обставин, і умови життя на Україні для них здаються тяжкими. Тому-то вони й не спішать вертатися, хоч проти теперішньої влади на Україні вони принципово нічого не мають. Тому думаю, що й М[ихайло] Сер[гійович] не вернеться, а інститут між тим залишається без лектора.

Сумна доля й наших знайомих... Сінодик довгий! Особливо шкода мені Гегело. Видно, тяжко сердешному жилося! Хочу написати некролога, та не знаю, коли він умер. Як точно знаєте, то напишіть, будь ласка, мені, як і про те, коли народився і де саме служив. По змозі пишіть, радий бачити Ваше писання. Міцно обнімаю Вас і бажаю всього, всього доброго! Бувайте здорові!

Ваш В. Біднов.

Привіт всім, хто мене не забув.

31 грудня 1923 р.

Praha, Vinohrady, Kollarova ul., 16/II.

№ 3

Прага — Катеринослав

Христос Воскрес, дорогий та високоповажний Дмитре Івановичу, історії славного Війська Запорозького низового дослідвачу великий та на ниві українознавства давній-предавній діячу! Через ріки, гори, ліси, чужоземні краї христосуєся з Вами, вітаю з загальнохристиянським Великим Святом й бажаю Вам кріпості тіла й бадьорості духа, невичерпної енергії для праці над розробленням улюбленої науки на многі літа, на довгі віки!

Прекрасна ідея — командировка. Просіть її. Це буде корисно не тільки для Вас персонально, а й для науки, бо все-таки тут багато дечого гарного. Радянська преса повідомляє, що на Україні йде грандіозна наукова продукція; та яка б велика не була, а порівняння з тим, що роблять інші народи, все-таки необхідно, без того ж неможливо обійтися. Звідти доцільність закордонної командировки. До речі, в кінці літа у Празі передбачається всеслов'янський з'їзд археологів; на ньому відомий Вам Щербаківський Вад[им]¹ збирається прочитати доклад про нашу писанку. Добре б було, як би й Ви виступили з докладом од Радянської України. Подаю Вам це до відома, а Ви вже поміркуйте! Як би радий був побачитися з Вами, обняти Вас і послухати Вас! Скільки це вже часу пройшло, як ми розлучилися?!

До Вашого музею звідси посилалися деякі книги тутешнього видання, між іншим, перший том «Науков[ого] збірника Україн[ського] університету в Празі», «Огляд української історіографії» Д. І. Дорошенка та ін. Чи одержали Ви їх? Вони цікаві як показники того, що тут робиться. У «Науков[ому] збірникові» є дві статті по археології, які, думаю, можуть і Вас інтересувати. Це праця молодого Чикаленка²: «Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби» та В. Щербаківського: «Мальована неолітична кераміка

на Полтавщині». Останній надзвичайно багато працює над археологією, зробив багато і ще хоче зробити.

Од 4-го до 8-го червня цього року в Празі одбудатиметься всеслов'янський (перший) з'їзд географів та етнографів; в упорядженні його бере активну участь проф[есор] Нідерле³. Послано запросини у всі слов'янські землі, в тім числі й на Україну. І Ви теж, коли ще не одержали, то, напевне, одержите таке повідомлення про з'їзд та запросини; принаймні, його послано Вам через московсько-большевицьку місію в Чехословацькій республіці. В місії казали, що пошлють негайно спеціальним кур'ером. Ось Вам нагода виступити перед слов'янським світом. Просить обов'язково командировки на цей з'їзд! Тоді побачимося, Бог дасть. Правда, що за Вами будуть стежити московсько-жидовсько-українські сікофонти; але ж поговорити можна буде. Ідьте й беріть з собою книги, матеріали, доклади. Що до останніх, то вони мусять бути коротенькі — всього на 15 хвилин, мова — українська, резюме буде перекладено на французьку. Отакі відомості можу подати Вам про географічно-етнографічний з'їзд.

Документи з Новомосков[ського] собору⁴ дуже мене цікавлять. Це, мабуть, остача архіва Старокодацької протопопії, що існувала вже в 1761 році, та духов[ного] правління. Ви їх видасте гарненько, зараз же у Вас друкують, та й подасте й сюди примірник-другий. А що знайшли ще з запорозьких документів? Я вже журюся, та ще й сильно, що не маю Ваших матеріалів до історії війська низового. Яке там бездонне джерело! Яке там багатство відомостей! І ними, можна сказати, ще ніхто не користувався.

Здається, писав Вам, що склав був велику статтю про Вас як ученого, та, на жаль, загубив. В ній було те, що зібрав про Вашу наукову діяльність; тут того не знайдеш. А все-таки сподіваюся дещо написати в своїй праці про дослідувачів минулого Степової України.

З радістю довідався про Хвед. Гр. Глазунова⁵ та Вас[илия] Олек[сійовича] Грекова⁶. Обох їх часто згадую: перший — товариш студентських років і кум мій, а другий — довголітній колега, співробітник по семінарії. Кланяюсь їм низенько обом і цілую їх! Як вони поживають? Що вони роблять? Кланяюсь всім «архівістам», в тому числі й Т. М. Ро[манченко]ві⁷.

Пора кінчать! Прошу Вас не забувати мене. Цілую Вас, кланяюсь і бажаю всього найкращого! Бувайте здорові!

Ваш В. Біднов.

17 квітня 1924 р. Praha. Vinohrady, Kollarova, 16/II.

[P. S.] Сюди ідуть через Москву — Ригу — Берлін. Так їхали ті, що прибували сюди з України.

А чи живий Як[ів] Пав[лович] Новицький?⁸ Знаєте, що В. М. Родзянко⁹ вмер?

№ 4

Прага — Катеринослав

Високоповажний та дорогий Дмитре Івановичу!

Давно вже не розмовляв з Вами. На те були поважні причини, а тому прошу не гніватися на мене! Часто згадую Вас, особливо коли схожуся з земляками. Доручення Ваше в червні минулого року виконав лише по часті: чомусь лист Ваш спізнився, і я його одержав в день закриття з'їзду¹, по обіді, й мені довелося бачитися вже не з багатьма членами з'їзду. Вони дякували Вам.

При «Україн[ському] історично-філологічному т[оваристві] в Празі»² утворився академічний комітет для зносин з Лігою націй в справах української культури. Він розпочинає заходи до скликання в Празі з'їзду українських учених. У вересні минулого року тут одбувся з'їзд «русских» учених; наша еміграція хоче тепер скликати свій, український. Він одбудеться, як умови сприятимуть, в кінці літа цього року. Перед тим одбудеться виставка української еміграції, яка дасть наглядну картину культурної праці емігрантів, головним чином наших шкіл.

Вже закінчено друком другий том «Наукового збірника» нашого університету, а незабаром буде закінчено й перший том «Праць» Історично-філологічного т[оварист]ва. Вам буде вислано по одному їх примірнику; коли вони дійдуть, побачите закордонну роботу. Я пошлю Вам відбитки своїх статей — одна про Ап. Скальковського³, друга — про «Устное повествование» Коржа⁴.

Літом біжучого року сповнюється сто п'ятдесят літ з дня руйнування Січі⁵. Чи робиться що в Катеринославі, щоб згадати оцю сумну подію? Я вже прочитав в нашому т[оварист]ві доклад «Січовий архимандрит Володимир⁶ в народній пам'яті та історичному освітленню». Готую ще статтю про руйнування Січі 1775 р., та, на жаль, крім Коржа, нічого не маю. Будь ласка, скажіть, що є в літературі (історичній) про самий факт атаки Коша Текелієм⁷? Де це можна найти? Не маю і Ваших «Источников». Подарований колись Вами примірник цих «Источников» залишив у Кам'янці⁸, а між тим я добре проштудіював т[ом] II, зробив багато поміток та виписок з нього, а тепер, на превеликий жаль, не можу використувати всього цього. Без нього не можна навіть путньої біографії Калнишевського⁹ написати! У Вас все під руками, Ви знавець всього того, отже, пом'яніть славних лицарів наших своїм широтеплим словом та гострим пером, щоб там гикнулося всім ворогам наших бідоласних січовиків! Нехай пом'яне славної пам'яті запорожських героїв і Катерин[ославське] наукове товариство; промовчати про зруйнування Січі — гріх! Пишу про це Вам з тим, щоб і Ви порадили та вказівками своїми підігнали нас до відповідного вславлення січовиків. Згадане мною Істор[ично]-філологічне т[оварист]во впорядить у червні засідання, присвячене пам'яті низового війська, з спеціальними докладами.

Як поживаєте? Як здоров'я Ваше та що робите? Що з музеєм? Ростає, збільшується та розвивається? Що з новим будинком музею — чи вже його приспособили під помешкання для колекцій? Доходить до мене чутка про заснування в Кат[ериносла]ві наукового т[оварист]ва. Що це за організація і хто в його склад входить? Яке Ваше персональне відношення до того товариства? Все це мене цікавить, бо тільки й спочиваєш думою, коли переносишся до рідних місць та згадуєш дорогих та любих людей... Що Ви зробили з тими матеріалами, що Ви списували з документів Новомосковського собору? Може б, Ви, на їх підставі, склали хоч невеличку статтю й прислали її сюди для видання десь за кордоном. Хоч зараз стало скрутніше, але ж можливо було б опублікувати. Є. С. Вировий став зараз вибагливим: захоплюється зараз працями по природничим та прикладним наукам, до історії ж виявляє менше уваги, ніж раніш. Каченко набив йому оскому. В Києві виходить «Україна»¹⁰; першу книжку хвалять, але ж ще не держав її в руках. Видання київ[ської] Академії наук сюди хоч пізно, та доходять, з Катеринославу ж ніщо не попадає.

На цьому кінчаю. Прошу передати мій дружній привіт всім, хто мене не забув. Цілую Вас, дорогий Дмитре Івановичу, й бажаю Вам всього найкращого! Бувайте здорові!

З правдивою пошаною до Вас Ваш В. Біднов.

10 березня 1925.

Адреса моя: Praha, Stepanovska ul. 47, Kancelar Ukrajinské university, мені.

№ 5

Прага — Катеринославі

Дорогий Дмитре Івановичу!

Як поживаєте й що робите? Давно вже одержав я Вашого листа, та все не міг відповісти Вам на нього. Перш за все мені сумно було, що Вам доводиться так багато зазнавати прикостей в тій справі, якій оддали Ви не то що знання та сили, а й ціле життя своє, якою себе вславили й прикрасили всю Катеринославіщину. Розумію — музей, в якому й з-за якого зараз терпите стільки! Сум мій збільшився ще тим, що через пару днів по одержанню Вашого листа прийшов лист і од Вашого досадителя, в якому він виправдує себе й винуватить Вас. Сильно здивувало те, що він написав мені. Першою

думкою було якось підтримати Вас. Єдиним способом було написати йому, щоб він, з поваги до Ваших заслуг перед Україною взагалі та Катеринославщиною зокрема, з пошани до Вас як творця й організатора музею, з поваги до Вашого віку, ставився з пошаною до Вашої особи, пробачив Вам, коли б Ви навіть і зробили йому яку неприємність, і поступався самолюбством своїм. Вмовляв його, наскільки вмів, і через те, що він просив мене вислати йому історіографію Д. І. Дорошенка¹, то я, щоб вплинути більше на нього, вислав і книгу. Хотілося б, щоб він не заважав Вам в науковій праці, а як людина молода вчилася від Вас. В такому смислі й написав до нього...

Згадали тут ми руйнування Січі! 16-го червня одбулося засідання Історично-філологічного т[оварист]ва; я прочитав доклада: «Московське правительство та Запорозьська Січ». 18-го громада кубанців впорядила, як кажуть галичане, «академію» з трьома докладами та співами. Один кубанець читав про переселення запорожців на Тамань, я — про «атакування» Січі, а Григор'їв² — про державне значіння Запорозжя (це окрема самостійна, суверенна держава). 29-го в Подебрдах було одправлено панахиду за всіх запорожців, перед панахидою була проповідь, а по обіді одбулася моя лекція про руйнування Січі. Появиться кілька статей в українських виданнях Америки та Європи. Так[им] чином ми згадали цю сумну подію! Я сильно жалів, що тут в ці дні не було Вас, не чути було Вашого слова.

А що робилося в Кат[ериносла]ві з нагоди цього сумного ювілею? Як Ви згадували цю подію?

30 червня наше Історично-філологічне т[оварист]во припинило свої засідання аж до осені; але ж перед перервою ухвалено в кінці жовтня присвятити одно засідання Вам, любий Дмитре Івановичу, щоб вшанувати семидесяті роковини Вашого народження. Один доклад доручено прочитати мені. Отже, на мою долю вдруге припадає честь зазначати Ваші наукові заслуги! Доводиться пожаліти, що тут не маю під руками потрібних матеріалів і навіть Ваших трудов. Нема першого тому «Истор[ии] запорож[ских] козаков», ні одного тому «Источников...». Матеріали, що колись був зібрав, покинув десь у Кам'янці. Мушу знову збирати їх. В зв'язку з тим звертаюся до Вас з уклінним проханням, яке, будь ласка, не одмовтеся задовольнити. Мені, як й іншим, невідомо те, якого Ви походження та де Ви одержали середню освіту. Це прогалина в біографічних відомостях про Вас, і добре б було, як би Ви освітили цю темну добу (для дослідувачів) життя свого. За ласку Вашу буду дуже вдячним. Діяльність Ваша дуже різноманітна, складна, одному прослідити й описати її трудно, а тому будуть й інші докладчики, крім мене.

Чи не маєте Ви писаної автобіографії? Як що маєте, пришліть, видрукуємо десь, хоч зараз дуже мало придатних для того органів. Портрет Ваш знайдемо й тут.

Кланяється Вам Левко Чикаленко, син Євгена Харламповича³, і просить Вас, якщо можливо, прислати фотографію того похорону, що стояв у вітрині першої бокової кімнати, зліва од входу, — три кістяки скорчених і пофарбованих. Він захоплюється доісторичними часами, написав вже кілька статей, а зараз пише розвідку про окрашення кістяків. Згадав він і про те, що бачив у Кат[ериносла]ві, й просить мене передати його благаання про висилку йому згаданої фотографії. Над передісторичними часами працює й відомий Вам Щербаківський Вадим; до нього добре ставиться проф[есор] Л. Нідерле й цінить його праці.

Пишіть про себе самого, про своє життя та праці. Хочеться докладно знати, що доводиться Вам переживати. Що робить наукове т[оварист]во в Катеринославі, де Ви головуєте? Як поширено «Україну», що видає М. С. Грушевський? Деякі книжки бачив.

На цей раз кінчаю. Цілую Вас і бажаю всього найкращого! Бувайте здоровий!

Ваш В. Біднов.

27 липня 1925 р. Прага.

Пишіть, прошу Вас, дайте потрібні для мене відомості. Привіт всім, хто мене не забув.

Високоповажний та дорогий Дмитре Івановичу!

Вітаю Вас з днем Вашого народження та днем Ангела Вашого, вітаю, низенько вклоняюся й од душі бажаю Вам здоров'я, моральних сил, повного успіху та задоволення в переведенні Ваших справ взагалі, а наукових зокрема. Людина духу та вищих, небуденних вимог та настрою завжди має ідеали та плани своєї праці й постійної діяльності в певному, далекому од меркантильних завдань напрямі. Ви являєтеся одною з таких людей. Мало не 50 років живете й працюєте в сфері наукових інтересів, весь час невтомно розробляєте історію Запорожжя та Степової України взагалі; в цьому напрямі зробили дуже і дуже багато, але ж не помилюся, коли скажу, що це ж не все те, що Ви хотіли й бажаєте ще зробити. Маєте ще нові плани, невикористані матеріали. Дай же, Боже, Вам сили та віку зробити все те, що намітили, й тим самим ще більше збагатити скарбницю української науки! Живіть же многі, многі літа на радість та втіху прихильникам української історії.

Як же Ви поживаєте і що поробляєте? Ще 27 липня писав я Вам, давав деякі повідомлення та запитання, та бажаної відповіді не одержав і досі. Листа послав рекомендованим, отже, він пропасти не міг, а Ви чомусь мовчите. Що це значить? Чого замовкли?

Наша еміграція добре пам'ятає про Вас. Згадала про Ваш ювілей й, чим може, виявляє до Вас повагу. Студентство просило в мене статтю про Вас, тільки обмежувало розмір її, вважаючи на те, що «Студентський Вісник»¹ — журнал невеличкий. Статтю вміщено в книжці за листопад; хотіли додати й портрет Ваш, та не дістали його. Моя ж про Вас стаття повинна з'явитися і в «Літературно-науковому вісниківі»² у Львові; редакція просила її в мене. 10 листопада Історично-філологічне товариство в Празі впоряджає урочисте засідання, присвячене Вам; виступаємо ми з Д. І. Дорошенком, як виступали колись «во дні они» в 1913 році³. Вже місяців два сижу над докладом про Вас — виїде сторінок сто друку. Призначено засідання не на 8-ме, а на 10-те тому, що вже років три наше товариство впоряджає свої засідання щотижня по вівторкам. Отакі в нас справи та новини.

Ще раз вітаю Вас і бажаю всього найкращого! Бувайте здорові!

Ваш В. Біднов.

30 жовтня 1925 р.

Praha, Nusle II, Horymírova ul., 443/II.

Р. С. Не можу втриматися од запитання. У 1 ч [астині] свого «Запорожжя»⁴, в главі II Ви часто покликаєтеся на Г. Надхіна⁵ і висловлюєте жаль, що він вмер у молодих роках. Хто він такий і що про нього знаєте? Скажіть, будь ласка, мені.

№ 7

Прага — Дніпропетровськ

Дорогий Дмитре Івановичу!

Як поживаєте й що поробляєте? Як Ваше здоров'я й справи? Давно вже не розмовляв з Вами й тому не знаю, що з Вами. Маю до Вас прохання, не одмовтеся, будь ласка, задовольнити його. У другому розділі першої частини свого «Запорожжя в остатках старини и преданиях народа» Ви згадуєте про Г. П. Надхіна. З приміток видно, що Ви його знали персонально. Мені необхідно знати, хто він такий і коли саме він помер. Прошу Вас ласково написати мені про це. Буду за вказівку дуже вдячний Вам і в своїй статті зазначу те, що відомості про Надхіна маю од Вас, найкомпетентнішого знавця минулого Запорожжя.

Далі. Колись при наших зустрічах Ви не раз згадували про покійного П. Ів. Зуйченка¹. Видно, Ви й його знали особисто. Тому, що він був кумом

Кулішевим², я написав про нього невеличку статтю, яку хочу дати до збірника на пошану акад. К. Студинського³, що виходить у Львові. На жаль, не знаю, яке службове становище в Катеринославі займав цей П. Ів. Зуйченко. Напишіть, будьте ласкаві, й про це, бо справді ж ніяково не сказати, де саме служив і що робив згаданий кум і приятель великого Куліша.

Як розростається музей? Як його справи зараз і якими сумами він розпоряджається тепер? Безумовно, він зараз має далеко більше коштів, ніж давала йому стара реакційна земська буржуазія.

Чи не знаєте, де дівся щоденник і спогади небіжчика І. Я. Акінфієва?⁴ Колись він говорив мені про зміст своїх спогадів. Зараз вони дуже цікаві. Якби я міг користуватися ними! Підготвую статтю про Катеринославі і сильно потребую таких матеріалів.

Бажаю всього найкращого! Бувайте здорові!

Ваш В. Біднов.

26 жовтня 1928 р.

Praha II, Stepanska, 49, Kancelar Ukrajinske University.

№ 8

Прага — Дніпропетровськ

Високоповажний і дорогий Дмитре Івановичу!

Оце недавно вчитав в газетах, що Вас вибрано членом Української Академії наук і спішу привітати Вас з такою високою нагородою за Вашу багатолітню наукову діяльність. Бажаю Вам здоров'я та сил ще довго-довго працювати на ниві дослідження історії Степової України взагалі й Запорозжя зокрема! Тепер маєте можливість видати ті цінні матеріали, які зібрали в своєму музеї. І зробіть це добре діло найшвидше, чого їм лежати під спудом і ждати якогось іншого видавця!

Як Ви поживаєте? Як здоров'я Ваше? Що поробляєте? Давно-давно вже нічого не знаю про Вас, і був би дуже вдячним Вам, як би Ви черкнули хоч пару слів. Всяка вісточка з милої Батьківщини являється водою цілющою на чужині. Сумно, сумно тут, та ще й самотньому, що поніс страшну, непоправиму втрату!... навіть не можу тепер працювати, так важко і гірко! Хоч би кістки скласти на Рідній, Святій Землі!..

У першому томі свого «Запорозжя в остатках старини...» Ви говорите, що знали Г. П. Надхина з Новомосковська. Будьте ласкаві, подайте мені про нього хоч коротенькі відомості, бо вони мені дуже потрібні, а дістати ніде не можу. З ним мав справи й П. Куліш, та взагалі, здається, був цікавою людиною.

Далі, мені дуже потрібна Ваша книжка про подорожі на Січ архімандрита Леоніда Зеленського², що вийшла десь 1912 чи 1913 р. Чи не були б Ви добрі якимось переслати її мені? Інші праці Ваші так чи інакше дістати можна, а про Зеленського ніде не знайдеш. Тому-то й турбую Вас своїм настирливим проханням.

Як. Пав. Новицького нема вже на світі. Написав я, з поваги до його пам'яті, статтю про нього, та ніде не можу надрукувати. [...] Це частина великої розвідки моєї про дослідувачів Степової України, де я говорю про багатьох осіб. Якби були кошти, то вийшла б книга не менше 20 аркушів. Подаю біографії дослідувачів й критичну оцінку їх праць. Добре було б, якби Ви ласкаво погодилися дати коротенькі відомості про свої дитячі роки та початкову й середню освіту, бо про це я нічого не знаю.

Чи не знаєте, що то за «Полуднева Україна», яку М. С. Грушевський друкує? Хто бере участь в цьому збірникові і які подано там статті?

Хотілося б ще поговорити з Вами, та вже й так обрид Вам [...] забираючи в Вас дорогий час, і тому кінчаю. Вітайте всіх, хто мене знає.

Посилаю Вам свій низенький уклін та побажання всього, всього найкращого!

З правдивою до Вас пошаною В. Біднов.

22 вересня 1929 р.

Моя адреса та ж сама: Praha II, Stepanska ul., 49/II, Kancelar Ukrajinske University.

6 жовтня починається конгрес слов'янських філологів.

№ 9

Прага — Дніпропетровськ

Дорогий Дмитре Івановичу!

За Ваші «Дніпрові пороги»¹ кілька разів дякував Вам, дякую й зараз. На жаль, не бачив і ніде не достану Вашої цінної збірки «До історії Степової України»². Там, напевно, є багато потрібного для мене. Добре б було, як би Ви переслали один примірник до бібліотеки нашого університету (Praha II, Stepanská ul., с. 49/II, Ukrajinská Universita) — без того неможливо досліджувати історії Степової України.

Покійника Д. Багалія³ пом'янули добре. Живу сам, як бурлака. Єдина втіха — одвідувати могилу безталанного мого сина... Найдорожче для мене залишилося там, коло Вас, і там я завжди душею й думкою. Працюю багато, та ніде друкувати, криза економічна сильна.

Ваші «Источники для истории запорож[ских] козаков» дають мені надзвичайно багато. Я просто учу їх, як підручник.

Бувайте здорові. Ваш В. Біднов.
22 квітня 1932 року.

№ 10

Прага — Дніпропетровськ

Дорогий, вельмишановний Дмитре Івановичу!

Сердечно дякую Вам за Ваші матеріали, які вже давно одержав. Книгою¹ зацікавилися й бажають мати Вашу книгу кілька осіб, але ж дістати її неможливо. На книжку будуть рецензії, навіть в одному німецькому виданні в Германії. В Чехії видається археологічна енциклопедія. Даю матеріали про Ваше життя та археологічну діяльність.

Як здоров'я Ваше? Що робите? Поки що я здоровий, працюю собі й згадую постійно про рідний край та своїх. Думаю-таки про те, що там, далеко звідси. Привіт усім, усім...

Бажаю всього найкращого.
Ваш В. Біднов.

29 вересня 1932 р.

Praha II, Stepanská ul., 49/II, Kancelar Ukrajinske University.

№ 1

¹ Яворницький Д. І. Народний музей у Катеринославі // Червоний шлях.— 1923.— № 3.— С. 153—161.

² Гегело В. П.— впливова особа у Катеринославі, допомагав Д. І. Яворницькому друкувати твори.

³ Вировий Є. С. (1889—1945) — громадський, культурно-освітній та педагогічний діяч у Катеринославі, організатор катеринославської «Просвіти» й Українського видавництва; перебуваючи в еміграції в Празі, продовжував громадську і видавничу діяльність.

⁴ Кащенко А. Ф. (1858—1921) — письменник з Катеринославщини, видавець, автор великої кількості книг з історії козащини й Запорозжя.

⁵ Огієнко І. І. (православний митрополит Іларіон; 1882 — ?) — мовознавець, історик церкви, церковний і культурний діяч.

⁶ Дорошенко Д. І. (1882—1951) — український історик, публіцист, критик, громадський діяч. Перебуваючи в Катеринославі (1909—1913), підтримував стосунки з Д. І. Яворницьким. З 1919 р. в еміграції, професор Українського Вільного університету в Празі, директор наукового інституту в Берліні.

⁷ Мається на увазі Катеринославський історичний музей ім. О. М. Поля, заснований у 1849 р. Поль О. М. (1832—1890) — український меценат, колекціонер, краєзнавець, сприяв розвитку

Грнчачої справи в Криворіжжі, його колекція старовини стала основою для створення музею в Катеринославі.

² *Зварницький Д. И.* Источники для истории запорожских казаков.— Владимир, 1903.— Т. 1 — 2.

³ *Зварницький Д. И.* История запорожских казаков.— Спб., 1895.— Т. 2.

⁴ *Любович М.* (1855—1935) — історик, родом з Поділля, доцент Київського університету, згодом професор Варшавського і Ростовського університетів, автор праць з історії Польщі і Західної Європи.

№ 2

¹ Ідеться про Є. С. Вирового.

² Особа не встановлена.

³ *Левницький М. П.* (1866—1932) — український письменник, публіцист; у 1917—1927 рр. проживав у Греції та Чехо-Словаччині, з 1927 р.— у Луцьку.

⁴ *Білецький Л.* (1882—1955) — історик української літератури; у 1920—1923 рр. професор Львівського університету, з 1923 р. професор літератури і директор Українського педагогічного інституту в Празі, згодом професор Українського Вільного університету.

⁵ *Грушевський М. С.* (1866—1934) — видатний український історик, академік, політичний діяч.

⁶ *Виняченко В. К.* (1880—1951) — український політичний діяч і відомий письменник.

№ 3

¹ *Щербаківський В. М.* (1876—1957) — український археолог, мистецтвознавець, професор, викладав в Українському Вільному університеті в Празі.

² *Чикаленко Л. Є.* (1888—1965) — український археолог, громадсько-політичний діяч, син Є. Х. Чикаленка; з 1920 р. в еміграції в Польщі, Празі, Франції, Німеччині.

³ *Нідерле Любор* (1865—1944) — чеський археолог, етнограф, історик-славист, академік.

⁴ Новомосковський собор споруджено у 1773—1778 рр. майстром Я. Погребняком; знаходиться в м. Новомосковську Дніпропетровської обл.

⁵ *Глазунов Ф. Г.* — випускник Київської духовної академії, кандидат богослов'я, викладач Катеринославського єпархіального училища.

⁶ *Греков В. О.* (1884—1934?) — історик, архівіст, викладач Катеринославської духовної семінарії, архіваріус губерньського архіву, співробітник Дніпропетровського історичного музею.

⁷ *Романченко Т. М.* (1880—1930) — український письменник, поет, був хранителем Катеринославського історичного музею.

⁸ *Новицький Я. П.* (1847—1925) — український фольклорист, етнограф, археолог, історик, музеєзнавець, зібрав на Катеринославщині значні фольклорні, етнографічні і краєзнавчі матеріали.

⁹ *Родзянко М. В.* (1859—1924) — громадський діяч, голова Катеринославської земської губерньської управи (1900—1906), член Державної Ради (1906—1907), депутат III і IV Державних дум від Катеринославщини (1907—1917) і голова Думи (1911—1917), один із лідерів партії «октябристів»; у лютому 1917 р. очолював Тимчасовий комітет Державної думи; 1920 р. емігрував до Югославії; автор спогадів «Крушение империи».

№ 4

¹ Мається на увазі Загальнослов'янський географічно-етнографічний з'їзд, що відбувся у червні 1924 р. у Празі.

² Українське історично-філологічне товариство в Празі засноване 1923 р. (голова Д. В. Антонович), видавало «Праці» (п'ять томів у 1926—1944 рр.), після другої світової війни відновило діяльність у Мюнхені.

³ *Скальковський А. О.* (1808—1899) — історик, статистик, економіст, етнограф, письменник, публіцист, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1856 р.).

⁴ *Корж М. Л.* (1731—1835) — запорозький козак, його спогади містять цінні відомості про соціально-економічні відносини, суспільно-політичний, адміністративний і військовий устрій Запорозької Січі.

⁵ Запорозька Січ була ліквідована 1775 р. за наказом Катерини II.

⁶ *Сокальський Володимир* (світське ім'я Василь; бл. 1725—1790) — син священика з Миргородщини, вихованець Київської духовної академії, ігумен самарського Миколаївського монастиря і настоятель Січової церкви (1762), останній архімандрит Запорозжя (1774—1775).

⁷ *Текелій П. А.* (1720—1793) — російський військовий діяч, генерал-аншеф, очолював війська, які 1775 р. зруйнували Нову Січ.

⁸ У 1918—1920 рр. В. О. Віднов викладав у Кам'янець-Подільському університеті.

⁹ *Калнишевський П. І.* (1690—1803) — останній кошовий отаман Запорозької (Нової) Січі.

¹⁰ «Україна» — науковий двомісячник українознавства, орган історичної секції Українського АН під загальною редакцією академіка М. С. Грушевського (Київ, 1925.— Кн. 1—3).

№ 5

¹ *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії.— Прага, 1923.

² *Григор'їв Никифор* (1883—1953) — громадський та політичний діяч, публіцист і педагог, у 1918 р. міністр освіти в уряді Голубовича, за Гетьманату — член Українського національного союзу, 1919 р. член Трудового конгресу, керівник прес-служби армії УНР, з 1921 р. в еміграції в

Празі, один із діячів Українського соціологічного інституту, журналіст, автор праць на соціологічні теми та ін.

³ *Чикаленко Є. Х.* (1861—1929) — відомий громадський діяч і публіцист, меценат, активний член «Старої громади», УДП, УДРП, ТУП, видавець «Громадської думки» (1906), «Ради» (1906—1914). В 1919 р. емігрував, з 1925 р. голова Термінологічної комісії при Українській господарчій академії в Подєбродах.

№ 6

¹ «Студентський вісник» — місячник Центрального Союзу Українського студентства, виходив у Празі 1923—1931 рр.

² «Літературно-науковий вісник» — загальноукраїнський щомісячний журнал, заснований Науковим товариством ім. Т. Шевченка, виходив у 1898—1939 рр. у Львові і Києві.

³ У 1913 р. громадськість України відзначила 30-ліття літературно-наукової діяльності Д. І. Яворницького.

⁴ *Зварницький Д. И.* Запорожжє в остатках старини и преданиях народа.— Спб., 1888.— Ч. 1—2.

⁵ *Надхін Г. П.* (1819—1881) — історик запорозького краю.

№ 7

¹ *Зуйченко П. І.* (? — 1886) — редактор-видавець «Екатеринославского листка объявлений», колекціонер. Йому П. О. Куліш передав оригінальний рукопис автобіографії Т. Г. Шевченка (див. про це: *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький — популяризатор творчості Т. Г. Шевченка // Вінок Великому Кобзареві.— Дніпропетровськ, 1961.— С. 244).

² *Куліш П. О.* (1819—1897) — український письменник, історик, етнограф, критик, перекладач, публіцист і громадський діяч.

³ *Студинський К. Я.* (1868—1941) — літературознавець і громадський діяч, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (з 1899 р.) і ВУАН; у 1900—1918, 1939—1941 рр. професор Львівського університету.

⁴ *Акінфієв І. Я.* (1851—1919) — краєзнавець, викладач Катеринославського реального училища, член Катеринославської вченої архівної комісії.

№ 8

¹ Ідеться про смерть сина Арсена, який потонув.

² *Зварницький Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха полтавского Крестовоздвиженского монастыря, в 1750—1751 гг.— Екатеринослав, 1915.

№ 9

¹ *Яворницький Д. І.* Дніпрові пороги : Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом.— Харків, 1928.

² *Яворницький Д. І.* До історії Степової України.— Дніпропетровськ, 1929.

³ *Багалій Д. І.* (1857—1932) — український історик і громадський діяч, академік.

№ 10

¹ Ідеться про книгу Д. Яворницького «До історії Степової України». Передмова, публікація та коментарі Світлани Амбросимової та Юрія Мицика.

**Передмова, публікація та коментарі
Юрія МИЦИКА, Світлани АМБРОСИМОВОЇ**

«ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕНДАР ШКОЛЯРА. 1994 РІК»

В цьому альманасі, обсягом понад 15 друкованих аркушів, будуть висвітлені найзначиміші дати історії України. Юні читачі зможуть знайти для себе цікаві й захоплюючі матеріали про те, як зародилася Запорозька Січ і як жили козаки, розповіді про українських гетьманів і героїв Визвольної війни 1648—1654 років, відомих і маловідомих українських політичних та церковних діячів, письменників, вчених, ювілейні дати яких виповнюються в 1994 році. Безсумнівно, великий інтерес викличуть розвідки про церковні та народні свята, звичаї народу, а також стрілецькі пісні.

Замовлення на календар шліть на адресу редакції часопису «Київська старовина» (Київ-15, Січневого повстання, 21, корпус 19).

ІСТОРІОСОФІЧНА ЛІРИКА ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

Зловісне

Знов захід буряний. Недобрий.
Знов пророкує кров'ю літер,
Що ми загинем, яко обри,
Що буде степ, руїна й вітер,

Що почорніє світ цей білий,
Що все живе пожруть пожежі,
Що тільки віщий свист Сібілли
Лунатиме в сліпім безмежжі.

Сузір'ям скаже Бог вознесті
У мертвім небі пентаграму,
Й новий про це напише Нестор
В самотній катакомбі храму.

1924

Уривок з поеми

*Je suis un fils de cette race...
E. Verhaeren*

Внук кремезного чумака,
Січовика блідий праправнук,—
Я закохавсь в гучних віках,
Я волю полюбив державну.

І крізь папери, крізь перо,
Крізь дні буденні — богоданно
Рокоче запорозька кров
Міцних поплечників Богдана,—

Тих отаманів курінних,
Що, під гармати революцій,
Уміли кинуть п'яний сміх
В скривавлене обличчя — муці,

Чия залізна голова
І з-під катівської сокири
Жбурляла в чернь такі слова,
Що їй мороз ішов за шкіру.

Хто в дикий вихор гопака
Втіляв життя назустріч степу,
Й чия упевнена рука
Зміцняла сивого Мазепу.

Коли ж в батуринськiм огні
Держава рухнула, тоді то
Вони взяли свячений ніж,
Залізняка майбутні діти!

Хай згинуло, хай загуло,—
Вони лишилися, як криця!
І жадний примус, жадне зло
Їх не примусило скоритись!

Херсонські прерії — мов Січ,
А кобзарем — херсонський вітер,
І рідним був одразу ключ:
— Вставайте! Кайдани порвіте!

Бо ж там тече козацький Буг
Й — не раз червоная — Синюха,
А я там весен вербний пух
І дух землі — з дитинства нюхав.

Як не калічила Москва,
Не спокушав її розгон той,—
Та враз підвівсь і запалав,
І з серця кров'ю крикнув Гонта.

...Даремно, вороже, радій,—
Не паралітик і не лірник
Народ мій — в гураган подій
Жбурне тобою ще, невірний!

Ще засилатимеш, на жаль,
До Києва послів московських,—
І по паркету наших заль
Ступати лаптю буде сковзько.

5. VI 1924

Псалми степу

*Криваві зорі світ повідують...
«Слово о Молку» **

1

Лежиш, скривавлена і скута,
Мов лебідь в лютім полотні.

* Так у першому друку.

Яка ж страшна Твоя покута!
Які глухі, жорстокі дні!

Міцна, як смерть, Твоя в'язниця,
В ній морок смороду і мла.
Невже ж Тобі ще може снитись,
Що вільна Ти колись була?

Що над ланів співучим злотом
Ти билась крилами в блакить?
А тут терпінням і скорботам
Життя віддало кожну мить.

А тут все тіло пражить сором
Гостріш, ніж біль найгірших кар,—
Коли Тебе розпусним зором
Нагую огляда владар.

2

Ні, Ти — не мати! Шал коханки
У чорнім полум'ї коси,
В обличчі степової бранки
Хміль половицької краси.

В очах звабливий морок ночі,—
З них кличе, диха глибина,

А в диких рухах ще регоче
Ніким не займана весна.

Тебе б конем татарським гнати,
І — тільки просвистить аркан,—
Покірливо підеш сама Ти
З лукавим усміхом у бран.

Привабливо-безсила й гарна —
Осяеш Ти чужий намет,
І хижий хан буде безкарно
Впивати уст отруйний мед.

Та хутко скінчиться вірада:
Засне він стомлений, в Тобі ж
Прокинеться кривава зрада
І стисне віроломний ніж...

Блиснуть у тьмі вовчиці очі —
Лиш горло кров'ю захарчить,—
Ти в море степової ночі
Пірнеш русалкою умить.

І знову чарівне обличчя
Закриє половицький степ,
І знову ніч очей покличе —
Тебе спіймать, схопить Тебе бі!

Тебе б конем татарським гнати,
Поки аркан не заспіва!
Бо Ти ж коханка, а не мати,
Зрадлива браню степова!

3

Хижі птиці летять зі Сходу
На червоному тлі пожеж,—
Бачу, бачу Твою Голгофу
І звідціль, з моїх мертвих меж.

Скитський вітер гуляє й нині,
Як тоді, пам'ятаеш Ти?
А степи Твої знов — пустині,
Хіба тільки нове — хрести.

Проорало глибоким плугом,
Кров'ю сіяв новий сіяч,—
Дике жито прийдеться другим
Тяжко жати під спів і плач.

Дике жито! Криваве жито!
Поховай же страшний наш слід,—
Серцем спаленим все пережито
В апокаліпсі хижих літ.

4

Прости, прости за богохульні вірші,
Прости тверді, зневажливі слова!
Гіркий наш вік, а ми ще, може, гірші
Гіркі й пісні глуха душа співа.

Під грім гармат, під вітру подих
Гула дудонь з-під варварських
Ми не зазнали іншої музики
І інших слів в вогні залізних літ.

Десь мудрим сном в архівах спали
Ми ж з них хіба палили цигарки.
Пів-русини, а напів-печенігі,—
Наш навіть сміх був хмурий
і гіркий.

То ж не дивуйсь, що,
Ти, зранена, зустріла нас, синів,
Що в дикім захваті ятрили кожну
Шаршавими руками дикунів.

Що в дикій пристрасті —
І кожен рвав до себе і радів,
А кров текла... І Ти заохолоділа
В палких руках закоханих катів.

Тепер, коли кругом руїни й вітер,
Я припадаю знов до Твоїх ніг,—
Прости, прости,— молю,
Прости, що я — останній печеніг.

Прости, що я не син, не син Тобі ще,
Бо й Ти — не мати, бранко степова!
З Твоїх степів летять птахи зловіщі,
А я творю зневажливі слова.

В таборі, 3—7. IX 1923

Варязька балада

Необорима соняшна заглада —
Віки, віки — одна блакитна мить!
Куди ж поділа, степова Елладо,
Варязьку сталь і візантійську мідь?

Від синіх меж до сіверських країн
Широчина нестримано росте,
Мов на бандурі велетенській грає
Співучим вітром припонтійський степ.

Гарячий день розлив пекуче злото
І сам втопивсь у соняшнім меду,
Й крізь спокій цей єдина ллеться
нота —
Блаженних бджіл в вишневому саду.

Лиш чорними очима хитрих вікон
Всміхнуться молодицями хати,—
І знову степ пестить мої повіки,
І знову скитські баби і хрести.

Лиш, як крізь сон, майнуть крилаті вії
І ніч очей з-під п'явок гострих брів,—
І знову — степ. Лиш де-не-де замріє
Архіпелаг послулих хуторів.

Дзвенить вода. Це він, це він синіє,
Балада хвиль — Дніпро. І на горі
Сплять Київ — Степова Олександрія
Під злотом царгородських мозаїк.

Там обертав державну бронзу владно
Це мудре злото — кремезний варяг,
І звідтіля ж воно текло безвладно
Під ноги орд — на кочовничий шлях.

Гриміли десь козацькі літаври,
Віки несли не раз залізний дар,—
Він в холодку ж спочив у темній Лаврі,
Від мудрости знесилений Владар.

(А ти не довго гаялась в тривозі:
Сарматських уст — отруйний, п'яний мед
Ти віддала татарину в знемозі
І чув твій сміх Батиевий намет).

І далі, там, де берег Кіммерії
Підніс коринтські обриси колон,
Де Херсонес замріяно біліє
І снить солодкий, вічний, синій сон,

Де кам'янисті межі скитських прерій
Врізаються в козацький буйний Понт
Причалом генуезьких кондотьєрів,
Кінцем твоїх бурхливих перепон...

Отак лежиш — замріяно-безсила,
А сходить ніч і — відьмою — вночі
Ти розгортаєш кажанові крила...
І поки по гаях кричать сичі,

По болотах скрегочуть млосні жаби,
Шепоче тьма і стогне в снах Дніпро,—
Летиш страшна й розхристана на шабаш —
Своїх дітей байстручю пити кров.

...А з Чигрина й Батурина, в тумані
(Козацьке сонце тільки випливає)
Два гетьмани виходять мертві й п'яні
І кожен довго плаче і співає.

Один зітха — єдиним зойком:
«Тиміш» —
І проклина Виговського всю ніч,—
А другий,— той що огрядніш і стриманіш,—
На північ кида блискавками віч.

І чуть: «Чекай, бо ж — жодного респонсу,
Ти, Орлику,— гаряча голова!»
...Коли ж, коли ж знайдеш державну бронзу,
Проклятий край, Елладо Степова?!

26—28. VI 1925

3 «Чорної Еллади»

ПАМ'ЯТИ ПЕТЛЮРИ

1
Відійшли у негоду, у рзталь.
За плечима хрипів Батий.
Прокаженна татарська земна короста
Відбивала татарські сліди.

Сизий простір, за милею — миля,
Мовчазний і ворожий — минав,
І мороз на тілі Поділля
Підкопитні кріпив письмена.

2

В ті розжеврені, хижі години
Невже ж спочивав Господь?
Страшно покритки Катерини
Мордували покірливу плоть.

Страшно й соромно лоно голе
Випиналося з-під ганчірок...
Чом же дике, неплодне поле
Не відвідав тоді пророк?

Чом не кинув у тіло повії
Блискавкою — благодать,
Ти склепив тоді хмарні вії
І ніхто не посмів нагадать.

Лиш, вслухаючись в шуми земнії,
Як одбой вигравав сурмач,
Гамувала пречиста Марія
Свій нестримний жіночий плач.

25. V 1926

3

А осінь глуха і зимна
Стіною туману йшла.
Лиш епоха пекуча й димна
Ще дзичала крізь ню, як стріла.

Розтремтілі простори гойдались
І хилились крокам у такт,
І летіла горбата далеч
Від хреста — і — до хреста —

Там, де Захід зіяв, як брама,
До відвічних праатьківщин.
Над непімщеними ж полями
Ще гримів наш залізний чин.

26. V 1926

Діва-Обида

*Встала Обида в силах Дажьбожа
внука, вступила дівою на землю
Троянню, восплескала лебединими
крили на синім морі у Дону пле-
щучи, упуди жирня времена.*

«Слово о Полку»

1

Прокляттям, прокляттям ця назва,
Це світле і тихе «поляни»,
Мешкánцям залитої кров'ю
І п'яної кров'ю землі,—
З обличчям в розтерзаних язвах,
З очима в кривавім тумані,
Чії воронії брови
Загнулись в татарські шаблі.

О, ні! Не світлий, не тихий
Селянський вечірній спокій,—
Єдиним полем бою
Розгорнулася далечінь:
Вітром регоче — лихо,
Псами виють — епохи,
На вітровім безкраю
Сурмою

Вітер

Історії,—

В просторах

Дзвенять мечі!

Ти думав: повернешся з поля,—
Чекає вечеря, жінка,
Сонцем нагріта призьба,
Місяць, бандура... Так?

А крик від пекельного болю!
А бою криваві обжинки!
А в грозах і бурях іспит!
А смертю роздерті уста!

24. XI 1924

2

Лежиш, розпусто, на розпутті,
Не знати — мертва чи жива.
Де ж ті байки про пута куті
Та інші жалісні слова,

Хто гвалтував тебе? Безсила,
Безвладна, п'яна і німа
Неплодну плоть, убоге тіло
Давала кожному сама.

Мізерія чужих історій
Та сльози п'яних кобзарів —
Всією тучністю просторів
Повія ханів і царів.

Під сонні пестоші султана
Впивала царгородський чар,
Це ж ти — попівна Роксоляна,
Байстрюча мати яничар!

Чаплінському — ясир кохання —
Це ти, безславна і лиха,
В Богдановій ятрилась рани
Вогнем образи і гриха.

Стрибати в гречку — тільки й щастя.
Щоб в корчах зради завмирать —
Це ти, пусте, неплодне тряся.
Ти, Пріська гетьмана Петра.

Звідділь черкаська твоя шатость
І рабська кров твоя звідділь.
І діти, мов дурні курчата,
І сліз — пісні, й бандури — біль

І та розслабленість ледача
І серця, й розуму, і рук,—
Безсила насолода плічу
Безсоромно-плебейських мук...

Невже ж калюжею Росії
Завмре твоя широчина?
...А над степами вітер віє!
А в небі гуркотить весна!

А степ гарматами пооран
Тремтить від крові і кісток,
Та про бої віщує ворон,
Червлен тримаючи шматок.

Повстань, як древле! Панцир з міді
Замінить лахи й ганчірки,—
І знов дівоча стать Обиди
Звитяжно гляне у віки.

24. VIII 1926

Вірші друкуються за виданням: *Євген Маланюк. Поезії в одному томі.*— Нью-Йорк, 1954.—
(Наукове товариство ім. Шевченка в Америці).

Поціновуючи емігрантську лірику, Б.-І. Антонич зауважив її досить виразний стиль, що сприяв подоланню кризи символістських «молодомузівських» та романсових стрілецьких мотивів. То була лірика, перейнята могутньою «вітаїстичною» волею, поглибленим історіософізмом. Очевидно, це дозволило Д. Донцову, який надавав цій генерації сторінки «Літературно-наукового вісника» (1922—1932) та «Вісника» (1933—1939), назвати її поколінням «трагічного оптимізму», породженого «апокаліптичною епохою». Донцов віднаходив у цих творах «особливу філософію життя», що протистояла сумнозвісній «малоросійській» закомплексованості, спонукала до свідомого чину, та будучи високим елітарним мистецтвом, насичувалася глибокими національними та соціальними почуттями. Такою була лірика представників «празької школи» — Ю. Дарагана, О. Ольжича, Галі Мазуренко, Олени Теліги, Л. Мосецька та ін., серед яких найпомітнішою постаттю окреслювався Б. Маланюк, автор тринадцяти поетичних збірок, численних есе, літературно-критичних статей (два томи «Книги спостережень»).

«Залізних імператор строф», як себе поймавав Б. Маланюк в одному з віршів, відзначався винятковою дисципліною поетичного мовлення, умів стихію волевого імперативу, відграновану в класичних формах, перетворити на могутній поетичний заряд. Вся енергія його лірики, насичена переважно металевими інтонаціями, була соціально заангажованою, підпорядкованою одній меті: повне і остаточне визволення України, перетвореній на суб'єкта історичного поступу. Така «службова» функція його поезії не випадкова, хоч Б. Маланюк, ще перебуваючи в таборі інтернованих воляків, на сторінках журналу «Веселка» полемізував з Д. Донцовим, обстоюючи право літератури на автономію.

Українська тематика стала основою творчості Б. Маланюка; відсутність сентиментальної розслабленості не означала, що його доробку не властиві інтимні мотиви — їх не так багато, вони вражають глибиною справді лицарських переживань, які часто соромився показувати на люди сам автор. Це, власне, притаманне українському письменству: згадаймо, принаймні, Б. Грінченка чи І. Франка, котрі офірували свій талант аденационалізованому народові, постійно будили його приспану душу.

Любов до України в Б. Маланюка, змушеного блукати чужинцями «пісками емігрантських Сахар», була не просто ностальгічною рефлексією, але передовсім фатальною долею, боєм, надією і ... ненавистю. Україна постає йому в образах багатозначної Еллади, якою він то молитовно захоплюється («О, моя степова Еллада, ти й тепер антично ясна!»), то проклинає за її рабську покору, — і тоді вона вже «лиш відьма-сотниківна, мертва і страшна» і водночас — Антимарія, «Чорна Еллада». Даремно вбачати тут крайнощі. Навпаки, йдеться про органічну полісемію образу, породжену жахливою, по-синівськи пережитою дійсністю недержавної нації, здавалося б, безперспективної, з чим поет не міг примиритися. Тут він продовжував велику традицію української літератури, що завжди виконувала не тільки естетичну функцію, а й етнозахисну: згадаймо гнівні інвективи Т. Шевченка, І. Франка, П. Куліша, Лесі Українки чи О. Олеса. Б. Маланюк мав право на велику любов і велику ненависть до рідного занепащеного краю, котрий,

здобувши навесні 1917 р. віками вимріяну свободу, не зміг її втримати; утворивши демократичну Українську Народну Республіку, не спромігся її відстояти від московсько-більшовицької інтервенції. Йому, сотнику армії УНР, який знав ціну фронтового життя, відкрилися причини фатальної поразки визвольних змагань 1917—1921 рр., що полягали в недостатній зрілості українського народу для власного державотворення. «Коли ж, коли ж знайдеш державну бронзу, / Проклятий край, Еллада Степова?!» — писав він у «Варязькій баладі», де гостро і критично переосмислювались трагічна вітчизняна історія, ментальність українця, спростовувався міф про його ніби споконвічну нездатність бути господарем своєї долі. Чи не тому він звертався до епохи Київської Русі та доби Запорозької Січі і Гетьманщини.

Зовсім не випадково Україна у Є. Маланюка асоціювалася з Елладою. Тут не просто паралелі. Адже, на його думку, оперту на неспростовні історичні джерела, Україна належала здавен до чорноморсько-середземноморського культурного ареалу. Образ Еллади в ліриці Є. Маланюка поставав як досить місткий, стереоскопічний символ світлі, «вітаїстичні» контури якого насичувались «римською» барвою і водночас — глибоко українською, державотворчою.

Післяслово Юрія КОВАЛІВА

Пам'яті Віктора Григоровича Шмельова

Квітневого дня пішов з життя член редакційної колегії нашого журналу, директор Інституту архівознавства Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України Віктор Григорович Шмельов. Підступна хвороба забрала його від нас напередодні п'ятидесятиріччя. Осиротіла сім'я, вже ніколи не здійсняться його творчі наукові задуми...

Наш часопис втратив ученого-архівіста, історика з широким колом наукових інтересів. Завдячуючи енергії, ініціативі Віктора Григоровича дійшли до українського читача невідомі раніше щоденники академіків Сергія Єфремова, Михайла Слабченка, унікальні документи з історії Академії наук України. Віктор Григорович Шмельов зумів створити довкола журналу «Київська старовина» великий авторський актив.

Він був на диво простим і скромним. З ним було приємно спілкуватися. Уміння дружити у Віктора Шмельова було від Бога. Довкола нього гуртувалися відомі вчені, науковці, журналісти.

Талант і кришталева чесність гармонічно поєднувалися з мужністю і надійністю, зовнішня делікатність і виключний такт з несхибністю наукових переконань.

Є особистості, життя котрих здається миттєвим яскравим метеоритом, що своїм блиском, раптово освічуючи, проноситься мимо нас. Віктор Григорович Шмельов був яскравою зіркою, яка світила постійно і надійно.

Таким він і залишиться в нашій пам'яті.

Редколегія журналу «Київська старовина»

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

Журнал «Київська старовина» запроваджує нову рубрику «Українське історичне оповідання», продовжуючи тим самим традицію своєї антецесорки «Киевской старини», яка чимало друкувала художніх творів, зокрема, на історичну тематику (до речі, кращі із них не завадило б передрукувати). Загалом же, сподіваємось, що така рубрика в журналі культивуватиме українське історичне оповідання всіх різновидів, а тут традиція у нас багатовікова.

Масив українського історичного оповідання й справді великий у нашій традиції, але, гадаю, основне завдання журналу — не тільки у виявленні пам'яток його, хоч і це також річ позитивна, а й у організації процесу, так би мовити, новаторчого, адже тепер, коли впади штучні перепони для об'єктивної розробки нашої історії, мусять розквітнути й цей піджанр; особливо хотілося б побачити на сторінках журналу твори літературної молоді. Зайве наголошувати, що українська історія напрочуд багата на трагічні, ба й разючі сторінки, і хоч немало художньо освоєна, ще більше у ній є неосвоєного й непізаного, а вже це — перший стимул для художнього пошуку, бо безпосереднє завдання історичного художнього твору — зацікавити читача історією і привчити його до історичного мислення, адже сув'язь людини сучасної із людиною минулого — це передумова її культурного розвитку.

Валерій ШЕВЧУК

Євген ГУЦАЛО

СТРІЛА

Новела

Млистого весняного вечора (коли це було? а було-таки в юності, що ввижається несправжньою, маєвом, грою уяви) йшов ти в полях, оторочених далекими обр'їями, які тонули у розмитій мряці. Живлющою стоמוю квітня дихало повітря, така сама живлюща стома йшла від розгаслого чорнозему, й молода зелень — чи трава на узбіччі путівця, чи дружні вруна — здавалися і пломінками, і лункими, й стільки снаги бурхало у ламких списиках гострого листя! Самота великої тиші зійшла на поля, й на душі чулося так, наче ество твоє розчинилося в цій живій тиші, й начебто зараз ось ти живеш не своїм, а якимось чужим життям — давнім, дуже далеким, у сивому прачасі, живеш життям свого пращура, й саме в оцих квітневих полях, які незмінно вічні... Всяке думалося, й постала раптом перед твоїми очима — у тихих сутінках надвечір'я, чітко, невигаганим видом — явина, сутичка кінних козаків із кінними татарами. Налетіла ватага на ватагу, коні зіткнулися з кіньми, замерехтіли смертельним сталевим зблиском хижі шаблі. Від несподіванки в тебе волосся заворушилося на голові, бо схропування-іржання кінське долинуло, бо й скрики-зойки почулися, короткий подзвін зброї, і вже чиясь вояцька постать незграбно зсунулася з коня на землю, а звільнений від вершника кінь, маючи розвіяною гривую, чвалом подався в поля... Січа як спалахнула миттєво, татари кинулися тікати до мурів захопленого ними монастиря, що виднів неподалік, за ними погналися козаки. Один з них усе більше та більше випереджав своїх побратимів, уже наздоганяв на своєму вороному коні татарів, як вони спинилися, козак улетів у їхній гурт, над головою його

майнув шовковий аркан, і, вправно заарканений, сплутаний по руках так, що шабля випала йому з рук, тісно оточений татарськими вершниками, він — негадано ставши бранцем! — уже скакав разом з ними до камінних мурів монастиря, а козаки були безсилі наздогнати його, ось-ось татари вже мали вскочити в відчинену браму монастиря, де тирувалась їхня орда... Й тоді де не взявся в твоїх руках лук і стріли, ти прицілився, натягуючи тязьву якомога дужче, відпустив її, і стріла полетіла вісником смерті до татарів, і таки влучила, влучила — й похитнувся на коні козак-бранець. Похитнувся на коні козак-бранець, твій вірний побратим, з якими ви ділили походи й січі, бо цілив ти не в татарів, а цілив у нього, в побратима свого. Бо вмовилися ви колись на дніпровському березі біля нічного багаття живим не потрапляти до ворожих рук — нехай то ляхи, нехай то турки чи татари. Бо хоч і нестерпних мук завдають вороги, але не так муки страшні — не бояться козаки страждань, не бояться смерті! — як страшно самої неволі. Отож, краще вмерти вільним, не звівавши бруну, аніж умерти невільником. Бути вільним і в своїй смерті! А коли хто втрапить до ворожих лабет і немога визволити, то урвати йому життя — хай списом, хай стрілою. Бо ж смерть від руки побратима — тож дарована воля!.. І сьогодні, коли татари заарканили твого побратима (а могли й тебе заарканити) що зоставалося тобі чинити? Адже визволити його ти не міг. Адже в полоні чекали його страшні муки. І ти з лука вцілив у свого побратима, подарувавши йому смерть, себто волю. Але ж могло так статися, що заарканили б тебе, й тоді б твій вірний побратим постарався б прийти на поміч. Постарався б визволити. А коли б побачив, що безсилий визволити, він би також дістав лука й пустив би стрілу, постарався б уцілити в тебе, адже в нього метке око і дужа рука. І він би також подарував тобі смерть, себто волю, і, зостаючись вільним, ти в останню свою передсмертну хвилю відчув би вдячність до свого побратима, ти б здогадався, що гинеш від його стріли, що він був і назавжди зостався твоїм незрадливим побратимом... А поки що татари зникають за мурами монастиря, рятуючись від козацької погоні, а твій побратим, кинутий ворогами, лежить непорушно на весняній сирій землі, і вже ніколи йому не звестися й не сісти на бойового коня. Вечірня мла в полях густішає. У цій млі розмиваються і зникають мури монастиря, зникають татари, тануть козаки, й ти зостаєшся сам-самісінький, здивовано дивлячись на свої руки, які щойно тримали тугий лук, ще досі відчувають його прохолодно-збудливу ваготу, але вже чомусь немає лука в руках і наче й не було... Та не могло примаритися, все це щойно було, й ген отам десь попереду має лежати, впавши на вруна, твій побратим, який зостався вільним — назавжди, прошепотівши в свою передсмертну мить слово вдячності тобі. Що може бути дорожчим за волю? Мабуть, лише вільна рідна земля, але він тепер навіки-вічні поєднається з нею, душа його людська зіллється з великою душею землі, зіллється з душами тих, що раніше пішли в рідну землю, захищаючи її від ворогів... І ти спинився тоді у весняних вечірніх полях, вслухаючись сторожко у велику таємницю, яка належала тобі — і водночас цим полям, цим задуманим небесам, належала дню дровньому, загубленому в бутті-небутті минулого, і дню майбутньому, загубленому в бутті-небутті грядущого, й ти відчував, що душа твоя зливається з великою душею землі і з незчисленними душами тих, які пішли в землю, які ще підуть у землю, і ти чув, як із немислимої сивої далечі летить зі свистом стріла, пущена з лука рукою іншого твого побратима, з яким теж колись умовлявся на дніпровському березі біля нічного багаття, дим якого пахнув евшан-зіллям, летить прямісінько в тебе і неодмінно влучить у груди, й ти з сатанинською вітхою очікував на стрілу, й груди твої гули від очікування, й думки твої полум'яніли від очікування, й кров жажтіла вогнем від очікування, бо ти чекав на стрілу, бо ти чекав на подаровану тобі самим собою неминучу смерть, бо інакше б ти не міг здобути волю на своїй рідній, завжди такій солодкій землі. Й ти знав тоді, що ось-ось здобудеш нарешті сподівану волю, бо той інший твій побратим зостався назавжди вічним побратимом, уже ближче та ближче цей жаданий спалах волі, її сяйво сліпуче, ось уже й далека рятівна стріла входить у твої груди, і в останню свою передсмертну хвилю — воля! — ти шепочеш слово вдячності своєму побратиму...

«ОДИССЕЯ» АРКАДІЯ КАЗКИ

Еще

Його помітили ще на подвір'ї, стрімголов кинулись до вікна: «Го, новий учитель приїхав!» Навперебій, гуртом налягли на підвіконня. Утворилась тиснява. Обличчя прикипіли до розбитої шибки: «Оно, бачиш, оно!» Щойно за двері класу вийшла, ні, вискочила вчителька поважного віку — молодші взагалі не мали бажання заходити сюди, але що ж, допекли і їй — по шкільному коридору побігла плачучи. А цей що за птіця? У старенькому демісезонному пальтечку з піднятим комірцем, так, піднятим і зашпиленим під самісіньким горлом, у студентському кашкету... Не по сезону. Бач, як ушкварив по морозу! Весь в інеї, тільки обличчя горить, як жар, і з рота валить пара. Провели його десятками насторожених очей, потім сипонули в коридор, з коридору — на ганок і заштовхались, засперечалися: «Таки вчитель!» Якби зустріли на сходах, мабуть, збили б із ніг, але службові приміщення розташувалися у глибині подвір'я. Худенький, жвавий чоловічок був уже там і відрекомендувався:

— Казка.

— Пробачте, як ви сказали?

— Казка, Аркадій Васильович...

Прізвище в нього було не тільки рідкісне, а й незвичайне. Це ж треба: вчитель Казка!

Йому потисли руку:

— З приїздом, Аркадію Васильовичу!

А згодом знайомились докладніше:

— Ви — словесник?

— Так, викладав теорію словесності.— Він дивився уважним, приязним карим поглядом крізь пенсне.— Можу також вести співи...

— Це добре. Матимете роботу. Парубок?

— Одружений! Анна Павлівна приїде, як тільки потепліє. Вона вчителька початкових класів...

Директор пообіцяв:

— Роботу знайдемо і для вашої дружини.

— Як тільки спадуть морози, Анна Павлівна буде тут,— запевнив Казка. І сказав довірливо: — Бачите, ми з нею очікуємо поповнення...

— Он як!

— А що?

— Нічого,— всміхнувся директор.— Я подумав, що ви ж наче такий ще молодий...

— Еге, був колись! — Аркадій Васильович посміхнувся.— А тепер маю вже двадцять дев'ять. Незабаром тридцятка проб'є. Пора й про нащадків подумати...

Вийняв з кишені папери, подав директорові. Прочитавши, той зауважив:

— О, чернігівець! Із сіверської землі до нас, у степи...

— І з козацької. Батько мій із козаків...

У паперах зазначалося, що Казка Аркадій Васильович закінчив Чернігівське реальне училище, вступив до Київського комерційного інституту. Далі вчитися не зміг. Нестатки змусили повернутися до Чернігова і влаштуватися на роботу. Був креслярем земської управи. (Мав на своєму утриманні трьох сестер і племінницю.) Жив бідно. Революцію 1917 р. зустрів захоплено. Вирішив іти працювати на село, навчати дітей...

— То у добрий час! — побажали йому.— Хоч клас вам випав і не з легких. Переростки, самі розумієте...

У класі він з'явився того ж таки дня. Худий, з буйною темно-каштановою гривою. І сонечка скелець на переніссі.

Привітався до учнів.

Відповіли врізної: хто як.

Дехто взагалі мовчав, роздивляючись нового вчителя. Особливо з старших. Усіх цікавило: «Що ж він робитиме?»

Він стояв і приязно всміхався.

У класі на мить стало незвично тихо. Було чути, як крізь розбиту шибку тонко свистить вітер.

Учитель мовби шукав поміж ними когось. Нарешті помітив (а може, відчув?) хлопчину, значно молодшого за інших.

— Ну, що ж, будемо знайомитись... Ось ви... Як ваше прізвище?

Хлопчина підвівся:

— Мисик Василь.

— Скільки ж вам років?

— Дванадцять.

— То, значить, Василю, до школи ви пішли в шість?

Зніяковівши, хлопчина сказав тихо:

— Так...

— Чудово! — похвалив учитель. — Це саме та пора, коли треба починати вчитися. Навіть раніше. Якби ж були відповідні умови... Далеко живете?

— У Новопавлівці.

Аркадій Васильович не переставав запитально, з якоюсь особливо увагою та зацікавленістю дивитися на учня.

— Новопавлівка? Де ж це?

Мисик мимоволі зробив жест рукою:

— По той бік річки. У нас там тільки три класи. От я і пішов сюди...

— Це добре. Коли є сильне бажання вчитися, тоді й холод не страшний...

— У слові, — казав Аркадій Васильович, — почуття. Великі письменники у своїх книгах заповіли нам власні душі.

При потребі міг цитувати напам'ять вислови й уривки із творів українських, російських, німецьких, французьких, ба навіть латинських авторів. Звичайно ж, мовою оригіналу, а потім — і у власному перекладі. Як тут не заслухатися?

Якось мова зайшла про Михайла Коцюбинського. Вчитель дістав з тежки знімок.

— Подивіться, — сказав.

Знімок почали передавати з рук у руки, з парти на парту. Над ним по черзі схилялись дитячі голови.

На знімку були зображені четверо: чорновусий лисий чоловік інтелігентного вигляду в костюмі доброго крою, і з ним — правобіч — двоє молодиків, що теж відпустили вуса. Складалося враження: батько з синами. Він присів на лаву перепочити, поклав на коліна свої натруджені руки. У чоловіка — спокійне, благородне обличчя, з виразом внутрішньої зосередженості, і зовсім білі скроні... Письменника учні впізнали одразу:

— Це — Коцюбинський, ге ж?

Учитель розповідав про письменника, його творчість, дім, про те, що у Коцюбинських щопонеділка збиралася місцева чернігівська інтелігенція. Читали вірші, обговорювали літературні новини. Був такий гарний звичай.

— Приходили до письменника і ми, студенти, молодь...

Згадалася йому вітальня з овальним столом, двома книжковими шафами, невеличким роялем і тропічними рослинами по кутках — пальмами, фікусами, олеандрами. Ось у такій затишній атмосфері і відбувались ті літературні вечори. На тому знімкові учні впізнали й Аркадія Васильовича. Він був, щоправда, без пенсне, якого тоді ще не носив, але так само чубатий, чорня-

вий, у сорочці-косоворітці. На «понеділки» приходили і Павло Тичина, і Василь Елланський (Блакитний), і Олександр Соколовський, і Григорій Верьовка, і Іван Цитович, і Михайло Куриленко... Це ж тоді, на одному з вечорів, Коцюбинський і сказав пророче:

— Серед нас є справжній поет!

Сказав про Тичину. Але тих, хто пробував себе в поезії, палко любив її, там була більшість.

— А хто ті двоє? — спитав Мисик.

— Ті двоє — мої друзі. Микола Саєнко та Сергій Устименко, теж літератори...

З фотографією в руках довго і щиро говорили про життя письменника та його творчість. Це було справді щось зовсім нове. Ніхто ще не розповідав їм про це з такою шанобою і любов'ю.

Читали Михайла Коцюбинського, Павла Тичину.

Якось після уроків учитель запросив Мисика до себе. Він жив у тісній кімнатці при школі, як і решта приїжджих. Вела сюди обсаджена квітами алейка, що закінчувалася барвистою клумбою. Обабіч вхідних дверей росли молоденькі піхти. На всьому був знак доглянутості, порядку, чистоти. Це подобалось Мисикові, який і вдома звик до охайності. Поріг учительової кімнати він усе ж переступив з певним острахом: дружина Казки, вродлива Анна Павлівна, видавалася йому трохи суворою. А серед Мисиків, крім діда Якова, ніхто суворим не був. Надто ж — до нього, Василя. «Чи не нагримає?» — подумав. Але ні, її суворість одразу ж і зникла. Більше того, Анна Павлівна налила чаю.

— Не думала я, Василю, що ви пишете вірші...

Він почервонів:

— Це я так, для себе.

— Писали для себе, а читати було цікаво й мені.

Мисик почервонів ще дужче: «Навіщо Аркадій Васильович розповів їй?»

І тут Анна Павлівна мовби вгадала його думки:

— Даруйте, я прочитала ненароком. Та й навіщо критися? Я теж пишу вірші.

— Справді?

— Справді. Маю навіть надруковані. Хочете, покажу?

Це було несподіванкою для Мисика. Він посмілішав:

— Покажіть, будь ласка.

Анна Павлівна почала розв'язувати якусь течку.

— От ми і влаштуємо вечір поезії.

Аркадій Васильович прочитав свій сонет «Посуха», написаний ще в студентські роки, напередодні революції:

Над неосяжними просторами ланів
Встає щодня мідно-червоне коло
І, палючи усе наоколом,
Вселяє жах в серця плугатарів.

Давно вже дощик ниви не поїв...
Хмурніше щодня людське чоло.
Думки сягають божого престолу —
В душі ж уже кипить-клекаче гнів:

— Якщо ти можеш прикро так ясніти
В той час лихий, як стогнуть-гинуть діти
Твої на замордованій землі,—

Осліпни, Вічності байдуже Око,
Повившись хмарами ген там високо.
Або — відразу все у мент... спали!

Мисикові сподобався сонет. Все так поставало зримо, конкретно. Цікаве слово: надооколо. У Новопавлівці він такого не чув. У них кажуть: навколо. От із цього слова й утворилося мовби нове. Але ж цілком зрозуміле. Отже, поезії властиво шукати нові слова, добиваючись точності, ясності у змісті й краси у формі? Поети збагачують і вдосконалюють мову як знаряддя думки.

— Люблю канонічні форми,— сказав учитель.— Їхня строгість нагадує мені досконалі палаци і храми.

Аркадій Васильович говорив це мрійливо, але впевнено. Мабуть, у ту хвилину він знову пригадав літературні вечори у Михайла Коцюбинського. Тоді ж бо так само в кімнатній сутіні горіла настільна лампа з великим зеленим абажуром, і він пишався, що те світло приніс аж сюди, в Підгородню, цьому учневі з розумними, уважними й трохи смутними очима.

— Послухайте ще один вірш Я написав його вже тут, на Катеринославщині.

І почав читати «Денікінщину»:

Сирій ранок. Тихо скрізь.
Небо хмарою повито...
Скільки крові, скільки сліз
На Україні скрізь проліто!

Півні день, трудящий день
В «ку-ку-рі-ку» прикрашають —
Але нам не до пісень:
Думи серце крають-крають.

Плине-плине тужний дзвін
Понад хатами-дахами...

— Боже, Боже, стрінь нас, стрінь,
Загадайсь над сиротами!

Загадайсь і приголуб
Окривавлених, самотніх...
Хай життя не зве до згуб
Чистих душ дітей скорботних.

Хай життя не зве до згуб,
Хай воно нас не калічить,
Хай землі і неба шлюб
Наші рани всі залічить...

У кімнаті стало тихо, аж моторошно. Розуміючи, що він додав суму і без того вразливого хлопцеві, учитель сказав:

— Знаєте, ким би я хотів бачити вас? Поетом! Як мій друг Павло Тичина. Я вас познайомлю з ним, обов'язково...

Незабутній вечір!

●
Ішов 1921—1922-й навчальний рік. Тоді, на подив дорослих, страх розплодилося мишей у полях. Казали, що це не перед добром. А взимку підгороднянська семирічка, з якою Мисик уже встиг зріднитись, видалась йому ніби чужа. Ходив як у воду опущений. Так чи приблизно так почував би себе, звісно, будь-який учень, якби у школі не стало його улюбленого вчителя.

З Підгородні Аркадія Казку перевели в школу села Василівки — за двадцять п'ять кілометрів.

Та якось тієї ж таки зими, під завірюху, в товсто намерзле вікно постукав з вулиці кийком перехожий дід-прохач. Мисикова мати, Федора Мефодіївна, впустила його до хати. Запросила до столу. Та перше, ніж узятися за ложку, дід дістав із торби папірець:

— Учитель васлівський казав передать вашому малому...

Мисик хутчій розгорнув аркушика.

«Перечитав, Василю, Ваші останні вірші. «Вересень» — чудовий. Крізь рядки чувається віяння осені, тиша вмираючої природи. Танковий хорей Ви зуміли зробити поважним і вдумливим, мов той гекзамер. «Чого криче ворон» — слабше «Вересня». У ньому Ви мали дати зразок народної пісні — намір хороший. Читайте побільше з народної творчості — опануйте її, щоб вона органічно злилася з Вашим духом, і тоді вона полетиться в менти натхнення діамантовим дощем. Пам'ятайте заповіт незрівнянного Теофіля Гетьє.

Буніна задержую на переклади. Я од Вас буду недалечко...»

Затримавши в себе збірник поезій Буніна, вчитель передав учневі іншу книжку, яку дід-прохач витяг із торби разом з листом.

«...Даю на місяць або й на більше на прочот «Історію українського письменства» Єфремова. Перечитайте її уважно, не поспішаючи. Даю її Вам на місяць або й на два...»

А тут ось виписую три вірші, які я Вам присвячую з невеликої книжечки, присвяченої Вам, під назвою «Грамота поету» — себто я, як колись кобзарі українські давали своїм учням право кобзарювати, даю Вам право на поета (або ж як старші козацькі лицарі висвячували своїх джур на козаків)...»

Через тиждень на лист Мисика Аркадій Васильович писав:

«Любий співаче!

Одержав Вашого листа. Бачу, що Ви трохи сумуєте. Не треба, у Вас іще все попереду. Ви ще: «удосвіта». Сонце Ваше ще не зійшло. Але схід пишнobarвний — в брезетах, блаватах, пурпурі — віщує, що й день буде гожий, ясний, хороший, Божий. А я, Василю, Ваша сова: угледів Вас серед темряви та й викликав Ваше сонце...»

А в жовтні Казка з'явився у Мисиків.

— Ну от,— сказав,— рішення прийнято. Вирушаю до Харкова... Давайте, Василю, вашого рукописа.

На той час Мисик уклав збілочку віршів «Блискавка».

— Завдаю вам клопоту, Аркадію Васильовичу. Хто знає, що там скажуть...»

— Не сумнівайтесь! Ваші вірші говорять самі за себе. Везу я і свій рукопис,— усміхнувся вчитель, аби вселити у хлопця більше впевненості.— Я таки доб'юся, щоб вас видрукували. Коли вже я вас відкрив, то не відступлюся...

Схилившись над аркушиком, Казка затис у руці олівець, на чолі — задума і зосередженість, кучма чорнявого волосся зависла над столом, крізь пенсне лагідно дивляться добрі карі очі. Почуваючи справжнє натхнення, вчитель швидко мережив своїм дрібним каліграфічним почерком (було в ньому щось від трудівників пера — книжників XVI—XVII ст.) сторінку за сторінкою: треба ж багато про що розповісти! А ранній ранок — 4 січня 1923 р. — такий приємний і свіжий, власне, початок Нового року. У думках — ясність. Мабуть, піднесення заволоділо ним ще й тому, що в квартирі Тичини панує творча сприятлива тиша. До речі, цей аркушик та олівець — теж зі столу Павла Григоровича.

«Ну, любий Василю... Хай Тичина собі спить, стомившись після довгої нашої дружньої бесіди, а я за його столом, між книжкового хаосу буду розповідати про все, що Вас цікавить.

Зарані попереджаю: цей лист для Вас буде дуже приємний.

Але почну спочатку.

Вже місяць я не був, друже, у Києві, і оце вчора з одною особою, моїм другом, вийшов із загубленого над Дніпром, заснулого в гаях срібних (сніг випав) Межигір'я, де я вчителюю.

Побував у декого з знайомих удень, а надвечір, звичайно, до Тичини — на бесіду та сон.

Прийшовши, одначе, не застав його вдома — він був у капелі ім. Леонтовича (композитора) і там диригував хором. Побачився. Він сказав мені за листи. І я, прийшовши, знайшов три листи: від Поліщука з Харкова, від дружини та від Вас. Поліщук у листі трохи пробирає мене за те, що я кинув йому стільки докорів за його мовчанку щодо Вас. І ось Вам тут перша приємність:

1) Він дуже високої думки про Вашу творчість... Тут я ставлю крапки навмисне і не хочу приводити достеменного вислову Поліщука — надто приємного для Вас, бо люблю Вас яко поета і хочу, щоб Ви вдесятеро виправдали його оцінку, потім я, як гарний садівничий, не хочу квітку Вашого

духа поливати надто щедро — краще розділити радість, щоб вона була пожиточною.

2) Мене і Вас він читав двічі у Харкові: а) в Державному театральному технікумі при викладанні нової української поезії; б) в літературному товаристві «Плуг» — про це, як він пише, було у газеті.

3) Він дбає і має намір при першій можливості пустити Вас у друк (в журналі, альманахові і т. д.), або окремою збіркою ні в Харкові, ні в Києві вийти не можна, бо всі видавництва зараз більше захоплені виданням наукової літератури, а не красного письменства.

Друга приємність чи не більша, як перша: повернувшись зі студії (ім. Леонтовича), я прочитав Тичині як Ваші листи до мене, так і Ваші поезії. І уявіть: Тичина, цей суворий вартвий чистоти українського слова (ой скільки ж мені від нього доставалося!), цей Кощей Безсмертний, Плюшкін-скупець, що труситься над багатствами і красою української мови (скільки він працює, коли б Ви знали!), цей літературний скнара сказав, вислухавши Ваші листи до мене і Ваші твори:

— Дуже гарні!

Далі цього визнання Вам, голубчику, йти нема куди, тут уже край, кінець, але в той самий час і початок: працюйте над собою, як той, хто дав про Вас таку високу відозву. Праця, праця і праця. Оглядайтесь навкруги і «мучте» самі себе: аналізуйте, критикуйте, перевіряйте і порівнюйте.

Між іншого: він (Тичина) умістив про Вас у хроніці «Правобережного кооператора», позаяк журнал для Вас не цікавий, то я посилаю Вам лише те, що цікаве. Тільки він трохи не зрозумів мене і написав, що ви син незможного селянина, в той час як я казав, що Ваш батько вийшов із селянства (дяком, дяконом та священиком), а через те, мовляв, Ви — селянин. Тичини батько теж був дяк у с. Пісках на Чернігівщині — та й, до речі, і мій батько дякував, хоча він був переважно регент і лише інколи (часом довгенько: роки) виконував обов'язки псаломщика, а останніми часами викладав спів у міністерській школі Седнева.

Ну, з приємностями годі. Хіба ще маленьку від мене: у Москві складають у видавництві «Денница» (російське вид-во) антологію української поезії, і ось Тичина запропонував, аби я надіслав Ваші і свої речі (навіть з коротеньким життєписом) — і я це зроблю в самому найближчому часі. Таким чином, зв'язавшись зо мною, Ви зв'язалися з Харковом, Києвом і, нарешті, з Москвою...

Що, може, далі хочете піти — до Берліна, Лондона, Нью-Йорка?

Надалі, здається, моїх сил уже не вистачить — працюйте і йдіть самі...»

Хоч як полюбив Межигір'я Аркадій Казка («Межигір'я — краса!»), але пробув тут недовго, всього лише кілька місяців. Навесні 1923 року дитячий будинок, де він учителював, перевели в інше місце.

Після деякої перерви Казка звідомляв:

«...І ось дописую сьогодні, 25 лютого 1925 року — у Гостомелі, куди прийшов учителем за утриманням. Оце йшов сосновим гаєм і вірша написав «Ведикдень» — 10 верст гаєм! Пеньків доволі: ідеш, обдумуєш, нахилився над пеньком — занотував і далі: легко, навіть приємно... Але робота — до сказу: починаю твори і замерзаю. Поема «Ворота» з літа жде закінчення, поема «Стежечка» — з Різдва...»

Казка просив писати йому в Нові Петрівці. Але «засиджуватись» і тут не збирався. Коли стало цілком ясно, що з трудовлаштуванням дружини, Анни Павлівни, в Києві нічого не вийде, вчитель намірився виїхати до Одеси.

18 жовтня того ж таки, 1925, року Аркадій Казка писав Мисикові у Ново-дзавліску:

«Пишу Вам, Василю, як бачите, із Одеси.

Одеса мені дуже подобається, і, здається, не тільки, що дала мені людську, — а й не ганебну! — оплату за працю. Море глибоко зазирнуло в душу.

Зараз воно, щоправда, частенько кутається в тумани. Але я його в перший день прибуття бачив спокійним, величним, сапфірним, безмежним.

Як сірий попільець захвату нашої зустрічі залишився оцей сонет:

Пірнув мій зір у глиб, у синю просторинь.
Пірнув — і там замість землі звичайних меж
Він раптом уловив її круглясту тинь
І вибух захвату поніс від узбереж.

Щез порт, маяк і мол, і рух тих комахинн...
Між скель рудих себе вже я не чув — себе ж!
Всесвіт і я — та це ж хтось юний був один,
Що весело сміявся між сивих безбереж.

Блищав у далечах десь парус, мов кинджал.
А той трьохтрубний ген ставав на край дуги...
Й спалахнув у мені не радість вже, а шал —

Що друг морів забув земнії береги,
Що гордо трубами небес лани орав,
Що кіль у безміри, мов плуга, він вривав»

У липні Казка пише Мисику:

«Любий друже!

Вчора я хотів переспорить море. Були здорові хвилі, а я не хотів купатись у людській гушці і пішов сам собі на гострий скелястий мис. Море там клекотіло білим шумовинням, як у велетенському казані. Хвилі били у скелі з такою силою, що земля стогнала і мовби двигтіла.

Ось мені стало весело серед такого безумного марнотратства енергії. Читав я недавно, що на океані хвилі зрушують скелі-каміня по 500—600 пудів, а сила удару сягає, якщо не друкарська помилка, 30 тонн — 1800 пудів!

Хакінькі?

— Ну, гадаю собі,— ці хвилі, що оце стогне земля,— це ж тільки хвилечки. Ну, лишень, давай спробую!

Нагледів дві скелі серед цілої їх купи, за котрі можна вцепитись руками, і одну позаду, в яку можна упертись однією ногою, другу, висунувши вперед і нахиливши голову і груди так, як бик перед тореадором, аби прийняти лобові атаки моря.

Роздягся. Кругом — ні лялечки — всі віддалік. А мені це і втіха. Вліз і став на герць.

Ось налетіла одна. Нагнувся головою. Напруживсь. Пронизав. Щось зелене з вітром спершу, а потім шумовинням і гуркотом штовхнуло увесь мій корпус. Витримав. Струснув із чуба воду.

А там гуркоче нова хвиля, мотаючи білим султаном. Знову буцнувся. Далі ще і ще — я пірнав і вискакував із хвилі, щоб дихнути повітря. Аж ось почув: гуде...

Зачорніло переді мною. Учепився на всі сили за виступ скелі, нахилившись уперед. Як гухнуло — зірвало зі скелі, потягло, тернуло рукою об скелю одну і добре стукнуло бедрами об другу прибережну, як я не пручався, а кров таки виступила і з бедра, і трохи просочувалась із руки.

— Ну,— вирішив,— на цей раз буде, ти перемогло.

І я почав удягатись...

Приїжджайте, Василечку.

Я зараз ходжу і малювати море (і Одесу)».

Нового листа до Василя Мисика розпочав у перші дні березня, хоч закінчив значно пізніше. Лист вийшов довгий і містив цілу програму.

Аркушик перший.

«...Ідучи зі школи, читав Вашого листа. По дорозі. А зверху сяялась мряка і в той час, коли я читав Ваші ж рядочки з ремством на таку ж погоду в Харкові.

...Зараз — вечір. Я дома. Читав оце «Жана Кристофа», VII том — «Серце Франції», настроїв навів Ромен Роллан — рівний. Почуття гармонійності, до якої я ціле життя прагнув і яке я таки здобув. Звичайно, що не раз життя руйнувало мої фортеці рівноваги. І ось у такому рівному та лагідному звучанні своєї істоти — пишу. (Що ж до «Жана Кристофа» — якщо не читали, раю почитати. Життя талановитого німецького композитора з колиски і до могили: бунтаря, широкого шукача нових шляхів музики та людської культури духу.)

Відповідаю Вам на Ваш найголовніший запит: де Вам вчитись?

Я раяв би Вам вступити на робітфак при ІНО, влізти потім в ІНО, взять собі літературний відділ, старанно використовуючи увесь вільний час цілого Вашого життя на вивчення мов — неодмінно!!! Хай це — мови — Вам буде законом.

Мови наблизять Вам невідомі досі країни, багатіючі культури народів, що завжди будуть відмолоджувати, відсвіжувати, вливаючи міць, і загострювати зір. Це — моя порада. Я чогось гадаю, що це і єсть справжнє річище Вашої душі.

...Ви дивіться: і зараз Вас вабить «Саламбо» (Франція), «Одіссея» (Греція), «Метаморфози» Овідія (Рим), які Вам «зроблять навіть свято». Ну, то хіба ж я не правий у моїй пораді?

...Між іншого, Васильку: у мене у Чернігові на етажерці між російських, українських, німецьких та французьких поетів (з останніх: Верлен, паризьке видання, і Верхарн) стояв поруч з «Фаустом» і томик Овідієвих «Метаморфоз» латинською мовою в прекрасному шкурятяному оправленні чи не XVIII віку! Купив я його дуже дешево у чернігівського букініста ще в 1913 році.

...Але при наступі білих на Чернігів білі запалили той дім, що був на лузі навпроти губернаторського дому, і всі мої поети... (та й мої рукописи) погоріли.

Я трохи Вам заздрю: я почувую, що Ви зараз можете читати, поломеніючи. Це — прекрасно! Коли б тільки якнайдовший час зберегли оцю свою здібність».

Пригадую... і, зовсім не соромлячись, кажу: я плакав над книжками найщасливішими сльозами, я тулив їх до своїх грудей (озираючись, аби ніхто не побачив, коли це було зі мною у чернігівській бібліотеці). Цілував рядочки, які викликали у мене захват. Думки я старанно виписував. У мене — згоріло у Чернігові — одинадцять книжок записних, де я зібрав протягом років кращі перлини поетів, філософів, майстрів слова і усіх моїх улюбленців різних віків і народів на їх же мовах (дарма що часом я грецьку, італійську чи латинську погано розбирав), це були для мене святощі: думка в своєму первісному одягу, якою вона вийшла із серця і уст того чи іншого мого улюбленця. Я купував у букініста — не торгуючись. У бібліотеці я щиро платив штрафи за прострочку: «Емілія» Жан-Жака Руссо я читав чотири, ні — шість місяців! Обгорнув тоді ще новенький том у добрій оправі в білий чистий папір і старанно намалював на ньому власну обкладинку, доволі добірної роботи. Я ходив з ним скрізь: гуляти чи у справах. У бібліотеку не з'являвся. Бібліотекарші, що добре ставились до мене, дивувались: чому мене нема? Чому це я не порпаюся у них серед книжок (спасибі їм — дали вони мені колись таке виключне право)? Зустрічаючись, я обіцяв скоро з'явитися. Часом і забігав, та коли стали натякати на «Емілія», знову шезав, обіцяючи, що я якось-то принесу. Але здобич не випускав із своїх рук. Смакував потихеньку. Виписував. І був радий, що Руссо написав такого смачного буханця, що цю товстеньку «хлібину» можно ще довго їсти!!

Отаке було!

А Ніцше! Він був у мене на ...чотирьох мовах: на російській — два переклади (я сподівався виписати ще й третій переклад Вячеслава Іванова — мав ще тоді вийти), на українській (здобув я у Василя Еллана), на німецькій та

французькій. Це — головний його твір: «Also sprach Sarathustra»*, якого ще й зараз я можу діткнутись мовою Ніцше... недаром якось ще в 1922 чи в 1923 році Юр. Меженко в Києві по старій пам'яті запропонував мені переклад Заратустри українською мовою і пригадавав мені, що я колись його в Чернігові почав був перекладати. Дійсно, це так і було. Я зробив переклад славновісної «Nachtlied»: «O Mensch! Jib acht! Was spriclot die tiefe Mitternacht?»** але вона... згоріла так же, певно, ясно, як згоріли і бурхливі роки мого юнацтва.

Хотів був кінчати листа, але любі привиди минулого не дають мені змогу зупинитись на цьому. Тому продовжую...»

Аркушик другий.

«...Пригадую своє захоплення Харлейлем, який і досі, якщо єсть у чернігівській бібліотеці, заховує сліди мого старанного студювання: «Путешествие... фон Тойфельсдорка». Здається, отака чудернацька назва сторінок на 30 непросипушої нудьги і, здається, порожнечі (таке у мене залишилось од цієї книжки враження). Але це, певно, навмисне хотів Харлейль одгородить смітником від «чужого зору святая святых» своєї душі. Далі відкриваються такі глибини духа, не дивлячись на зверхне дивацтво форми, що мовби йдеш собі спокійно Млечною путтю серед врочистої ночі в безкраїсть світу, в мимо все нових та нових Сонць Істини.

А «Мысли» — Паскаля?!

А «Жизнь знаменитых людей» — Емерсона (видатного американського філософа)?

А «Этика» — Спинози?! Данте! Петрарка! І з давніх: Платон!

А «Размышления с самим собою» Марка Аврелія, написані ним грецькою мовою і знайдені зашитими в заламах чи в лиштві його тоги!

Також ясного, на диво гармонійного і лагідного скептика Монтеня «Essais», якого я придбав (4 дебелинських томи) у Києві, коли вже був студентом Київського комерційного інституту (до якого зарадив мені вступати і підготував мене, між іншого, Тичина Павло).

Монтень на своїй полиці в Чернігові займав дуже почесне місце. Я навіть носив замість брелока до годинника срібну табличку, на якій ювелірові звелів вирізьбити «Que sais je» — «Що я знаю?» (це достеменний переклад), а краще, може, «Що мені відомо?». Ця думка перетинає всю творчість Монтеня, у якого на кожній сторінці можете знайти уривки з класиків: поетів і філософів Рима і Греції — цілі прекрасні і благородні сади думок...

Звичайно, що Монтеня читати було надзвичайно важко, мова застара (для сучасної французької), однак пригадую, як я дбайливо і побожно мурашечкою облазив (за допомогою словників) прекрасний, величний храм його «Essais» («Опыты»). Згоріли «Essais» разом з моєю бібліотечкою, з дарунками поетів-друзів росіян, дарунком тичинівських «Соняшних кларнетів» — уже вийшли тоді; п'ятитомовим подарунком мені поезій Федора Сологуба з його власноручним написом, з фотографічним знятком укупі з лагідним Михайлом Михайловичем Коцюбинським — разом з ним (і окремо: його) у його садочку; останні знятки, однак, єсть у мого приятеля приват-доцента Київської політехніки Садовського: у Києві він несподівано показав мені ці знятки: виявляється, що він нас знімав, коли я ще був у реальній школі, а Еллан та Тичина тоді ще були в Чернігівській духовній семінарії...

О-так-о поводи́в Вас по добре зарослих уже небуттям садах свого минулого. Зробив це з тим, що, як Ви любите хороші книжки, то й Вам заманеться постука́ть у двері того чи іншого автора, про яких я згадав...»

Мисик надіслав листівку. Але відповіді з Одеси не було.

Минув уже й квітень. Давно минув. Невже скоїлося щось?

Ні, листування тривало. Більше того, Аркадій Васильович підготував до друку рукопис власної збірки...

* «Так мовив Заратустра» (нім.).

** «Нічна пісня»: «О людяно! Вважай! Що каже глибока північ?» (нім.).

Наприкінці жовтня 1929 р. Мисик, як і завше, одержав листа з Одеси.

Писала дружина Казки...

Здивувався, бо від неї не сподівався листів.

Анна Павлівна звідомляла:

«Шановний т. Василю!

Знаю, що цей лист буде для Вас дуже сумний, але ж не могу не передати Вам останньої звістки про Аркадія Васильовича. Його вже немає... В ніч на 10 вересня вночі був трус і арешт його (відгук, певно, «фремовщини»).

1,5 місяця тільки в допрі, і цього було досить, щоб така людина, як Аркадій, не винесла такого «приємного» становища, і в ніч на 24/X він скінчив своє життя самогубством...»

Василеві Мисику згадався сонет Аркадія Казки «Кінець». Він мав епіграф з твору Мікеланджело: «Нічого не бачити — нічого не почувати».

Страшна година — люде заздрять смерті.
Це твій прийшов, Мікеланджело, час!
Кривава заграва над людством зайнялась
І не згасає рік уже четвертий.

Так — ніби хтось життя наваживсь стерти,
Позбавити його усіх закрас.
Ще крок один — і Дух Життя вже згас —
Чи ж зовсім на Землі йому замерти?

Чи ж кине Землю творчий дух життя,
Й вона тоді лише тихенько дрогне
Та хвиля, що порушить небуття,

Над мертвою небогою застогне?
Й не донька Сонця, не Земля, — а мрець?
Й настане повний величі кінець?

У листі до Мисика вбита горем Анна Павлівна писала:

«Краща пам'ять для нього від Вас і від «Плугу» була б якнайшвидше видання його книжки. Його мрія, надія й бажання. Вона мусить здійснитись...»

Стародавній Київ. Братський монастир.

Олексій ПУТРО

ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН

Кирило Розумовський

У листопаді 1741 р. в Петербурзі стався черговий двірський переворот, внаслідок якого російський імператорський престол посіла дочка Петра I Єлизавета. Ця подія мала велике значення і для України, її подальшої долі, адже фаворитом імператриці на той час був Олексій Розумовський, українець за походженням. Дивовижно склалася його доля. 22-річним юнаком, маючи неабиякі вокальні здібності, потрапив він до придворного хору в Петербурзі, куди привіз його полковник Федір Вишневський. Останній, повертаючись з Угорщини, проїжджав на Різдвяні свята 1731 р. через с. Чемер, що на Чернігівщині, і випадково почув у місцевій церкві спів молодого козака із с. Лемеші Олексія Розума. Чудовий голос і приваблива зовнішність юнака зробили свою справу — Вишневський запросив його до Петербурга, на що Олексій охоче погодився. Тим паче, що на той час він фактично залишився без домівки. Невдовзі, рятуючись у черговий раз за читання книг від гніву завжди п'яного батька, лемешівського козака Грицька Розума, Олексій утік з дому й поселився в Че-

мері, заробляючи собі на життя співом у церковному хорі.

У Петербурзі Олексія чекала приємна несподіванка. Тут він зустрів багато земляків (придворні співаки в той час набиралися до хору майже винятково з України). До речі, тоді ж майже усі вищі духовні посади обіймали в столиці українці. Проте у придворному хорі Олексій Розум перебував недовго. Сталася подія, що остаточно визначила його долю: цесарівна Єлизавета, яка відвідувала богослужіння в придворній церкві, була вражена чудовим голосом молодого українського співака. Коли ж на вимогу царівни юнак представ перед нею, глибоке почуття охопило Єлизавету. Високий, стрункий, смаглявий, з гарними чорними очима, Олексій Розум припав до душі молодій царівні.

Слід сказати, що, як і при великому царському дворі, при дворі Єлизавети перебувало чимало українців. Були тут, скажімо, такі співаки, як Тарасевич і Божок, сліпий бандурист Григорій Михайлов, камер-лакей Іван Федорович Хотляревський, секретар Петро Мирович та ін. Особливе значення,

мабуть, мала й та обставина, що сама Єлизавета володіла маєтностями в Україні, а її духівниками були вихідці з України: отець Костанцій і колишній священник її вотчини з с. Понорниці Чернігівського полку Федір Дуб'янський.

Це українофільство ще більше посилювалося після сходження Єлизавети на царський престол. По суті, увесь двір, запобігаючи перед могутнім фаворитом (до речі, вже не Розумом, а Розумовським), пристосовувався до його смаків. Функціонувала постійна італійська опера, в якій, поряд з відомими співаками з Європи, виступали й українські співаки. Серед останніх особливо виділявся красою свого голосу Марко Полторацький. Великою популярністю користувалися тут й українські бандуристи. На двірських бенкетах найпрестижнішими вважалися українські страви.

Велич і могутність Олексія Розумовського не могли не позначитися й на становищі його численної родини в Україні, з якою він підтримував постійні зв'язки і допомагав їй матеріально. З часом усі його родичі стали заможними людьми й зайняли чільні місця серед представників української панівної верхівки.

Та особлива увага була звернута на молодшого брата фаворита Кирила, доля якого виявилася не менш дивовижною, ніж його брата-патрона, до того ж вона тісно пов'язана з долею України-Гетьманщини.

Уже в 14-річному віці (народився 1728 р.) він потрапив із глухого села до царського двору, де під опікою кращих тогочасних педагогів і вихователів, зокрема О. П. Сумарокова та І. П. Єлагіна, поглиблював свою освіту, початок якої одержав на батьківщині. Для завершення освіти у березні 1743 р. Олексій Григорович відправив свого брата на два роки за кордон під вигаданим ім'ям російського дворянина Івана Івановича Обідовського. Наставником при ньому було визначено Григорія Миколайовича Теплова, якому судилося впливати не тільки на подальше життя молодшого Розумовського — майбутнього гетьмана, а й на остаточну долю самої української державності.

Перебуваючи за кордоном, юний Кирило Розумовський разом зі старшим братом уже в червні 1744 р. був удо-

Олексій Розумовський

стоєний графського титулу. Очевидно, там Кирило Розумовський одержав і ґрунтовну освіту, навчаючись, зокрема, в Німеччині (Кенігсберг, Берлін, Геттінґем) під керівництвом таких відомих на той час учених, як Ейлер і Штрубе. Обрані членами Російської Академії наук, вони тривалий час мешкали в Петербурзі. Після Німеччини освіта здобувалась у найпрестижніших навчальних закладах Франції та Італії.

Навесні 1745 р. Кирило прибув до Петербурга. Отримавши невдовзі досить високий придворний чин дійсного камергера, молодий Розумовський поринув у веселе й безтурботне життя вельможі елизаветинського двору. Маючи гарну зовнішність і гострий розум, він, за свідченням Катерини II, зумів досягти у вищому світі загальної шани і любові. З симпатією імператриця в своїх мемуарах писала, що особливою популярністю й успіхом Кирило Григорович користувався у придворних красунь. Особиста прихильність до нього імператриці Єлизавети додалася ще й престижним одруженням у 1746 р. із родичкою цариці Катериною Нарішкіною. Того ж року, маючи від роду 18 літ, Кирило Розумовський був призначений президентом Російської Академії наук.

Таке призначення пояснювалося не лише прихильністю цариці Єлизавети до Розумовських, але й тогочасною офіційною політикою її уряду, спрямованою проти засилля німців у важливих сферах життя країни і, зокрема, в науці. Перші чотири президенти Російсь-

кої Академії наук були німецького походження. Після вступу Єлизавети на престол у зв'язку з відсутністю бажаної для цариці кандидатури серед росіян посада президента академії упродовж п'яти років взагалі залишалася вакантною. За таких обставин юний Кирило Розумовський, маючи за плечима досить пристойну європейську освіту, а головне, будучи довіреною особою імператриці, став президентом академії. Водночас, з огляду на молодість й недосвідченість президента, фактичне керівництво установою було доручено вихователю К. Розумовського Г. Теплову, який офіційно зайняв посаду асесора при академічній канцелярії.

В академії тоді відчайдушну й непримиренну боротьбу із засиллям німців вів геніальний російський учений Михайло Ломоносов, який свого часу навчався в Києво-Могилянській академії. Слід зазначити про маловідомий (по суті, замовчуваний) у радянській історіографії факт, що українець К. Розумовський одразу пройнявся глибокою шанною до Ломоносова і, незважаючи на те, що останній мав багато ворогів серед керівної академічної верхівки (Теплов, Шумакер та ін.), часто підтримував його як морально, так і матеріально.

Тим часом у політичному житті України назрівали визначні події. Ще під час подорожі Єлизавети в 1744 р. в Україну представники старшинської верхівки передали імператриці у Глухові чолобитну з проханням про відновлення гетьманства. І хоча цариця, зважаючи на підтримку прохання з боку свого фаворита, поставилася до ідеї цілком прихильно, вона, безперечно, враховувала політику своїх попередників, особливо Петра I, спрямовану на всьляке обмеження й повну ліквідацію автономії України-Гетьманщини.

Надзвичайно важливим і серйозним для імператриці та її уряду було й питання щодо кандидатури гетьмана. Цілком ймовірно, що в середині 40-х років XVIII ст. найреальнішим претендентом на цю посаду міг бути Олексій Розумовський. Але згодом вибір випав на його молодшого брата, який на той час уже швидко ввійшов у вир світського життя і став досить помітним його учасником. Вирішальним поштовхом до прийняття імператрицею рішення про відновлення в Україні гетьманства ста-

ло ускладнення на той час міжнародного становища Росії (на заході назрівала війна з Пруссією, а на півдні — з Туреччиною).

Не бажаною в такій ситуації викликали невдоволення української старшини й розпалювати її сепаратистські настрої, Єлизавета 5 травня 1747 р. підписала Указ «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям»¹. При цьому офіційним представником генеральної старшини, зокрема Лизогубу, Ханенку й Гудовичу, які перед тим вже тривалий час перебували в Петербурзі, однозначно дали зрозуміти, що мова може йти про обрання в гетьмани тільки молодшого Розумовського. Однак через те, що останній не поспішав міняти блиск столичного побуту на гетьманські турботи і на сіре, буденне, як йому здавалося, життя в глухій провінції, сам термін проведення обряду «обрання» гетьмана значно затягнувся і відбувся лише на початку 1750 р. За цей час у Кирила Григоровича народилися дочка й син (Наталка й Олексій), а сам він одержав почесний чин підполковника лейбгвардії Ізмайлівського полку.

Але в січні 1750 р. депутати Гудович і Ханенко (Лизогуб на той час уже помер у Москві) привезли до Глухова царську грамоту, одержану ними в Колегії закордонних справ, в якій йшлося про те, що «быть в Малой России гетману по-прежнему». Під останнім визначенням, зокрема, малися на увазі сумнозвісні умови, на яких після погрому України Петром I у 1709 р. гетьманом став Іван Скоропадський.

Однак найпередовіша й найсвідоміша частина української старшини жадібно захопилася навіть за цю досить хитку можливість відродити, а то й зміцнити українську державність, здобути в тяжкій борні сто років тому, що потерпала під важким чоботом російського централізму.

Отже, сценарій «обрання» гетьмана, розроблений і санкціонований у Петербурзі, почав втілюватися у життя. Його режисером-постановником в Україні став спеціальний царський посланець граф Гендріков, котрий прибув до Глухова з жалуваною грамотою на гетьманство. Заручившись повною підтримкою старшини, духовенства й козаків щодо бажаної кандидатури, він розпочав активну підготовку офіційної церемонії.

22 лютого 1750 р. мешканці Глухова стали свідками урочистої події, що знаменувала початок нового і, як виявилось, останнього етапу в розвитку української федеральної державності. З огляду на це, мабуть, не зайвим буде докладний опис цієї церемонії. З самого ранку за гарматними пострілами, що пролунали як сигнал, на міському майдані зібрався великий натовп. Сюди прибули й усі десять козацьких полків. Водночас у будинку, відведеному для графа Гендрікова, почали збиратися представники старшини, а також українського вищого духовенства на чолі з митрополитом Тимофієм Щербацьким. О 9-й годині ранку розпочалася церемонія обрання гетьмана. З двору російського посланника в супроводі загону озброєних козаків, російських гренадерів і військових музикантів виїхала споряджена карета, в якій знаходилися граф Гендріков із своїми асистентами та секретар Колегії закордонних справ Степан Писарев. Останній тримав в руках велику срібну з позолотою тарілку, на якій лежала царська жалувана грамота. Слідом за каретою представники старшини (зокрема, генеральний суддя Яким Горленко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний писар Андрій Безбородько, генеральний хорунжий Микола Ханенко, генеральний бунчужний Дем'ян Оболонський, бунчукові товариші Іван Гамалея, Яків Маркович, Федір Ширяй, Іван Жоравка, Ілько Журман та ін.) несли російські та українські прапори, а також гетьманські клейноди: булаву, бунчук, печатку. З прибуттям карети на майдан, де знаходився спеціально споруджений постамент, царська грамота й гетьманські клейноди були покладені на два столи. Відкрив зібрання граф Гендріков, який нагадав про волю імператриці відновити гетьманство в Україні й закликав присутніх «избрать меж себя из природных своих людей гетмана, по малороссийским своим правам и вольностям, вольными голосами». Потім Писарев голосно зачитав жалувану грамоту, а митрополит Т. Щербацький висловив глибоку подяку Єлизаветі. Гендріков голосно кілька разів запитав присутніх, кого вони бажають собі в гетьмани? Прозвучала відповідь, що вже давно була підготовлена й перебувала в усіх на вустах: «Графа Кирила Григоровича Розумовського!»

Після святкової канонади з 101 гармат й пострілів з козацьких рушниць царську жалувану грамоту й гетьманські клейноди занесли до Миколаївської церкви, де відбулася урочиста літургія. Потім у резиденції Гендрікова дали великий бенкет, під час якого особисто господарю генеральна старшина подарувала 10 тисяч карбованців, а всій графській свиті—3 тисячі. Не забули й за простолоуд, якому на відзначення свята, що під гуркіт гармат тривало допізна, виділили понад 200 відер горілки.

Царським указом від 5 червня 1750 р. Єлизавета затвердила «обрання» К. Розумовського гетьманом Лівобережної України, а в жовтні того ж року під його владу передали й Запорозьку Січ. Резиденцією нового гетьмана стало місто Батурин, що свого часу зазнало жаклих руйнувань і пограбувань з боку російського карального загону, очолюваного О. Меншиковим.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман, який все ще залишався в Петербурзі, урочисто присягнув у придворній церкві імператриці «верным, добрым и послушным рабом и подданным быть... чин гетманства над Войском Запорожским и над народом малороссийским верно и постоянно содержать и все то войско и народ малороссийский к верности, к службе и послушанию приводить и ни с которыми посторонними государи без ведома и без указу е. и. в. никакой перелюбки и пере-

сылки собою не иметь...»². Виголосивши й підписавши присягу, текст якої однозначно засвідчував повну залежність гетьмана України від Росії, Розумовський одержав з рук Єлизавети гетьманську булаву та інші клейноди. Нарешті, в середині липня 1751 р. К. Розумовський із величезною свитою прибув до Глухова, де йому влаштували помпезну зустріч.

К. Розумовський, як і попередні гетьмани, залишався найбільшим землевласником в Україні й одним із найбагатших поміщиків всієї Росії. Згідно з царським указом від 5 червня 1750 р. йому дарувалися міста Батурин, Почеп і Ямпіль з повітами, значна частина Гадяцького замку з містечками й селами, а також чимало дворів з Шептаківської, Чеховської й Биковської волостей та інших маєтностей — загалом 10 107 дворів. Тоді ж в підпорядкування нового гетьмана, тобто «на уряд», перейшли усі маєтності, що належали перед тим Д. Апостолу. Тільки у рангових володіннях К. Розумовського, що були мало не в усіх полках, знаходилося 9628 селянських дворів і бездворних хат³. Щоправда, це було вдвічі менше, ніж мали гетьмани Мазепа й Скоропадський (відповідно 19 654 і 19 882 двора — рангових⁴), власне, на це скаржився Розумовський в одному з своїх листів до Петербурга. Однак якщо врахувати володіння, подаровані йому царським урядом (тобто приватні), то назряд чи були в нього підстави для подібних скарг. Так, 1764 р., одразу після ліквідації гетьманства, К. Розумовському «пожалували в потомство до 8 тисяч дворів»⁵. Згідно з ревізією 1782 р. в семи повітах Новгород-Сіверської губернії за К. Розумовським нараховувалося 74 177 кріпаків, а в російських губерніях — понад 45 тисяч⁶. І. Мазепа мав в російських маєтках до 11 тисяч кріпаків⁷.

Маноючи величезні прибутки, гетьман Розумовський значну увагу приділяв розширенню своєї глухівської резиденції, яка, за словами біографа родини Розумовських князя А. Васильчикова, була «миниатюрною копією со двора петербургского», а потім і батуринської. Зокрема, батуринський палац К. Розумовського являв собою величезний, як на той час, будинок, споруджений на петербурзький зразок⁸. Кімнати гетьманського палацу прикрашали картини, оксамит, шовк, золотий посуд, безліч дзеркал, дорогі меблі, килими тощо.

Тільки на утримання обслуговуючого персоналу, що складався з 261 чолу-вік⁹, щорічно витрачалося понад 60 тисяч карбованців. У гетьманському палаці в Глухові, а потім у Батурині був свій придворний штат: капелян, капельмейстер (усього понад 30 музикантів і співаків¹⁰), сотник, конюший та ін. Козаки-бобровники, стрільці й пташники полювали на всяку дичину, що йшла до столу гетьмана, бобрів. Для охорони персони гетьмана й гетьманського прапора було утворено спеціальний кінний загін, члени якого вдягалися в зелені гусарські мундири. У гетьманському палаці постійно влаштовувалися бенкети, театральні вистави.

Поступово родина Розумовських встановила тісні стосунки, в тому числі й родинні (через шлюби), з багатьма старшинськими сім'ями. Зокрема, близькими родичами Розумовських стали Журмани, Жоравки, Кочубеї, Валькевичі, Апостоли, Галагани та ін. Виконуючи бажання численних родичів, гетьман на підставі своїх універсалів (без царських указів) почав роздавати їм у володіння не лише окремі маєтності, але й цілі сотенні містечка з вільним населенням. Ось один з таких виданих універсалів від 17 січня 1752 р., за яким родичі К. Розумовського Дарагани одержали величезні маєтності: «...Имея мы респект к сестре нашей Вере Григорьевне и мужу ее бунчуковому товарищу Евфиму Дарагану... по данной нам от е. и. в. власти надаем оной сестре нашей Вере Григорьевне с мужем ее... в полку Переяславском местечко Борисполь со всеми в том местечке жителями свободными посполитыми людьми и с принадлежащими к нему грунтами, плечами посполитскими и угодыями и всеми принадлежностями в вечное им и наследникам их владение (кроме живущих в том местечке казаков и их казачих грунтов и угодий, кои при своих вольностях и владениях ненарушимо быть должны) ...повелеваем, дабы тех посполитых людей войты со всем посполитвом им, сестре нашей с мужем ее и наследниками их были послушны и подданные обязанности и повинности отправляли...» Саме в цей час у гетьманських універсалах уперше з'явилося таке формулювання «в вечное и потомственное свое и наследников своих владение», за яким представники старшини, і передусім численні родичі гетьмана, поспі-

шали одержати вільні поселення, що подекуди ще збереглися. Щодо масштабів такого пограбування вільних маєтностей старшиною в період гетьманства К. Розумовського, то це можуть засвідчити наслідки офіційних ревізій 50-х — початку 60-х років XVIII ст. в Україні-Гетьманщині. Так, за ревізією 1751 р. із вільних маєтностей в усіх полках нараховувалося 2859 дворів і 26 бездвірних хат, в 1753 р.— відповідно 1723 і 1852, в 1764 р.— 963 і 367¹¹. Слід зазначити, що певна доля цих маєтностей дісталася й грузинським феодалам, котрі проживали в той час в Україні. Зокрема, на початку 50-х років за гетьманськими універсалами їм було роздано в 4-х полках (Лубенському, Миргородському, Прилуцькому й Полтавському) 1113 дворів і 556 бездвірних хат. Після 1760 р. гетьман під тиском феодалів спеціальним універсалом здійснив новий крок на шляху закріпачення українського селянства, заборонивши останньому переселятися на нові місця й забирати при цьому своє майно без письмового дозволу панів. У 1763 р. цей універсал був підтверджений відповідним царським указом.

К. Розумовський почав призначати й полковників, хоча іще з часів Петра I такі призначення вважалися справою царського уряду. Немає сумніву і в тому, що під впливом гетьмана в Україні з'явився й царський указ від 13 січня 1752 р., який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства з боку будь-кого. Новий указ у рішучій формі заборонив, «чтоб малороссиян никто, кто б какого званья и достоинства ни был... никакими образы в вечное холопство не укреплял... будет же кто на них хотя какие крепости и письма имеют, оным быть недействительными; а ежели кто от того времени дерзнет в противность оных указов с малороссиянами поступать, с теми будет учинено как явными преступниками и ослушниками указов...»¹².

Без дозволу гетьмана заборонялося арештовувати українців, окрім карних злочинців¹³. Показовим стосовно цього є розпорядження К. Розумовського від 1760 р. про утворення при гетьмані особливої контори для прийому прохань, листів і документів.

Подібна самостійність українського гетьмана, який, незважаючи на його близькість до імператриці розглядався не більше як один із вищих чиновни-

ків Російської імперії, викликала невдоволення царського уряду й спонукала його до активного втручання у справи управління Гетьманщиною. Тож, уже в березні 1754 р., перебуваючи на той час у Москві, імператриця спеціальним указом заборонила гетьману самостійно призначати полковників до українських козацьких полків, залишивши за ним лише право його попередників — добирати кандидатів на цю посаду. Тоді ж офіційно було підтверджено становище, за яким українським гетьманам (починаючи з Скоропадського) заборонялося вести самостійне листування з іноземними державами, а при гетьманах знаходилися російські радники-міністри. Відтак все це безпосередньо стосувалося й К. Розумовського. Під особливо суворий нагляд були поставлені фінансові справи Гетьманщини. Указ від 1754 р. вимагав, щоб гетьман надсилав до Петербурга докладні звіти щодо всіх прибутків й видатків. К. Розумовський просив звільнити його від подібного звітування, однак канцлер Воронцов повідомив, що імператриця категорично відхилила це клопотання й зобов'язала гетьмана неухильно виконувати царський указ. Того ж 1754 р. з метою підірвати економічну незалежність гетьмана на Лівобережній Україні царським урядом були ліквідовані всі внутрішні митні збори, відомі як «індукта» та «евекта»¹⁴. Тож увесь індуктичний збір, що припадав на долю гетьмана, у нього відібрали. Щоправда, трохи пізніше ця втрата частково компенсувалася у вигляді щорічної сплати К. Розумовському 50 тисяч карбованців з прибутків прикордонних митниць. Нарешті, на початку 1756 р. вирішення всіх справ України-Гетьманщини було перенесено з Колегії іноземних справ до Сенату. І хоча це офіційно відбувалося за бажанням самого К. Розумовського, в якого на той час були складні особисті стосунки з головою російського уряду Бестужевим, факт безпосередньої підлеглості гетьмана вищій російській державній установі відтоді негативно впливав на його престиж. До того ж через деякий час додався й царський указ 1761 р. про відокремлення від Гетьманщини і підпорядкування Сенату м. Києва. Об'єктивно це, по суті, були вже перші офіційні кроки царського уряду до остаточної ліквідації автономного ладу Лівобережної України. У посиленні цен-

тралізаторської політики російського самодержавства щодо України-Гетьманщини в цей період, безперечно, відіграла роль й анонімна «Записка о Малой России».

Фактично, паплюжачи усі дії гетьманської адміністрації, її автор намагався довести необхідність радикальних змін в Україні й зрівняння її у правах з іншими національними околицями Російської імперії. При цьому чи не найголовнішим об'єктом критики було існуюче на той час українське («малоросійське») право. Останнє кваліфікувалося ним «яко главный непорядок в Малой России», оскільки «оно им вливает мнимую вольность и отличие от других верных подданных е. и. в. ...». Звідси випливала й теза (що незабаром лягла в основу позиції й самого царського уряду з даного питання), у якій, зокрема, йшлося: «Но права гражданские, касающиеся до свойства народа, управляемого самодержавным государем, яко в Статуте Литовском для республиканского правления учрежденные, весьма несвойственны уже стали и неприличны малороссийскому народу, в самодержавном владении пребывающему»¹⁵. Питання, як бачимо, порушувалося, а згодом й вирішувалося досить однозначно — ніякої автономії України немає й не може бути.

Однак особисті позиції й становище самого гетьмана К. Розумовського на цей час залишалися досить міцними. Як і раніше, він користувався великою прихильністю імператриці Єлизавети. Часто приїжджаючи до Петербурга й Москви, він підтримував міцні зв'язки з багатьма найвищими царськими сановниками й вельможами. Саме в цей період К. Розумовський встановив дружні контакти з великою княгинею Катериною — майбутньою імператрицею Росії, а через неї і з майбутнім польським королем Понятовським.

На той час значно активізувалася діяльність К. Розумовського і як президента Російської Академії наук. Як відомо, Михайло Ломоносов, натхненний і заохочений його підтримкою і допомогою з боку фаворита імператриці Івана Шувалова, розгорнув роботу по створенню й дальшому розвитку Московського університету та гімназії при ньому. Саме з ініціативи К. Розумовського кількість учнів цієї гімназії, котрі навчалися за державний рахунок, збільшилася утричі. За дорученням прези-

дента академії Ломоносов почав складати великий атлас Російської імперії.

Подібні просвітанські заходи К. Розумовського не обмежувалися лише Петербургом чи Москвою. Гетьман щораз більше проймався ідеєю створення університету і в Україні, зокрема в своїй резиденції Батурині. У 1760 р. Г. Теплов, взявши за зразок статут німецьких університетів, створив проект батуринського університету, фундатором і протектором якого мав стати гетьман К. Розумовський. В університеті передбачалося функціонування 9-ти кафедр («професур»), зокрема з латинського красномовства, філософії, юриспруденції, історії, математики, теоретичної й практичної фізики, анатомії, хімії, ботаніки та природознавства. Професори університету крім публічних лекцій для всіх студентів могли (за бажанням студентів) читати ще й приватні лекції.

За цим проектом при батуринському університеті передбачалося утворення підготовчої семінарії на 40 здібних учнів — вихідців із «здібних шляхетських родин і «різних чинів», яким надавалася спеціальна стипендія.

Та, на жаль, проект створення й функціонування першого в Україні світського вищого навчального закладу так і залишився на папері. Українська феодална державність, що вже стояла на порозі своєї загибелі, не змогла забезпечити здійснення цього задуму, що об'єктивно відповідав соціально-економічним і культурним потребам усього українського народу.

Разом з тим гетьман Розумовський докладає зусилля, спрямовані на поступове зміцнення центральних і місцевих органів управління, що становили складову частину української державності. Повернувшись до Глухова після чергової тривалої поїздки до Петербурга й Москви на початку 1760 р., він відвідав усі полки Гетьманщини й переконався в необхідності радикальних перетворень у системі управління самого гетьманського адміністративного апарату. Передусім К. Розумовський почав з реформи судочинства, що відзначалося строкатістю і плутаниною своєї структури. На той час на Лівобережній Україні існувало п'ять судових інстанцій: сотенний суд, полковий, Генеральний суд, Генеральна військова канцелярія і, зрештою, гетьман. Щоб піднести роль Генерального суду, який формально вважався вищою судовою

інстанцією Гетьманщини, й дещо скоротити тяганину в судових справах, було видано гетьманський універсал від 17 листопада 1760 р., за яким у Генеральному суді мали служити вже два генеральні судді¹⁶. Останні разом з десятьма депутатами, котрі обиралися з числа полкової старшини від кожного полку, виносили остаточні рішення Генерального суду. Згодом надісланим уже з Москви універсалом від 17 лютого 1763 р. гетьман надавав можливість полковим канцеляріям й усім чолобитникам подавати справи прямо до Генерального суду, що значно зменшувало кількість судових інстанцій. За цим же універсалом скасовувалися судові функції Генеральної канцелярії, а Генеральний суд ставав, таким чином, вищим апеляційним органом.

Та найзначніших змін зазнало українське судочинство наприкінці 1763 р., коли на території кожного полку було створено станові шляхетські суди: по два земські, два підкоморські й по одному гродському¹⁷. Назва нововведених судів була запозичена з термінології судової системи шляхетської Польщі, що мала місце в Україні до Визвольної війни 1648—1654 рр. Водночас Лівобережна Україна поділялася на 20 повітів (де, власне, знаходилися ці судові установи). Сфера діяльності створених судів регламентувалася відповідними положеннями Литовського Статуту 1588 р.

Значну увагу в цей період гетьман Розумовський приділяв й економічним проблемам. Так, намагаючись покласти край надмірному поширенню винокуріння, що почало негативно впливати на розвиток продуктивних сил, він 6 липня 1761 р. видав відповідний універсал. «Малороссияне, — йшлося в документі, — не только пренебрегают земледелием и скотоводством, от которых проистекает богатство народное, но еще, вдаваясь в непомерное винокурение, часто покупают хлеб по торгам дорогою ценою не для приобретения себе каких-либо выгод, а для одного пьянства, истребляя лесные свои угодья и нуждаясь оттого в дровах, необходимых к отопливанню их хижин...»¹⁸ Виходячи з викладеної ситуації, універсал дозволяв займатися винокурінням лише старшині й козакам, які мали земельні й лісні угіддя. Заборонялося мати в Гетьманщині гуральні й шинки російським поміщикам, а також вихідцям із

інших регіонів і країн. На полковників і сотників покладалася обов'язок стежити за суворим дотриманням вимог цього універсалу, разом з тим сприяючи лівобережним українським купцям.

З відновленням гетьманства дещо змінилася існуюча структура органів управління Гетьманщини. Було ліквідовано Правління гетьманського уряду, фактично перестала діяти загальновійськова козацька рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради, очолюваної гетьманом. До ради входили члени Генеральної військової канцелярії й Генерального військового суду. Здебільшого на раду викликали полковників, інших представників полкової, а також сотенної адміністрації. До компетенції ради старшини входили такі питання: обрання на вищі адміністративні посади, розгляд рішень Генеральної військової канцелярії, найважливіші справи адміністративного, фінансового й судового характеру, розгляд апеляцій на рішення Генерального суду й Генеральної військової канцелярії тощо. Водночас в адміністративному апараті ще більше посилилася роль його верхівки — генеральної старшини. Складаючись із найзаможніших і найвпливовіших представників старшинських родин, вона часто в своєму вузькому колі вирішувала найважливіші питання.

У період останнього гетьманства на Лівобережній Україні було створено централізований адміністративно-державний апарат управління, що зазнав певних перетворень у дусі реформ у Росії в цілому. Загальна кількість усіх старшин (генеральних, полкових і сотенних), які знаходилися безпосередньо в органах управління на початку гетьманства К. Розумовського, становила близько 750 чоловік. Окрім цього, було збережено постійний резерв для старшинської адміністрації в особі бунчукових, військових і значкових товаришів, кількість яких на той час відповідно становила 202, 85 і 539 чоловік¹⁹.

Ще було дозволено мати традиційний козацький військово-територіальний поділ і значні збройні сили України — козацьке військо. Тож можна стверджувати, хоча й з певними застереженнями, про існування в той період української феодальної державності в складі Російської імперії.

Займаючись активною реформаторською діяльністю в Україні, К. Розу-

мовський водночас пильно стежив за політичним життям, яке вирувало в Петербурзі. Будучи досить впливовою особою при царському дворі, він брав у ньому безпосередню участь.

Зокрема, прибувши до столиці наприкінці 1761 р. (в зв'язку зі смертю імператриці Єлизавети), гетьман України незабаром опинився в найближчому оточенні нового імператора Петра III. Щоправда, на цей раз його становище при дворі значно погіршало. Якщо раніше він почувався незалежним і гордовитим вельможею, який більшість свого часу в столиці проводив у розвагах і бенкетах, то зараз він постійно знаходився при особі імператора і не мав дозволу виїжджати з столиці. Як згадував князь Васильчиков, гетьман «сделался чем-то вроде шута и не мог при своем светлом уме, с первых же дней нового царствования, не понять жалкой роли, которую ему предоставил новый император»²⁰. До того ж Петро III змушував гетьмана особисто (як підполковника гвардійського полку) займатися військовим тренуванням і часто публічно насміхався над ним за виявлену незграбність. Запобігаючи цьому, К. Розумовський, як багато хто з оточення імператора, змушений був тримати при собі досвідченого офіцера, в котрого кілька разів на день брав уроки пруської муштри, яку так полюбляв Петро III.

Таким чином, при всьому зовнішньому блиску свого становища й певною мірою, особистій прихильності до нього імператора, К. Розумовський, як носій високого титулу гетьмана, а отже, як глава автономної держави, фактично перебував у принизливому становищі.

Зростаюче невдоволення політикою Петра III (особливо зовнішньою) серед дворянства спонукало К. Розумовського прилучитися до змовників, очолюваних дружиною імператора Катериною, і взяти активну участь у дворському перевороті, що стався в червні 1762 р. При цьому Ізмайлівський гвардійський полк, очолюваний гетьманом України, відіграв найвирішальнішу роль у скиненні з престолу Петра III і проголошенні імператрицею Катерини II. Усіх активних учасників перевороту нова імператриця щедро нагородила. К. Розумовський, зокрема, долучив тоді до своїх прибутків ще й пожиттєвий оклад в п'ять тисяч карбованців на рік. Окрім цього, його пожалували в сенатори й

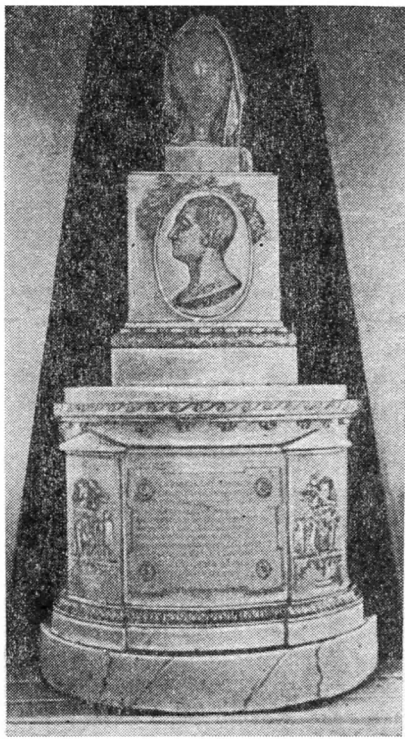
генерал-ад'ютанти імператриці. Протягом року він іще залишався при царському дворі, користуючись повним довір'ям і прихильністю Катерини II. І лише в червні 1763 р., остаточно зіпсувавши стосунки з фаворитом цариці Григорієм Орловим, гетьман виїхав в Україну. Як доповідав тоді з Москви прусський посланник в Росії граф Сольмс королю Фрідріху Великому, «гетману не нравилось, что человек (Г. Г. Орлов.— О. П.), который несколько времени назад стоял так значительно ниже его, сделался равным ему по чину»²¹.

На той час успішно завершувалися перетворення в суспільному й економічному житті, що їх розпочав Розумовський в Україні ще в другій половині 50-х років. Сам гетьман перебував в ореолі слави й пошани як один з тих, кому Катерина II завдячувала своєю владою.

Однак цього гетьману-графу було вже замало. Тривале перебування при царському дворі на перших ролях сприяло зростанню не тільки його економічної могутності, але й політичних амбіцій. Йдеться передусім про спробу К. Розумовського встановити спадкоємне гетьманство. Вперше це питання ставилося на старшинській раді, скликаній гетьманом наприкінці 1763 р. На цій раді було вироблено 23 спеціальні пункти²², що лягли в основу згодом складеної на ім'я імператриці чолобитної з проханням дати дозвіл на встановлення спадкоємного гетьманства в роді Розумовських.

Намагаючись заручитися підтримкою вищого духовенства, К. Розумовський відправив до Києва довірену особу — старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Туманського — на таємні переговори з київським митрополитом Арсенієм Могилянським й архимандритом Києво-Печерської лаври Зосимом Валькевичем. Проте останні відмовилися підтримати гетьмана в задуманій ним політичній акції. Більше того, архимандрит Валькевич, знайшов копію з чолобитної, поспішив відправити її разом з відповідною доповідною київському обер-коменданту Чичерину. Аналогічні відомості дійшли до київського генерал-губернатора Воєйкова від глухівського коменданта. Отже, текст чолобитної ще до її підписання старшиною став відомий у Петербурзі.

А тим часом гетьман розіслав у всі полки ордери, скликаючи до Глухова

Надгробок та фрагмент надгробку К. Розумовського у Батурині.

всіх старшин, включно до сотника, на нову раду. Відмова духовенства в підтримці не збентежила й не зупинила його. Після тривалих і запальних дебатов чолобитну схвалила й підписала більшість присутньої старшини. Під нею, зокрема, підписалася частина генеральної старшини — суддя Олександр Дублянський, підскарбій Василь Гудович, писар Василь Туманський, усі полковники (за винятком чернігівського — Петра Милорадовича), усі бунчукові товариші (за винятком Григорія Іваненка), полкові старшини й сотники. В чолобитній, складеній в традиційному при зверненні підданих до свого монарха стилі, українська старшина, наводячи історичну аналогію з сином Богдана Хмельницького Юрієм, просила «явить монарше благоволение и утвердить указами дозволение избрать после нынешнего гетмана достойнейшего из сыновей его, на тех же основаниях, как и сам гетман... к умножению славы и пользы всей империи и непоколебимой верности малороссийского народа, при утвержденных правах, вольностях и привилегиях»²³.

Таким чином, К. Розумовський, пропонуючи встановити спадкове гетьманство, намагався насамперед зберегти

як започатковані ним перетворення, так і в цілому той політичний курс, що був спрямований на збереження державно-політичної автономії України. Разом з тим у цій спробі зміцнити політичну владу гетьмана проглядається й прагнення української старшини створити державу монархічного типу. У свою чергу, це логічно передбачало повний вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії й утворення самостійної української держави.

Проте, як засвідчили подальші події, й цього було досить, аби викликати різке невдоволення царського уряду й, передусім, самої Катерини II, яка побачила в цьому (особливо в проханні про повернення «утверджених прав, вольностей, и привилегий») небезпеку для сталої вже на той час схеми відносин між російським самодержавним центром й українським державним утворенням.

До того ж негативне ставлення імператриці до реформ К. Розумовського підігрівалося й Григорієм Тепловим, який став одним із її статс-секретарів. Останній у численних своїх доповідних записках висвітлював більшість перетворень в Україні як такі, що мали сепаратистську спрямованість. Катерина II ви-

кликала гетьмана Розумовського до Петербурга. Прибувши туди в січні 1764 р., він одразу ж подався до царського палацу, де його з обіймами зустрів Г. Теплов. Граф Г. Орлов, який був свідком цієї зустрічі, не втримався тоді й вигукнув: «И лобза его же предаде». Слідом за тим приголомшеному й глибоко ображеному надзвичайно холодним прийомом з боку імператриці, К. Розумовському було заборонено взагалі з'являтися до двору, доки він не подасть прохання про звільнення від гетьманства.

Однач К. Розумовський ще тривалий час не піддавався цій вимозі. Серед придворних кіл, до яких входило чимало його друзів, навіть лунали голоси, що засуджували дії уряду. Водночас у Європі наполегливо поширювалися чутки щодо змови в Петербурзі проти Катерини II. Діло дійшло до того, що в Україну секретно були направлені три армійські полки.

Пруський посланник Сольмс у депеші своєму урядові від 17 квітня 1764 р., торкаючись ситуації в російській столиці і, зокрема, позиції самого К. Розумовського, писав: «Что касается до гетмана, то мне кажется, что он не такой человек, какой нужен для подобных смелых предприятий, он ленив и безпечен, любит только комфорт и хороший стиль и чистосердечно ненавидит труд и занятие. Тем не менее он принадлежит к числу недовольных, потому что в настоящее время у него хотят отнять присвоенную его званию власть и низвести его положение близко сходное с положением частного человека...»²⁴

Однач Катерина II була непохитною, й у жовтні 1764 року К. Розумовський, переконавшись у безнадійності свого становища, повинився перед імператрицею.

Тож, закінчилася невдачею й друга (після Б. Хмельницького) спроба в історії української держави зробити гетьманську владу спадковою, що, в свою чергу, суперечило демократичним заходам і традиціям українського козацтва, Запорозької Січі, зокрема, звідки, власне, йдуть витoki самої української феодальної держави. Понад те, царизм використав це як вдалий привід для рішучого наступу з метою остаточної ліквідації автономного державно-політичного ладу України-Гетьманщини.

Катерина II мала тривалу розмову з Розумовським, після якої той подав «прошення» на звільнення від «столь

тяжелой и опасной должности», як він висловився.

Чолобитну Розумовського передали для висновків Колегії закордонних справ, яка не забарилася заключити, що заява Розумовського — дуже важлива подія, з якої потрібно обов'язково скористатися, оскільки все, до чого прагнула українська старшина, зовсім не відповідало інтересам двору.

Разом з тим було зроблено новий крок у ліквідації автономії України — остаточно скасовано гетьманство. Царським маніфестом від 10 листопада й сенатським указом від 17 листопада 1764 р. К. Розумовського звільнили від гетьманства. Для управління Україною, згідно з цими ж указами, створювалася Малоросійська колегія на чолі з графом П. Румянцевим. Як проголошувалося в указі, йому, «Главному Малороссийскому Командиру, быть в такой силе, как генерал-губернатору и Президенту Малороссийской коллегии»²⁵.

Запорозька Січ також підпорядковувалася владі колегії: «Запорожской же Сечи, которая состояла под ведомством Гетмана, быть ведомой в сем Малороссийском правительстве...»²⁶

Водночас президенту колегії П. Румянцеву було вручено складену за активною участю самої імператриці докладну інструкцію щодо подальшої реорганізації управління Україною. Катерина II, до речі, радила Румянцеву особливо враховувати в своїй діяльності ту обставину, що в Україні відчувалася, за її виразом, «внутренняя против великороссийского ненависть», «сокровенная ненависть тамошнего народа против здешнего, который опять, с своей стороны, привык оказывать не неприметное к малороссиянам презрение». Саме з огляду на це та за інших обставин Катерина II настійно рекомендувала своєму наміснику щодо проведення централізованої політики в Україні «иметь и волчьи зубы и лисий хвост»²⁷. З вищепропоною ясною основою цієї політики сформульована також і в інструкції імператриці генерал-прокурору Вяземському²⁸, що з'явилася ще напередодні скасування гетьманства: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями, нарушить оные отрешением вдруг непристойно было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошиб-

ка, а можна назвати с достовірністю глупістю. Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусьели и перестали б глядеть, как волки к лесу. Когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло, не только персона, каковая была произведена в оное достоинство». Водночас ця інструкція переконливо свідчить і про те, що скасування гетьманства в Україні було заццдадегьд спланованою акцією російського уряду, що логічно впливала з його імперських позицій.

Що до подальшої долі самого К. Розумовського, то 1765 р. він відправився в подорож за кордон, склавши перед тим і функції президента Академії наук. Незважаючи на те, що колишній гетьман продовжував займати високе становище при царському дворі та в уряді (як сенатор і генерал-фельдмаршал), Катерина II понад 11 років не дозволяла йому навіть з'являтися в Україні. І лише на початку 1776 р., при сприянні Г. Потьомкіна — нового фаворита імператриці, з яким Кирило Григорович перебував у дружніх стосунках, він зміг уперше після тривалої відсутності приїхати на батьківщину. На цей час К. Розумовський став ще заможнішим, одержавши в спадщину величезні маєтки покійних брата Олексія Григоровича і дружини Катерини Іванівни. Своє багатство він розділив між дітьми — п'ятьма синами й чотирма дочками.

Навесні 1787 р. Розумовський залишив Петербург, відійшовши від усіх державних справ, і переїхав до Москви. В 1794 р. в зв'язку з погіршенням стану здоров'я він повернувся в Україну й поселився в Батурині. Останні роки життя Кирило Григорович присвятив будівництву церков і кам'яних будинків у своїх володіннях: Батурині, Баклані, Почепі, Яготині та ін., а також активній господарській діяльності. Він був одним із перших в Україні поміщиків, котрі почали застосовувати капіталістичні методи виробництва. Зокрема, він заснував в Яготині шовкове виробництво, використовував у своєму господарстві машини, вдосконалював свічкову й сукняну фабрики в Батурині тощо.

Помер К. Г. Розумовський 3 січня 1803 р. на 75-му році життя. Поховали його в трапезній церкві Воскресіння Христового в Батурині.

...Так мирно й тихо, на відміну від багатьох своїх попередників, скінчив життя останній гетьман України. Та й прожив він, власне, не по-гетьманськи, а як граф і вельможа царського двору. Вже з юних років потрапивши «з грязі в князі», він цілком і назавжди відірвався від простого люду, з якого вийшов. Ніколи не відав він почуття радості провидиря з приводу перемоги над ворогом чи то гіркоти поразки, не знав пекельних труднощів козацьких походів, не тримав справжньої бойової козацької шаблі в руках, не палив козацької люльки. Та, попри все, К. Розумовський залишився в історії України. І не стільки своєю сумною роллю останнього гетьмана й найтитилованішого українця, а причетністю до тривалої й трагічної боротьби українського народу, його кращих представників за свою державність. І в тому, що ідея української державності пережила століття, надихала на боротьбу наступні покоління українців й, зрештою, матеріалізувалася в створенні сучасної України, левна роль належить і Кирилові Розумовському.

¹ Полное собрание законов Российской империи.— Спб., 1830.— № 9400 (далі — ПСЗ).

² Центральний державний архів давніх актів (Москва).— Ф. 13 (Дела об Украине).— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 6 (далі — ЦДАДА).

³ ЦДІА України.— Ф. 269.— Оп. 1.— Спр. 1516.— Арк. 2.

⁴ Там же.

⁵ ЦДАДА.— Ф. 13.— Оп. 1.— Спр. 52.— Арк. 49—52 зв.

⁶ ЦДІА України.— Ф. 206.— Оп. 3.— Спр. 1458.— Арк. 5—7.

⁷ Там же.— Ф. 209.— Оп. 1.— Спр. 1516.— Арк. 2.

⁸ Там же.— Ф. 51.— Оп. 1.— Спр. 2090.— Арк. 1—13.

⁹ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України.— Відділ рукописів.— Х 3537.— Арк. 131.

¹⁰ Там же.

¹¹ ЦДІА України.— Ф. 51 (Генеральна військова канцелярія).— Оп. 3.— Спр. ПЗП.— Арк. 5—9 зв.; Ф. 269.— Оп. 1.— Спр. 4451.— Арк. 9 зв.— 10 зв.; Ф. 54 (2-га Малоросійська колегія).— Оп. 3.— Спр. 1970.— Арк. 1а—9.

¹² ПСЗ.— № 9925.

¹³ Там же.— № 10 554.

¹⁴ ПСЗ.— № 10 258.

¹⁵ Архив князя Воронцова.— М., 1882.— Кн. 25.— С. 365.

¹⁶ ЦДІА України.— Ф. 54.— Оп. 1.— Спр. 3520.— Арк. 4.

¹⁷ Там же.— Ф. 51.— Оп. 3.— Спр. 17 715.— Арк. 12.

¹⁸ Там же.— Арк. 269.— Оп. 1.— Спр. 3781.— Арк. 2.

¹⁹ Там же.— Ф. 51.— Оп. 3.— Спр. 19 649.— Арк. 1-а — 91.

²⁰ Васильчиков А. Семейство Розумовских.— Спб., 1880.— Т. 1.— С. 290.

Там же.— С. 300.

²² ЦДАДА (Москва).— Ф. 13.— Оп. 1.— Спр. 58.— Арк. 3—4.

²³ Там же.— Арк. 3.

²⁴ Васильчиков А. Вказ. праця.— С. 320.

²⁵ ПСЗ.— № 12 277.

²⁷ Сборник Русского исторического общества.— Спб., 1871.— Т. 7.— С. 376, 382, 390.

²⁸ Чтения общества истории и древностей российских при Московском ун-те.— 1858.— Кн. 1.— С. 104.

ОБРАННЯ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО ГЕТЬМАНОМ

Відродження гетьманства в Україні в 1750 р.— важлива подія вітчизняної історії. Документ, що зберігається в Рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України (Ф. І.— Спр. 60 325.— Арк. 118—130) * містить повний список учасників обрання Кирила Розумовського гетьманом України.

Крім того, цей документ є надзвичайно цінним джерелом уточнення української старшини Гетьманщини.

Оскільки в оригіналі перелік старшин кожного конкретного полку в багатьох місцях подано довільно, то в окремих випадках вважаємо за доцільне подати їх в окремому списку своєї військово-територіальної одиниці.

1750 года февраля в средних и в следующих числах будучи з ниже пописавшихся духовные и Мирские всяких званий чины созваны в Глухов к 15 числу сего февраля для избрания пов. Е. височайшему повелению в Малой России Гетмана. Приглашены были от прибывшого министра Его сиятельства г-на Генерала-майора лейткомпаний подпоручника Его императорскаго высочества Гдрны великого княгини Действительного Камергера і Кавалера Графа Ивана Ортоновича Гендрикова сего февраля в 18 день в дом, где по той комисіи Его сиятельства канцелярия і (далі незрозуміле слово — В. С.) и та всем ниже пописавшимся духовным и мирским малороссийской старшиной і шляхетству, коих в том доме было до тысячи персон, от Его Сиятельства оставлено было, яко Его сиятельство по высочайшому Ея императорскаго величества в і Е. милостивейшему Указу прислан в Малую Россию для избрания Гетмана вольными головами і з нашего Малороссийского народа і требовал Его Сиятельство от нас і всех собравшихся малороссийских чиновных і всего шляхетства, кого ми в Гетмани волными голосами избрать желаем.

На что от всех нас единогласно оставлено, что ми все единомыслено и усердно желаем бы в Малоросіи Гетманом Его сиятельству Двора Ея Императорского величества действительному камергеру Санктпетербургской Императорской Академіи Наук Президенту, лейбгвардіи Измайловского полку подполковнику і разних орденов кавалеру, Графу Кирилу Григоріевичу Розумовскому, яко достойному Малоросійскому Нашему Патриоту, а сего февраля 22 по распоряжению от Его сиятельства Графа Гспдна Гендрикова учиненных и поданным из пушек вистрелами сигналам, коих в городе к устроенному для публичного того Гетманского избрания месту. Мы (кто) ниже подписавшіеся духовные і мирские, генеральная старшина, полковники, бунчуковые товарищи і шляхетство, также всякого полку полковие і сотенные старшини і з значковими товарищи и рядовими козаками и прочие чины воинские і гражданские в присутствии многочисленного Малоросійского народа собрались и стали всяк во своем назначеном месте, где кому прито церемонией быть определено, то преехав нарочно для той Публики театре в присутствии Его сиятельства Гспдна Министра вслух чтена была чрез секретаря Коллегии иностранных дел Стефана Писарева, всевисочайшега Ея Императорского величества руки Грамота, которая в том состоит, яко Ея Императорское величество всемилостивейше призирая на верность своих подданных, малоро-

* Збережено лексику, синтаксис документу.

сійское войско, і все посполство за по несем ити, во время бывшей турецкой войны многне тягости і налоги всемилостивейше жалуют і по своей Императорской высочайшей милости, утверждает все Малороссийские права, волности и привелегии и повелевает выбрать в Малой Россіи Гетмана по прежнему обикновению із верних знатних и искусних особ, которой новоізбранного Гетмана і весь малороссийский народ обещает содержать в высочайшей своей власти при всех прежних правах и волностях, с какими гетман Богдан Хмельницкий с войском Запорозским і со всем Малороссийским народом под всероссийскую державу принят. І на каком потом основаніи от вседражайшего Ея Императорского величества Гсдра родителя блаженная і вечно-безсмертняя памяти Гсдра Императора Петра Великого Самодержца всеросійскаго Гетмана Івана Скоропадский учрежден был.

По прочтении которой высочайшой Ея Императорского величества всемилостивейшой Грамоты Его Святелство Гспдн Министр ізволил спрашивать как духовних, так і мирских чинов і всего собранного народа постановить высочайшому Ея Императорского величества соізволения кого избрать в Малой Россіи Гетманом, на что как от духовних всех, так от Генеральной старшины, Полковников, бунчуковых товарищей, старшин полковых, сотников, войскових значкових товарищей і всего Малоросійского шляхетства, також от сотенних старшин и от всего собранного войска і народа единоголосно объявлено, яко желают і избирают Гетманом (вище) упомянутого Графа Кирила Григоріевича Разумовского, чего всего в Утверждение і значеніе в следующие лета Сіе Наше Единоголосное обрати в Гетмани Его Графа Кирила Григоріевича Гспдна Разумовского вишеозначенного 1750 года месяца февраля 23 дня і подписали собственноручно в Глухове в подлинном подписались тако:

Митрополит Киевский і Галицкий смиренный Тимофей Щербацкий

Киево-Печерской Лаври Архимандрит Іосиф Оранский

Монастыря Петропавловского Глуховского архимандрит Никифор

Монастыря Гамалиеского архимандрит Пихотий Ситневицкий

Троецкого Монастыря Ілінского Черниговского архимандрит Ираклий

Елецкого Успенского Черниговского монастыря архимандрит Дмитрий

Лаври Киево-Печерской соборный старец і Троецкого Болницкого Монастыря наставник Акинфт Максимович.

Киево-Печерской Лаври Свитского монастыря наместник Лужа.

Киево-Печерской Лаври соборный старец і писарь іеромонах Никифор Новицкий

Успенского Каменского монастыря ігумен іеромонах Сава Любович

Николаевского Каташинского Семигорского монастыря ігумен іеромонах Іона

Нарожницкий

Успенского Ключовского Монастыря ігумен іеромонах Метний Бороздна

Мнстра Успенского Рабчерского ігумен іеромонах Антон Клепец

Троецкого Почеповского мнстра ігумен іеромонах Константин

Благовещенского Суражицкого мнстра наместник іеромонах Іоан

Спасского Новгородского монастыря наместник іеромонах Феодосій

Катедри Переяславской іеромонах Сенесій

Симеон Вербицкий, протопоп Глуховский

Протопот Стародубовский Григорій Полузский

Протопоп Симеоновский Дмитрий Стефановский

Судия Енеральный Яким Горленко

Генеральный подскарбей Михайло Скоропадский

Войсковий Генеральный писарь Андрей Безбородко

Генеральный асаул Яков Якубович

Генеральный асаул Петр Салиевич

Хоружий Генеральный Николай Ханенко

Генеральный бунчучный Дамян Оболенский

Полковник Лубенский Петр Апостол

Полковник Миргородский Василий Капнист

Полковник Гадяцкий Петр Галецкий

Полковник Нежинский Кочубей

Полковник Переяславский Семен Сулима

Полковник Прилуцкий Григорій Галаган

Полковник Стародубский Федор Максимович

Полковник Черниговский Иван Божич

Генеральной артиллерии асаул Александр Шешквич
Полковник Игнат Чеснок
Полковник Василий Чеснок
Писарь суда войскового Енерального Иван Пиковец
Обозний полковий Лубенский Иван Кулябка
Гадяцкого полку обозний Василий Биковский
Обозний полку Стародубовского Григорий Юркевич
Обозний полковий Черниговский Иван Сахновский
Обозний полковий Лубенский Семен Безбородко
Обозний полковий Нежинский Леонтий Грановский
Обозний полковий Прилуцкий Федор Галенковский
Обозний полковий Киевский Алексей Подвисоцкий
Обозний полковий Миргородский Федор Москов
Обозний полковий Полтавский Андрей Руновский
Малороссийский полковий старшина Стефан Лукомский
Судия полковий стародубовский Андрей Рубец
Судия полковий Миргородский Федор Остроградский
Судия полковий гадяцкий Иван Родзянка
Судия полковий полтавский Григорий Сахновский
Судия полковий переяславский Константин Лисеневич
Судия полковий Киевский Александр Солонина
Судия полковий Черниговский Тимофей Синюта
Судия полковий Прилуцкий Яков Огронович
Судия полковий Павел Скороп
Писарь полковий стародубовский Стефан Петрункевич
Полковий прилуцкий писарь Иван Александрович
Райча з сотенной старшиной и товариством
Писарь полковий Черниговский Яким Миткович
Писарь полковий Миргородский Федор Козачинский
Писарь полковий Полтавский Григорий Бачинский
Писарь полковий Переяславский Яким Каневский
Писарь полковий Киевский Зеновий Борсук
Бунчуковский товариш Петр Хащинский
Асаул полковий Черниговский Стефан Славатинский
Асаул Полковий Миргородский Тихон Кальневицкий
Асаул полковий Прилуцкий Яков Величко
Асаул полковий Киевский Матвей Шут
Асаул полковий Ніжинский Стефан Костенецкий
Полковник Полтавский асаул Иван Козелецкий
Асаул Полковий Стародубовский Петр Малишевский
Асаул полковий Переяславский Яков Пилипенко
Асаул полковий Стародубовский Стефан Носач
Полковий Черниговский хорунжий Иван Булавкин
Полковий Дубенский хорунжий Иван Жуковский
Полковий хорунжий Василий Ковалевский
Полковий хорунжий Петр Кле...нов(?)
Асаул полковий Росопачевский
Хорунжий полковий Стародубовский Григорий Данченко
Полковий Переяславский хорунжий Михайло Лукашевич
Полковий Прилуцкий хорунжий Антон Яновский
Полковий Черниговский Василий Коспаровский
Сотник Иркилевский Гребинский
Дмитрий Даро, сотник Кропивенский
Бунчуковий товариш Максим Турновский
Бунчуковий товариш Иван Оболенский
Бунчуковий товариш Михайло Ширай
Бунчуковий товариш Иван Сандурский
Бунчуковий товариш Дмитрий Маркович
Бунчуковий товариш Стефан Ранович
Бунчуковий товариш Стефан Кулябка

Бунчуковий товариш Андрей Гамалея
Бунчуковий товариш Михайло Борковський
Бунчуковий товариш Дунин-Борковський
Бунчуковський товариш Андрей Деркач
Бунчуковий товариш Владимир Белецький
Бунчуковий товариш Петр Мокрицький
Бунчуковий товариш Павел Ломиковський
Бунчуковий товариш Николай Тризна
Бунчуковий товариш Петр Чернолузький
Бунчуковий товариш Иван Бороздна
Бунчуковий товариш Василь Жураковський
Бунчуковий товариш Дмитрій Бороздна
Бунчуковий товариш Семен Заруцький
Бунчуковий товариш Федор Закревський
Бунчуковий товариш Федор Корецький
Бунчуковий товариш Яков Кулябка
Бунчуковий товариш Петр Новицький
Бунчуковий товариш Андрей Миклашевський
Бунчуковий товариш Василь Гудович
Бунчуковий товариш Федор Ширай
Бунчуковий товариш Иван Туранський
Бунчуковий товариш Василь Лизогуб
Бунчуковий товариш Иван Гамалея
Бунчуковий товариш Федор Кышенецький
Бунчуковий товариш Петр Миклашевський
Бунчуковий товариш Михайло Миклашевський
Бунчуковий товариш Василь Дорошенко
Бунчуковий товариш Дамян Рубець
Бунчуковий товариш Андрей Дублянський
Бунчуковий товариш Михайло Мартос
Бунчуковий товариш Алексій Маленовський
Бунчуковий товариш Алексій Понорський
Бунчуковий товариш Стефан Карпика
Бунчуковий товариш Антон Новицький
Бунчуковий товариш Григорій Новицький
Бунчуковий товариш Корней Кобеляцький
Бунчуковий товариш Григорій Гамалея
Бунчуковий товариш Василь Крачевський
Бунчуковий товариш Андрей Полетика
Бунчуковий товариш Максим Жуковский
Бунчуковий товариш Иван Костенецький
Писарь Суда Вейскового Енерального Данило Лонський
Бунчуковий товариш Иван Мартос
Бунчуковий товариш Петр Горленко
Бунчуковий товариш Григорій Понорський
Бунчуковий товариш Данило Кандиба
Бунчуковий товариш Стефан Березовський
Бунчуковий товариш Василь Занковський
Бунчуковий товариш Федор Тихно
Бунчуковий товариш Федор Губчиц
Бунчуковий товариш Андрей Стаховський
Бунчуковий товариш Григорій Горленко
Бунчуковий товариш Петро Градовий
Бунчуковий товариш Григорій Лизогуб
Бунчуковий товариш Илья Лизогуб
Бунчуковий товариш Яков Лизогуб
Бунчуковий товариш Петр Ломиковський
Бунчуковий товариш Иван Скорупа
Бунчуковий товариш Иван Танський
Бунчуковий товариш Иван Бутович

Бунчуковий товариш Іван Белецький
Бунчуковий товариш Василь Полуботок
Бунчуковий товариш Антон Жоравка
Бунчуковий товариш Стефан Бутович
Бунчуковий товариш Федор Ленец
Бунчуковий товариш Григорій Богданович
Бунчуковий товариш Іван Даровський
Бунчуковий товариш Петро Павловський
Бунчуковий товариш Василь Гудович
Бунчуковий товариш Федор Завадовський
Бунчуковий товариш Николай Бороздна
Бунчуковий товариш Григорій Бороздна
Бунчуковий товариш Кордусев, Іван Яковський
Сергей Дергун
Тимофей Закревський
Никита Вербовський
Григорій Дубовик
Афанасій Случановський
Роман Коншиц
Іван Лисянський
Александр Давидович
Іван Андриєвський
Петро Пашкевич
Петро Галенковський
Іван Стоцький
Іосиф Туманський
Корній Линевиц
Петро Забела
Іван Стахович
Федор Бойна
Іван Стасєвський
Андрей Якимович
Василь Тамиловський
Войсковий товариш Федор Тихонович
Войсковий товариш Петро Кандыба
Войсковий товариш Іван Шарневиц
Войсковий товариш Василь Купчиновський
Хорунжий полковий Лубенський Григорій Манжос
Полковий Полтавський хорунжий Василь Мокиєнко
Хорунжий полковий Стародубовський Михайла Якимович
Хорунжий полковий Василь Грива
Бунчуковий товариш Семен Полуботок
Хорунжий полковий Переяславський Стефан Илляшенко
Хорунжий полковий Київський Федор Шуть
Войсковий товариш Дмитрій Апушенко
Сотник Стефан Стороженко
Полковий Прилуцький хорунжий Іван Яневський
Абшитований полковий Київський писарь Іван Пирський
Полковий Переяславський товариш Іван Гулак
з старшиною сотенної і товариством,
Сотник Терехтимировський Сава Гриневич
Сотник полковий Переяславський Іван Доброневський
з сотенної старшиною і зо всем товариством,
Войсковий товариш Михайло Старицький
Войсковий товариш Андрей Магараский
Войсковий товариш Іван Пухович
Войсковий товариш Григорій Плевико

Полку Полтавского сотники

- Сотник полковий Григорий з сотенною старшиною, атаманами и товариством
Сотник Китайгородский Павел Семенов з сотенною старшиною и товариством
Сотник Соколовский Яким Леонтьев з сотенной старшиною, атаманами и товариством
Сотник Новосанжаровский Петро Сулима з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Сотник Полковий Полтавский Иван Черняк з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Сотник Чаричанский Иван Купринский з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Сотник Кишинский Тимофей Потоцкий з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Сотник Старосанжаровский Иван Згурнос з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Сотник Решетилловский Семен Бузановский з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Сотник Великобудиский Андрей Сулима з сотенной старшиной, атаманами и товариством

Полку Нежинского

- Сотник Девицкий Яков Селецкий з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Сотник Новомлинский Иван Клишкевич з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Пантелемон Забела сотник Борзинский з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Сотник Кролевецкий Григорий Огаевский з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Сотник Волинский Роман Гурба
Сотник Городницкий Иван Пирятинский
Сотник Выбелский Андрей Тризна
Сотник Конотопский Юсиф Костенецкий з старшиною сотенною, атаманами и товариством
Сотник полковий Афанасий Левицкий з сотенной старшиною, атаманами и товариством
Сотник Мринский Иван Тарасевич з сотенной старшиной, атаманами и товариством
Сотник полковий Кирил Кулаковский з сотенной старшиною, атаманами и товариством
Сотник Иван Городецкий, Матвей Кониский з сотенной старшиною, атаманами и товариством
Сотник Вертиевский Иван Арташевский з сотенной старшиной.
Сотник Шаповаловский Адам Соханский з сотенною старшиною, атаманами и товариством
Сотник Прохорский Дмитро Григорович з сотенной старшиной, атаманами и товариством

Полку Гадяцкого

- Сотник полковий Юсиф Маленовский з сотенной старшиною, атаманами и товариством
Сотник Ковалевский Данило Лесевич з сотенной старшиною, атаманами и товариством
Сотник Веприцкий Прокопий Спасюк з сотенною старшиною, атаманами и товариством
Сотник Зенковский Иван Бутович з сотенной старшиной и товариством

Сотник Опошанский Артем Панченков з сотенной старшиною, атаманами и товариством

Сотник Грунский Семен Милорадович з сотенной старшиною, атаманами и товариством

Полку Лубенского

Сотник Пирятинский Григорий Колатовский з сотенною старшиною, атаманами и товариством

Сотник полку Лубенского Михайло Скаржинский з сотенною старшиною, атаманами и товариством

Сотник Чигирин-Дубровский Александр Бутович з сотенной старшиною, атаманами и товариством

Сотник Лукомский Стефан Пиковец з сотенной старшиною, атаманами и товариством

Сотник Глинский Антон Крижановский з сотенной старшиною, атаманами и товариством

Полку Киевского

Сотник полковий Козелецкий Стефан Барановский з сотенною старшиною, атаманами и товариством

Сотник Остерский Михайло Солонина з сотенной старшиною, атаманами и товариством

Сотник Носовский Карп Шаула з сотенной старшиною, атаманами и товариством

Сотник Киевский Павел Гудим з сотенной старшиною, атаманами и товариством

Сотник Гоголевский Филимон Шафонский

Сотник Кобыжский Семен Мандрика з сотенной старшиною, атаманами и товариством

Полку Стародубовского

Сотник полковий Стародубовский Иван Якимович з сотенною старшиною, атаманами и товариством

Сотник Бакланский Василь Косач з сотенною старшиною, атаманами и товариством

Сотник Понорский Михайло Яндрюль з сотенною старшиною, атаманами и товариством

Погарский сотник Владимир Соболевский з сотенною старшиною, атаманами и товариством

Сотник Мглинский Василий Лисневич з сотенной старшиной, атаманами и товариством

Сотник Новгородский Стефан Судненко з сотенной старшиной, атаманами и товариством

Сотник Шептаковский Иван Манковский з сотенной старшиною, атаманами и товариством

Писарь судовой Стародубовский Григорий Гаецкий

Сотник Ямпольский Стефан Каневецкий з сотенною старшиною

Сотник Бахмацкий Андрей Барановский з сотенною старшиною

За сотника Батуринского Иван Полторацкий з старшиною и товариством

Сотней Короповской сотенний асаул Григорий Корогод з сотенной старшиной и товариством

Полку Миргородского

Сотник Миргородский Василий Зарудный з сотенною старшиною, атаманами и товариством

Сотник Хорольский Еремей Родзянка

Сотник Сорочинский Петр Гончаренко

Сотник Кременчуцкий Яков Гаврилов

Сотник Шишацкий Федор Яновский

Сотник Городинский Моисей Козинец
Сотник Остановский Федор Базилевский з сотенною старшиною и товариством
Сотник Голтвянский Василь Остроградский з сотенною старшиною и товариством
Сотник Омельницкий Григорий Остроградский з сотенною старшиною, атаманами
и товариством
Сотник Богацкий Юсиф Стефанович з сотенной старшиной и товариством

Полку Прилуцкого

Хоружий сотни полковой Прилуцкой Семен Соболев з сотенной старшиной и атаманами

Сотник Монастырский Иван Романович

Сотник Варвинский Дмитрий Кониский
Сотник Иванецкий Федор Северский
Сотник Красноколядинский Петр Максимович
Сотник Мченский Андрей Стороженко
Сотник Серебрянский Николай Сироцкий
Сотник Федор Тарасевич з сотенными старшинами

З полку Переяславского

Сотник Золотоношский Костантин Леонтович
Сотник Березанский Василь Думитрашко
Сотник Барышовский Давид Арендик з сотенной старшиной, атаманами и товариством

Сотник Бориспольский Стефан Афекин з старшиною, атаманами и товариством
Сотник Домонтовский Яків Платоновский
Сотник Воронковский Матвей Сулима
Сотник Басанский Иван Песчидлей
Сотней Пищанской асаул Иван Коризетко з старшиною
За его подписался Семен Кирилович, значковий товариш
Сотней Гальмязовской атамана Остап Баран, а вместо его неграмотного подписался

Полку Черниговского

Сотник Седлеский Иван Ромша
Сотник Столенский Иван Бабко
Сотник Жолковский Федор Полудевский
Сотник Поворницкий Александр Брежинский
Сотник Березинский Яким Сахнович
Сотник Слабинский Самойло Левандовский
Сотник Киселевский Василь Лисенко
Сотник Менский Григорий Кузинский
Сотник Олшевский Василь Шрамченко з сотенною старшиною
Сотенною Бубновской старшина асаул Иван Краснин. Хоружий Юсиф Дяченко, а вместо их подписался значный товариш Максим Шнюровский
Сотенный Могилевский атаман Пантелеймон Серий

Полку Миргородского

Значковий товариш Дамян Леваницкий	Значковий товариш Григорий Александрович
Значковий товариш Григорий Юсифов	
Значковий товариш Яков Лагода	Значковий товариш Дмитро Власенко
Значковий товариш Дериус	Значковий товариш Григорий Авраменко
Значковий товариш Исидор Вишенский	
Значковий товариш Карп Венехевич	Значковий товариш Клим Беленко
Значковий товариш Мартин Трофанский	Значковий товариш Юсиф Кирилов
Значковий товариш Онуфрий Кимар	Значковий товариш Иван Богаевский

Полку Полтавського

Значковий товариш	Іван Бущий	Значковий товариш	Іван Ситарський
Значковий товариш	Петр Самокиша	Значковий товариш	Іван Мартинов
Значковий товариш	Дмитрий Кутинський	Значковий товариш	Семен Крамаренко
Значковий товариш	Іван Милченко	Значковий товариш	Андрей Михно
Значковий товариш	Леонтий Васильев	Значковий товариш	Семен По...ленко
Значковий товариш	Андрей Циганенко	Значковий товариш	Григорий Одятенко
Значковий товариш	Кирил Полонський	Значковий товариш	Данило Глеба
Значковий товариш	Андрей Боровицкий	Значковий товариш	Василь Молохонський
Значковий товариш	Іван Шолуїко	Значковий товариш	Іван Батурський
Значковий товариш	Прокоп Серета	Значковий товариш	Кирило Ставецький
Значковий товариш	Лукьян Бужинський	Значковий товариш	Іосиф Робота
Значковий товариш	Стефан Черняк	Писарь	Стефан Горанський

Полку Прилуцького

Значковий товариш	Яков Трифоновський	Значковий товариш	Василь Билецький
Значковий товариш	Федор Каневец	Значковий товариш	Козма Тогос
Значковий товариш	Роман Березинський	Значковий товариш	Леонтий Довгий
Значковий товариш	Денис Тимошевський	Значковий товариш	Сава Салогуб
Значковий товариш	Андрей Григоровський	Значковий товариш	Федор Капля
Значковий товариш	Николай Рельник	Значковий товариш	Фома Лишевський
Значковий товариш	Василь Григорієв	Значковий товариш	Іван Рятенко
		Значковий товариш	Василь Попович

Полку Лубенського

Значковий товариш	Стефан Карпівнич	Значковий товариш	Михайло Каранєя
Значковий товариш	Петро Соротимон	Значковий товариш	Іван Сербинович
Значковий товариш	Федор Лукьянович	Значковий товариш	Василь Павловський
Значковий товариш	Домелтитан Болюбаш	Значковий товариш	Іосиф Гаврилевич
Значковий товариш	Іван Залобовський	Значковий товариш	Григорий Ниговський
Значковий товариш	Іван Гардун	Значковий товариш	Дмитрий Красовський
Значковий товариш	Максим Шлюревич	Значковий товариш	Ігнат Шульжинський
Значковий товариш	Яков Самусь	Значковий товариш	Василь Савицький
Значковий товариш	Семен Кирилович	Значковий товариш	Петро Плахута
Значковий товариш	Семен Головня	Значковий товариш	Данило Колчевський
Значковий товариш	Никита Сокол	Значковий товариш	Трофим Калжицький
Значковий товариш	Улас Войтенко	Значковий товариш	Артемон Губаревський
Значковий товариш	Гаврило Яковлев	Значковий товариш	Леонтий Келербет
Значковий товариш	Дмитро Троценко	Значковий товариш	Артемон Губаревський
Значковий товариш	Стефан Онопрієнко	Значковий товариш	Остап Яременко
Значковий товариш	Григорий Саранчук	Значковий товариш	Петро Андрушенко
Значковий товариш	Тишко Руденко	Значковий товариш	Григорий Грида
Значковий товариш	Семен Братановський	Значковий товариш	Марко Климов
Значковий товариш	Петро Тарануха	Значковий товариш	Семен Камачевський
Значковий товариш	Ілля Нечай	Значковий товариш	Семен Бугаєнко
Значковий товариш	Федор Федоренко	Значковий товариш	Федор Бабич
Значковий товариш	Іван Щербина		
Значковий товариш	Яков Красовський		
Значковий товариш	Григорий Товстолес		

Полку Стародубського

Значкові товариші	Іван Зубрицький
Данило Яневич	Василь Хоминський

Григорий Щерба
Терентий Воскобойник
Николай Щерба
Алексей Щербань
Афанасий Подерлузский
Александр Горлиневич
Михайло Ракушка-Романовский
Яков Данченкевич
Николай Юркевич
Пантелеймон Юркевич
Константин Юркевич

Іосиф Рославец
Петр Губчиц
Василь Случановский
Василь Рубец
Сава Чиреповец
Федор Чоплянський
Евфросим Федораченко
Евстафий Усенко
Козма Данченко
Матвей Подорожний

Полку Переяславского

Значковий товариш Іван Неверовский
Значковий товариш Григорий Зуевич
Значковий товариш Іван Михайловский
Значковий товариш Леонтий Войнилович

Значковий товариш Василь Сокулович
Значковий товариш Лукьян Самуйлович
Значковий товариш Іван Гриценко

Полку Гадяцкого

Значковий товариш Іван Лукашевич
Значковий товариш Григорий Корнякий
Значковий товариш Петро Мокрієвич
Значковий товариш Яков Загайский
Значковий товариш Андрий Масюк
Значковий товариш Стефан Григорович
Значковий товариш Іван Демянов
Значковий товариш Федор Прокопенко
Значковий товариш Афанасий Костенко

Значковий товариш Григорий Вертипо-
рох
Значковий товариш Антон Мехеда
Значковий товариш Сидор Хандодій
Значковий товариш Кирило Грищенко
Значковий товариш Григорий Добро-
тецкий
Значковий товариш Дмитрий Козлов-
ский
Значковий товариш Павел Завойка

Полку Киевского

Значковий товариш Лазарь Дрига
Значковий товариш Андрей Паламаренко
Значковий товариш Роман Вербицкий
Значковий товариш Макар Башевич
Значковий товариш Сава Билим
Значковий товариш Андрей Полетика
Значковий товариш Яким Богонкович
Значковий товариш Іван Полетика

Значковий товариш Іван Белогруд
Значковий товариш Фома Дубенко
Значковий товариш Стефан Храпко
Значковий товариш Василь Олшанский
Значковий товариш Іван Мадуревский
Значковий товариш Дмитро Богорос
Значковий товариш Михайло Войтенко

Полку Черниговского

Значковий товариш Михайло Зенович
Значковий товариш Дмитрий Демидовский
Значковий товариш Емельян Давинский

Полку Нежинского

Значковий товариш Іван Селецкий
Значковий товариш Павел Яковлев
Значковий товариш Павел Езеревский
Значковий товариш Федор Полишко

Значковий товариш Евстафий Росишка
Значковий товариш Яков Жученко
Значковий товариш Яков Зубко
Значковий товариш Павел Мовчан
Значковий товариш Іван Чертановский

Публікація Володимира СЕРГІЙЧУКА

ДОСЛІДЖЕННЯ. РОЗВІДКИ

ПЕТРО ТОЛОЧКО

КИЇВСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР 1147 р.

У 1147 р. в житті Руської православної церкви сталася незвичайна подія. Церковний Собор у Святий Софії Київській обрав і висвятив на митрополита русина Кліма Смолятича. Це був другий випадок за всю історію християнства в Русі, коли митрополиту кафедру в Києві посів не грек.

Ініціатива проведення Собору виходила від великого київського князя Ізяслава Мстиславича. Це добре видно із такої фрази літопису: «В то же лето постави Ізяславъ митрополитомъ Кліма Смолятича, выведе изъ Заруба»¹. Його найближчим дорадником і помічником у цій неординарній справі став чернігівський єпископ Онуфрій. Після від'їзду митрополита Михаїла до Константинополя він, очевидно, виконував функції глави Руської церкви і мав право на скликання Собору руських єпископів. Деякі дослідники вважають, що Онуфрій був найстарший архієрейством і авторитетом, фактично вікарієм митрополита².

Собору передували події, які, по суті, і зумовили його скликання. У 1145 р. при правлінні великого князя Всеволода Ольговича (із роду чернігівських князів) виник гострий конфлікт між ним і київським митрополитом Михаїлом з приводу успадкування київського стола. Митрополит вирішив покарати князя: своїм «Рукописанням» він заборонив архієрейські служіння в головному храмі Русі і виїхав до Константинополя. Тим часом Всеволод помер і великокнязівський престол перейшов до Ізяслава Мстиславича. До конфлікту між Всеволодом і Михаїлом він не мав жодного відношення, але вийшло так, що покарання впало саме на нього. Патріарх зволикав із поставленням нового митрополита або поверненням до Києва Михаїла. Зволикання було надто тривалим, і це не могло не дратувати Ізяслава Мстиславича.

Собор скликав єпископ Онуфрій. «Азь сведе, яко достоить, съшедшеся єпископомъ митрополита поставити»³. На послання відгукнулись не всі єпископи. За Іпат'євським літописом, до Києва прибуло сім єпископів: Онуфрій, білгородський Федор, переяславський Єфімій, юр'євський Дем'ян, володимирволинський Федор, новгородський Нифонт і смоленський Мануїл. Згідно з іншими джерелами, зокрема Новгородським Першим літописом, Нифонт у роботі Собору участі не брав. Сумнівною є й участь Мануїла. Обидва єпископи мали чітко виявлену провізантійську орієнтацію і не схвалювали акцію Ізяслава — Онуфрія. Літопис не пояснює причин відсутності інших єпископів (усього в цей час у Русі було 10 єпископських кафедр), але вони зрозумілі. Церковний Собор 1147 р. не вважався канонічним і загальної підтримки не мав. Його бойкотували насамперед єпископи тих земель (Ростово-Суздальської, Полоцької, Галицької), князі яких перебували в активній опозиції до великого київського князя і знаходили розуміння з боку митрополита Михаїла.

Конфліктність ситуації виявилась уже в процесі підготовки Собору. Особливо рішуче заперечували проти його скликання Нифонт і Мануїл. Вони заявили: «Не есть того в законе, яко ставити єпископомъ митрополита безъ патриарха, но ставить патриархъ митрополита»⁴. Вони нагадали також епи-

скопам про «Рукописання» митрополита Михаїла, згідно з яким «не достоить намъ безъ митрополита въ святей Софѣи служити»⁵.

У літературі іноді можна зустріти думку, що опозиція Нифонта і Мануїла пояснювалась насамперед тим, що на митрополічу кафедру обирався не грек, а русин. Насправді це було не так. Ішлося про канонічну чистоту обряду, згідно з яким виключне право на висвячення митрополита мав Константинопольський патріарх. Єпископ Нифонт пояснює причину заборони служити з митрополитом Климом тим, що той «не взялъ еси благословенія у святое Софѣи, ни отъ патриарха»⁶.

З огляду на традицію візантійсько-руських церковних відносин позиція Нифонта і Мануїла виглядала бездоганною. Порушення заведених порядків справді мало місце. Але чи такими вже церковно-правними були ці заведені порядки? Виявляється, ні. Згідно з 28-м правилом IV Вселенського Собору (Халкідонського, 451 р.) патріархи мали право лише поставляти, або висвячувати, митрополитів «між варварами», але їх обрання повністю відносилося до компетенції Собору єпископів відповідної митрополії⁷. Константинопольські патріархи всупереч канонічним правилам привласнили собі право обирати київських митрополитів, що вони й здійснювали разом із скликанням власних архієрейських соборів. Це була звичайна узурпація права, не зафіксована в жодному канонічному акті. В Русі мовчазно погодились з таким порядком, який з часом набув канонічної сили.

Отже, Собор руських єпископів мав повне право обрати митрополита, що й було зроблено більшістю голосів. Канонічність цієї частини акції не викликає сумніву. Але чи в компетенції Собору була хіротонія митрополита без благословіння Константинопольського патріарха? Єпископи Нифонт і Мануїл категорично заперечували це, єпископ Онуфрій вважав поставлення митрополита Кліма Смолятича у Софії Київській законним. Він запропонував здійснити висвячення мощами Святого Климента — однією з поважних святинь Руської церкви. «Азь сведе, достоить ны поставити, а глава у насъ есть святого Климента, якоже ставятъ греци рукою святого Иоана»⁸. Близьким за змістом є повідомлення новгородського архієпископа Антонія, який у своєму «Константинопольському Паломнику» писав, що у Святій Софії Константинопольській знаходиться «Германа рука, ею же ставяты патриарси»⁹. Отже, константинопольський звичай став прикладом для Руської православної церкви.

Пропозицію єпископа Онуфрія підтримала більшість єпископів. Іпатьєвський літопис підсумовує: «И тако сгдавше епископи, главою святого Климента поставиша митрополитом»¹⁰. Коротке, але змістовне повідомлення про цю подію міститься і в Лаврентієвському літописі: «В лето 6655. Изяславъ постави митрополита Кліма, калугера Русина, особъ съ шестью епископы, месяца июля въ 27, на память святого Пантелеймона»¹¹.

Мощі папи римського Климента, який був висланий у I ст. н. е. до Криму, де він і помер, привіз із Корсуня Володимир Святославич. Після побудови Десятинної церкви ця подія була відображена в одній із назв — Святого Климента. Пізніше тут була похована дружина Володимира Ганна, а в 1015 р. — і він сам. До монголо-татарської навали мощі Святого Климента перебували в Десятинній церкві, а його культ набув на Русі значного поширення.

Дослідники неодноразово зверталися до такої неординарної події в церковно-політичному житті Русі, як вибір на митрополічу кафедру Кліма Смолятича, але оцінювали її по-різному. Одні вбачали в ній (як і в поставленні митрополита Іларіона) намагання досягти фактичної самостійності Руської православної церкви від Константинопольського патріарха і націоналізації її ієрархії. Інші, посиляючись на поодинокість подібних поставлень, не поділяли такого висновку, вважали, що Ізяслав Мстиславич керувався у даному випадку міркуваннями власного великокнязівського престижу¹². З одного боку, це була реакція на зволікання з поставленням із Константинополя чергового митрополита, з іншого — Ізяслав хотів мати «ручного» митрополита, який би беззастережно підтримував його у відстоюванні старшинства на Русі.

У літературі має місце і більш радикальна точка зору. Згідно з нею Со-

бор 1147 р. фактично продемонстрував незалежність Руської церкви від Константинопольського патріархату і підкреслив вселенськість руського християнства через визнання першого місця в Христовій церкві римського папи.

Мусимо визнати, що думка розглянути Собор 1147 р. з позицій розриву Руської православної церкви з Константинополем і її злуки з Римом не має під собою скільки-небудь переконливих підстав. Джерела, що є в нашому розпорядженні, як і вся історія Руської церкви домонгольського періоду, не уповноважують дослідників на такий відповідальний висновок. Ні Ізяслав, ні єпископ Онуфрій не ставили перед Собором таких далекосяжних завдань. На ньому жодним словом не йшлося про якийсь розрив Руської церкви з Грецькою або про визнання першості римського папи і злуку з Римом. Навпаки, посилая єпископа Онуфрія на звичай з висвяченням константинопольських патріархів рукою Святого Іоанна Хрестителя засвідчувало канонічну єдність двох православних церков. Ізяслав не послав митрополита Кліма в Константинополь для хіротонії його патріархом. Але ж він і не вжив будь-якого заходу, щоб зав'язати відносини з Римом. Використання ж мощей Святого Климента в обрядовому дійстві поставлення в Софії Київській митрополита вказує, очевидно, на те, що в Русі церковний розкол між Константинополем і Римом не мав принципового значення.

Заперечуючи мету конфесійної переорієнтації, яка начебто переслідувалась Собором 1147 р., доводиться визнати реальним бажання Ізяслава Мстиславича і єпископів південноруських центрів вивести Руську православну церкву з-під залежності Константинопольського патріархату, націоналізувати церковне управління.

Звичайно, у цій справі слід зважати і на певні особисті мотиви, що ними керувався Ізяслав Мстиславич, але не вони були основним її рушієм. Згідно з літописом В. М. Татіщева, Ізяслав керувався насамперед загальноруськими інтересами. «Нинє митрополит руський умре, и церковь осталась без пастыря и начальника правления духовного, которого прежде великие князья, избирая, посылали для посвящения в Константинополь. И ныне избрать в моей воле, но в Царьград к патриарху для учинившегося смятения и многих междуусобий в нем не можно. К тому же от онаго митрополитов посвящения чинятся напрасно великие убытки, а паче всего через сию патриархов в Руси власть цари греческие исчут над нами властвовать и повелевать, что противно нашей чести и пользы»¹³.

Наступні події також підтверджують усвідомленість акції 1147 р. По смерті Юрія Долгорукого Києвом оволодів Мстислав Ізяславич і запропонував престол дядькові Ростиславу. При цьому поставив умову, щоб на митрополічу кафедру був повернутий Клим Смолятич. Ростислав Мстиславич не підтримав домагань племінника, але згодом, коли помер черговий митрополит — грек Федор, сам відправив до Константинополя посольство з проханням визнати Кліма законним митрополитом Русі. Посли Ростислава зустрілись по дорозі з новим митрополитом, який йшов на Русь, і разом повернулись до Києва.

Колись великого київського князя Ізяслава образило зволікання патріарха із присилкою в Русь митрополита, тепер його брата Ростислава обурило поспішність патріарха. Він спершу не погоджувався прийняти нового митрополита, але зрештою змушений був піти на поступки. При цьому начебто сказав такі слова: «Я сего митрополита за честь і за любовь царскую ныне прииму, но впредь ежели патриарх безъ ведома и определения нашего, противно правил святыхъ апостоль въ Русь митрополита поставить, не токмо не прииму, но и закон сделаемъ вечный избирать и поставлять епископамъ Рускимъ с повеления великого князя»¹⁴.

Свідчення літопису В. М. Татіщева сприймаються дослідниками з певним скепсисом, але принаймні їх змістова частина не повинна викликати недовіри. Адже, по суті, те саме нам повідомляє й Іпатьєвський літопис у статті 1164 р.: «Приїде митрополить Иванъ в Русь, и не хоте его Ростиславъ прияти, занеже отрядил быше Ростивлавъ Гюряту Семковича къ цареви, хотя опра-

вити Кліма въ митрополю: и възвратиса опять Гюрята изъ Олешья с митрополитомъ и с царевомъ посломъ»¹⁵.

Із подальшого викладу видно, що між Ростиславом та імператорським послом відбулася серйозна розмова. Посол передав великому князю послання імператора: «Молвить ти царь: аще примеси с любовью благословение отъ святыя Софья...»¹⁶ Далі в літопису пропуск, і, напевно, не випадковий. Є. Є. Голубінський вважав, що пильний цензор вилучив із літопису нехороші слова Ростислава, щоб пом'якшити конфліктну ситуацію¹⁷. Якими були ці слова в протографі статті Іпатьєвського літопису, сказати важко, але не виключено, що саме їх доніс до нас В. М. Татищев.

Запевнення імператора в шанобливому ставленні до великого київського князя, підкріплене багатими царськими подарунками — «присла царь дары многы Ростиславу, оксамиты и паволокы и вся узорочья разноличная», — зробило свою справу, і він змінив гнів на милість.

Усе сказане дає підстави стверджувати, що ідея усамостійнення Руської православної церкви або, принаймні, її більшої незалежності від Константинополя мала поширення серед певних урядових і церковних кіл Русі. Разом з тим слід визнати, що загальної підтримки вона не отримала. Рішення Собору 1147 р. не знайшли визнання не лише з боку Візантії, а й більшості церковних і політичних діячів Русі.

Прапором опозиції Ізяславу і Кліму Смолятичу став новгородський єпископ Нифонт, один із найавторитетніших ієрархів, до того ж русин за походженням. Ні умовляння, ні погрози, ні навіть ув'язнення в Печерському монастирі, до якого вдалися Ізяслав і Клим Смолятич, не змусили Нифонта визнати канонічність поставлення Кліма на митрополита. Непокірливий новгородський єпископ вважав себе безпосередньо підвладним патріарху, про що й заявляв відверто: «Не могу с тобою служити, ни въспоминати тебе, въ святей службе, но поминаю патриарха»¹⁸.

Константинопольський патріарх активно підтримав Нифонта і його прихильників у Русі. Новгородський владика одержав титул архієпископа, що означало виведення його з-під юрисдикції київського митрополита і підпорядкування безпосередньо патріарху. У статті 1156 р. Іпатьєвського літопису повідомляється, що патріарх причислив Нифонта за канонічну вірність Константинополю до святих. «Патриархъ же присла к нему грамоты, блажа и причитая къ святымъ его; он же боле крепляшеться, послушивая грамотъ патриаршъ»¹⁹.

Доводиться визнати, що позицію Нифонта укріплювали не лише патріарші грамоти. Мав він велику підтримку і в Русі. Серед його однодумців були єпископи смоленський, полоцький, князі Юрій Долгорукий і Святослав Ольгович, братія найавторитетнішого в Русі монастиря — Печерського. По смерті Нифонт удостоївся бути похованим у почесному місці монастиря — Феодосієвій печері. Діяльність новгородського владика дістала високу оцінку літописців: «То бо Нифонтъ епископъ бысть поборникъ всей Руской земли»²⁰.

Собор 1147 р. не тільки не консолідував ідеї усамостійнення Руської православної церкви, але призвів фактично до її розколу. Повноваження Кліма Смолятича визнавалися лише єпископами Південної Русі, і то тільки тоді, коли київський великокнязівський стіл займав Ізяслав Мстиславич. При втраті ним Києва змушений був щоразу йти з нього і митрополит Клим.

Після смерті Ізяслава київський стіл перейшов до його постійного супротивника Юрія Долгорукого, який ніколи не визнавав митрополитич повноважень Кліма. Новим митрополитом став грек Костянтин. Зайнявши кафедру, він повів рішучу боротьбу з прибічниками Кліма і заведеними ним порядками. Із усіх його посвячень були визнані тільки дияконські, і то лише після того, як диякони дали Костянтину «Рукописання» на Кліма.

Із слів сина Ізяслава Мстислава довідуємось, що митрополит-грек прокляв його батька. Як обійшовся він з ідейним однодумцем великого князя єпископом Онуфрієм? У літописі про це немає жодної згадки, як, до речі, і про самого Онуфрія. Під 1158 р. єпископом Чернігівським названий Антоній, грек за походженням. Це дає підстави припустити насильницьке усунення Онуфрія з єпископії, яку він посідав майже 15 років.

Оцінюючи спробу Ізяслава Мстиславича і чернігівського єпископа Онуфрія досягти незалежності в управлінні Руською православною церквою, слід визнати, що вона не знайшла широкої підтримки ні в церковних, ні в політичних колах. Можна сказати, що вона не була на часі. Умови роздробленості і державно-політичної нестабільності Русі не сприяли перетворенню цієї прогресивної київської ідеї в загальнонаціональну.

¹ ПСРЛ. Т. 2 (Ипатьевская летопись).— Л., 1962.— Стб. 340.

² Хома Іван. Церковна організація на Русі княжих часів: Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-літті хрещення Русі-України.— Мюнхен, 1988/1989.

³ ПСРЛ. Т. 2.— Стб. 340.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Милаш Никодим. Правила Православной Церкви с толкованиями.— Спб., 1911—1912.— Т. 2.— С. 126.

⁸ ПСРЛ. Т. 2.— Стб. 340.

⁹ Голубинский Е. Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1.— С. 306.

¹⁰ ПСРЛ. Т. 2.

¹¹ ПСРЛ. Т. 1 (Лаврентьевская летопись).— М. 1962.

¹² Голубинский Е. Е. История русской церкви.— С. 314—317.

¹³ Татищев В. Н. История Российская.— М., Л., 1964.— Т. 2.— С. 171.

¹⁴ Там же.— Т. 3.— С. 79.

¹⁵ Летопись по Ипатскому списку.— Спб., 1871.— С. 357.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Голубинский Е. Е. История русской церкви.— Т. 1.— С. 314.

¹⁸ Летопись по Ипатскому списку.— С. 332—333.

¹⁹ Там же.— С. 333.

²⁰ Там же.— С. 332.

Володимир ХАРЛАМОВ

ВІДНАЙДЕНА КЕЛІЯ ФЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО

Історія Києво-Печерської лаври починається з часу заселення та освоєння першої гори на високому правому березі Дніпра, на південь від княжого палацу, що в селі Берестовім, за чотири версти від центру давнього Києва. Місцем зародження монастиря були печери, що з часом перетворилися у великий і складний комплекс підземних лабіринтів.

За літописними джерелами, засновник монастиря Антоній прийшов до Києва у 1051 р. і оселився у крихітній печерці, яку викопав для себе Іларіон — священик Берестовської церкви Дванадцяти апостолів. Так були започатковані Дальні печери Києво-Печерського монастиря. Незабаром цей монастир стає центром чернецтва у Києві.

У 1069 р., на чолі князя Ізяслава, що правив на той час у Києві, Антоній тікає до Чернігова і організовує новий підземний монастир на Болдиних горах: «Преподобный же Антоній абие идет в Чернигов, и возлюбил тамо гору Болдыню, в ней же ископа себе пещеру и вселился в ню, и есть тамо и доселе монастырь пресвятой Богородицы»¹. Так був започаткований Богородицький (Іллінський) монастир, що став центром чернецтва у Чернігові.

Згодом Антоній повертається з Чернігова, залишає ігуменом Дальніх печер свого найближчого подвижника Феодосія, а сам переселяється на сусідню гору і засновує тут лабіринт Ближніх печер.

З того часу Ближні печери почали називати Антонієвими, а Дальні — Феодосієвими.

Феодосій Печерський (30-ті роки XI ст.— 1074) — відомий церковно-політичний діяч і письменник часів Київської Русі, один з засновників Києво-

Печерського монастиря. Народився у Василькові в родині багатого дружинника, яка невдовзі переїхала до Курська. Хлопчик дістав хорошу освіту, з дитинства був дуже релігійним. Після смерті батька у 13 років він, попри волі матері, втік до Києва, щоб вступити до монастиря. Але для цього треба було зробити грошовий внесок, якого він не мав. Тоді малий Феодосій і поселився в печері разом із старшим, уже дорослим Антонієм. Вони у 50-х роках XI ст. й започаткували Києво-Печерський монастир.

Коли Феодосій став ігуменом монастиря, він запровадив серед усіх ченців навчання грамоти. І надалі це мало велике значення для створення перших літописів і рукописних книг. Сам Феодосій відомий як автор кількох послань. До нашого часу збереглося майже 10 творів печерського ігумена. З його житія (біографії), написаного Нестором-літописцем, видно, що Феодосій був людиною принциповою і сміливою. Він не побоявся виступити проти братовбивчої війни між князями Ізяславом і Святославом. З 1108 р. православна церква оголошує Феодосія святим. Помер Феодосій Печерський, не маючи й сорок років, 3 травня (за н. ст. 7 травня) 1074 р. о другій годині дня. За словами Нестора-літописця, його було поховано того ж дня у Дальніх печерах. Там моці Феодосія пролежали сімнадцять років, до 1091 р., доки не було вирішено перенести їх до новозбудованого Успенського собору. «В лето 6599 (1091) игумен Иоан и черноризци, совет створше, реше: «не добро есть лежати отцю нашему Феодосьеви кроме монастыря церкви своея, понеже то есть основал церковь и черноризци совокупил. Совет створше, повелеша устроить место, иде же положить моще его. И приспевшу празднику Успения Богородице треми деньми, повели рушити, где лежать моще его, отца нашего Феодосья...»².

Однак сталося так, що точне місце поховання за цей час забулося і для цього треба було вести пошукові розкопки. Нестор-літописець, який зіграв основну роль у пошуках, залишив нам опис цих подій, що за рівнем виконання не поступаються перед сучасними археологічними звітами. До того ж він стверджує правдивість здіяного «еже скажу, не слухом бо слышав, но сам о семь начальник... и первое самовидець»³.

Таким чином, нам вдалося відновити події тієї далекої ночі. Почалося все 12 (16) серпня 1091 р. Нестор сповіщає, що в цей день «пришедшу же игумену ко мне и рекшу ми: «пойдеве в печер к Феодосьеви»; аз же, пришед и со игуменом не сведущю никому же, разглядавша, куда копати, и знаменавша место, где копати, кроме устья»⁴.

При цьому було сказано, що знайти поховання Феодосія при умові тримати все в таємниці може сам Нестор. «Рече же ко мне игумен: «не мози поведати никому же, но поими, его же хочещи, да ти поможеть»⁵. Після того як удень ігумен з Нестором намітили місце розкопок «и в вторник вечер поях с собою два брата, не ведущю никому же, придох в печеру и, отпев псалмы, почях копати»⁶. Нам здається правдивою думка про те, що цими двома ченцями могли бути Марко Печерник, останки якого зараз зберігаються у Ближніх печерах, і його учень. Бо хто ж міг краще допомогти Нестору, ніж людина, для якої копання печер стало основним фахом?

Під час роботи використовували рогаляе — інструмент для копання печер, дещо схожий на маленьку мотику. Працювали по черзі до півночі, але моці святого виявити так і не вдалося, тому ченці засумнівалися у визначенні місця копання «и не могуче ся докопати, начах тужити, еда како на страну копаем»⁷. Нестор копав доти, поки чернець, котрий відпочивав біля входу до печери, вигукнув, що в монастирі ударили в било, сповіщаючи про початок ранкової служби. І в цей час Нестор вигукнув: «Прокопав, брате!» Розгрібши землю над похованням і відкривши обличчя, Нестор почав зі страхом молитись: останки виявилися нетлінними.

На другий день урочисто перенесли моці до Успенського собору, «положиша и в церкви своей ему, в притворе на десней стране, месяца августа в 14 день, в день четвертк, в час і дне, индикта 14 лета»⁸.

Досліджуючи старовинні лаврські графічні матеріали, ми звернули увагу, що на дільниці Ближніх печер, де був суцільний коридор, на плані 1638 р. зображено невелике приміщення. Воно назване келією преподобного отця

Феодосія. У пізніших планах це зображення відсутнє. Приміщення під тєю самою назвою, як і коридор, у якому воно знаходилося, з'являється лише на планах XVIII ст., але зовсім в протилежній ділянці печер.

Це й зацікавило. І ми вирішили провести пошукові роботи⁹. На стіні коридора, за якою згідно з планом 1638 р. мала знаходитись келія, було закладено сондаж. Під шаром тиньку виявлено мурування з плінфи на глиняному розчині. Коли ми розібрали мурування, то потрапили в-невелике, глухе, наполовину засипане приміщення, яке нагадувало нішу розмірами 2,25×1,85×2,04 м.

З середини приміщення добре видно арочний вхід, який з боку коридора був замуrowаний плінфою. Сама келія має трапецієвидну в плані форму з розширенням до стіни входу. Склепінчаста стеля — в хорошому стані, за винятком кількох невеликих тріщин. Розчистивши приміщення від засипки, виявили розміщені уздовж стін два високі земляних підвищення — лежанки, одна з яких могла використовуватись і як стіл.

Ми звернули увагу на те, що долівка між лежанками виявилась не твердою, а перекопаною. Коли вичистили розпушену засипку, то побачили біля обох стінок-лежанок неакуратно викопане поглиблення — незаймані і не підчищені поріжки. Це є свідченням того, що копання ями між лежанками проводилося нашвидкоруч. До того ж на земляних стінках поглиблення лишилися сліди від регалія.

Як показали дослідження, давні копачі, шукаючи закладений вхід до приміщення, почали копати біля лівої лежанки, що була підкопана і по довжині не прилягала до того місця, де мала бути стінка.

Проаналізувавши літописний твір 1091 р. і результати наших досліджень, ми дійшли висновку, що виявлена найдавніша печерна чернецька келія, викопана у 1058 р. одним з засновників Києво-Печерської обителі Феодосієм.

Виявлена між земляними лежанками могильна яма свідчить про те, що з 1074 до 1091 р. тут справді міг знаходитись прах Феодосія, який відшукав Нестор-літописець. Нашими дослідженнями також простежено увесь хід проведення пошукових розкопок Нестора, від яких через 900 років лишилися сліди на лесових стінках печер. До того ж розміщення самої келії недалеко від поверхні підтверджує висновок про те, що в літописній статті мовиться саме про неї, бо саме тут можна вільно розмовляти з людиною, яка стоїть при вході до печери (повідомлення ченця, що стояв нагорі, про те, що ударили в било).

Знайдені матеріали свідчать, що після перенесення мощей Феодосія до Успенського собору келія Феодосія була законсервована — засипана сухим лесовим ґрунтом. Серед засипки виявлені брили, що взяті зі стіни печерного ходу, і навіть із фрагментами написів на них. Очевидно, ця земля була взята під час ремонту з печерного ходу і замість неї його обклали плінфою.

До 1638 р. келія мала невеличкий отвір і носила ім'я людини, яка в ній мешкала. В середині XVII ст. отвір було замуrowано і згодом про засипане приміщення забуто, бо на карті 1674 р. келія не позначена.

Таким чином, Феодосієві печери якийсь час не мали келії свого засновника. Таке упущення було «виправлено», коли в іншій ділянці печер у XVIII ст. викопали простору келію і назвали Феодосієвою.

Планується відбудова Успенського собору Києво-Печерської лаври, і одним з основних завдань археологів буде пошук схованої «під спуд собору» коштовної раки з мощами Феодосія Печерського.

¹ Ипатьевская летопись // Полн. собр. рус. летописей.— Спб., 1843.— Т. 2.— С. 272.

^{2,3} Києво-Печерський патерик / Под ред. Д. И. Абрамовича.— К., 1931.— С. 205—206.

⁹ Харламов В. О. Звіт про розкопки в Києво-Печерській лаврі у 1988 році.— Науковий архів Інституту археології АН України.

ГРЕЦЬКІ ХРАМИ В НІЖИНІ

Українсько-грецькі економічні, культурні та політичні зв'язки мають дуже давню історію, яка сягає своїм корінням далеких часів Київської Русі та Візантії.

У середині XV ст. грецька цивілізація переживала важкі часи: у 1453 р. війська турецького султана Магомета II захопили столицю Візантійської імперії місто Константинополь. Подія ця розцінювалась сучасниками як політична катастрофа, але остаточно знищити духовний потенціал грецької цивілізації виявилось неможливим. Грецька діаспора, що намагалася зберегти свою релігію, традиції та мову, знайшла другу батьківщину на сусідніх землях — у слов'янських країнах Балканського півострова та Східної Європи.

У XVI — XVII ст. грецькі ієрархи православної церкви на Близькому Сході брали найактивнішу участь у політичних подіях в Україні. Саме вони були своєрідною противагою політиці окатоличення місцевого населення польським урядом, а згодом і намаганням російського царизму підкорити Київську метрополію Московському патріархові. Ось чому грецькі церковні емісари користувалися особливою підтримкою з боку українських гетьманів.

Услід за православними грецькими священиками в Україні з'являються і грецькі купці, які привозили іноземні товари і тим самим сприяли розвитку міжнародної торгівлі.

Однією з найбільших грецьких колоній в Україні була громада греків у Ніжині. Греки обрали Ніжин центром свого осередку саме тому, що це невелике місто в ті часи було одним з найважливіших адміністративних та економічних центрів на лівому березі Дніпра. У XVII — XVIII ст. в Ніжині перегиналися сухопутні торговельні шляхи, що з'єднували Москву, Сибір та Поволжжя з торговими містами України, Литви, Польщі, Криму і вели далі — до країн Середземномор'я та Близького Сходу¹.

Першу згадку про грецьких купців знаходимо в універсалі Богдана Хмельницького від 9 травня 1657 р. Заохочуючи греків-купців приїжджати в Україну з іноземними товарами, гетьман звільняв їх від необхідності підкорятися полковницькій та міській владі. Згодом ці права грекам неодноразово підтверджували Іван Виговський та Юрій Хмельницький. А з часів І. Брюховецького за право самостійно вирішувати майнові конфлікти греки повинні були сплачувати мито «військовому екзактору».

Але основним юридичним документом, що визначав права ніжинських греків, яким вони користувалися фактично впродовж усього XVIII ст., був універсал гетьмана Івана Мазепи, виданий у 1701 р. Цим універсалом гетьман стверджував, що до нього «суплековали... купци греческие, домами своими в Нежине мешкающие», і скаржилися, що міський та полковий уряд видає їм великих збитків «бранием у них коней в подводы и насиланием в дома их наездов». Підтверджуючи усі попередні права грецьких купців, гетьман суворо забороняв ніжинським полковникам та міському магістрату «у поименных кушцов греческих коней в подводы брати и проезжим людем в домах их господы показовати, и жадных меских подачок брати»².

У 1679 р. ніжинські греки, які на той час становили вже досить численну групу міського населення і користувалися значними пільгами та юридичною автономією, звернулися до духовної влади за дозволом на побудову в Ніжині церкви. Ініціатором цього звернення був засновник Грецького братства в Ніжині священик Христофор (Христовул) Димитрієв. На прохання отця Христофора універсали з дозволом та благословінням на будівництво церкви ніжинським грекам видали у 1680 р. Константинопольський патріарх Іяков та архієпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський Лазар Баранович.

Як свідчать документи, своє прохання греки мотивували тим, що не розуміють «руского набожества», тобто церковнослов'янської служби, і, як «несведомие языка нашего», не можуть «нашим священикам выразне исповеда-

ти гріхи свої». Враховуючи прохання ніжинських греків, церковні ієрархи видали дозвіл «абы купивши в мeste Нежинском пляц, волно им было церков во имя Святых Архангелов Михаила и Гавриила создати, и при ней грецкого священника меновыте сего честного отца Христофора Димитриевича за духовного себе отца держати»³.

Одержавши дозвіл, ніжинські греки одразу ж приступили до будівництва храму. Перша дерев'яна грецька церква Архангелів Михаїла та Гавриїла була збудована через сім років. Про це свідчить виданий 18 грудня 1687 р. гетьманом Іваном Мазепою охоронний універсал «всему церковному братству, купцом чужоземским на выставлене церкви и на отправоване в ней греческим свойственным их языком... которую то церков они власным коштом и старанием своим в Нежине оздобне не тылко деревом выставовили, але и мурами выставовити стараются».

Як видно з універсалу, вже у цей час ніжинські греки порушували питання про зведення кам'яної церкви⁴.

Будівництво церков та організація церковного братства у Ніжині стали можливими завдяки енергійній діяльності священника Христофора. На жаль, сьогодні ми дуже мало знаємо про нього. Відомо, що Христофор був вихідцем з Македонської землі та переїхав з Греції в Україну десь у другій половині 70-х років XVII ст., «видя от бусурман великую наглость».

При будівництві храмів священник Христофор використовував пожертви грецьких купців, козацької адміністрації та місцевих ієрархів. Документи свідчать, що він двічі виїжджав до Москви. Так, у 1686 р. Христофор одержав за царським наказом «на церковное строение 30 рублей из нежинских доходов». Під час другої поїздки до Москви у 1691 р. йому було видано «великих государей жалованья на строение в те выстроенные церкви иконостасов из Сибирского приказу на 50 рублей»⁵.

До 1696 р. будівництво та внутрішнє оздоблення двох церков — дерев'яної Михайлівської та кам'яної Всесвятської — було закінчено. Про це дізнаємося з універсалу митрополита Київського та Галицького Варлаама Ясинського від 3 липня 1696 р. До митрополита звернулися «благочестивыи людии иноземныи греческіи купецкіи, странствующи в Малой Росіи и обитающи в богоспасаемом граде Нежине, имеющи тамо и церков свою греческую, храм первее собора Святого Архистратига Михаила деревяный, таже и храм Всех Святых каменный» з проханням підтвердити дозвіл на утворення церковного братства і дозволити їм «при церкви их греческой нежинской построить школу ради учения отроков письмени греческого, такожде и шпиталь ради пристанища и препитания убогих и недужных»⁶.

Ніжинське грецьке братство та діюча при ньому школа на довгий час стають центром грецької культури в Україні.

У 1685 р. на шляху до Москви в Ніжині зупинялися брати Софроній та Іоанкій Ліхуди, засновники московської Слов'яно-Греко-Латинської академії. Близько 1689 р. у школі Грецького братства викладав архімандрит Діонісій з Яннини. Ніжинській грецькій громаді він залишив власну бібліотеку рукописів та книг філософсько-богословського та світського змісту. Серед рукописів, що належали Діонісію, були богословські твори та філософські трактати Феофіла Коридалева, тексти лекцій та збірки граматичних вправ з грецької мови, збірки віршованих гімнів, поем Гомера та ін., у 1690 р. за наказом з Москви бібліотека Діонісія була вивезена з Ніжина до Посольського приказу, можливо, для Слов'яно-Греко-Латинської академії⁷.

Архімандрит Діонісій залишається одним з найяскравіших і в той же час найзагадковіших діячів пізньогрецької культури. Вивчаючи примітки на полях рукописів, вчені дійшли висновку, що у 70-х роках XVIII ст. Діонісій жив у Константинополі, був великим протосінкелом при дворі патріарха Досіфея. У 1689 р. він уже живе у Ніжині, де і залишає свою бібліотеку «у греченина у Зофиря». Подальша доля вченого невідома. На думку дослідників, Діонісій виїхав з Ніжина у зв'язку з призначенням архімандритом Миколаївського Македонського монастиря. За іншою гіпотезою, Діонісій помер в Ніжині на шляху з Москви в Альбанію⁸.

У зібраннях братської бібліотеки крім рукописів Діонісія зберігалися інші

Дзвіниця грецької Михайлівської церкви, 1805 р.

Грецька Всіхсвятська церква. 1767—1805 рр.

Грецька Михайлівська церква. 1714—1749 рр.

цікаві книги, серед яких — рукописні грецькі євангелія X—XII ст. з власноручними примітками візантійського імператора Феодосія, дуже гарно оздоблені євангелія XVI ст. на «молдовлахийском наречии», євангеліє, видане на кошти гетьмана Івана Мазепи арабською мовою в Алеппо (Сирія) з гетьманським гербом.

Серед інших цікавих речей, що зберігалися у ризниці Грецького братства, слід відзначити велику кількість стародавніх ікон грецького та місцевого письма, великий срібний хрест, зроблений 1636 р. у грецькому місті Яннині,

а також багато оздоблену дорогоцінним камінням плащаницю, на якій золотом по білому атласу вишито зображення Спасителя. Грецький напис на плащаниці свідчив, що виготовлено було її працею та старанням священника Христофора за гетьманування Івана Мазепи у 1692 р.⁹

Ніжинські грецькі храми користувалися значною автономією щодо місцевої духовної влади. Універсал митрополита Варлаама Ясинського 1696 р. дозволяв ніжинським грекам обирати священників на три роки «по особливому греков братському согласію». Згідно з універсалом І. Скоропадського (1709), ніжинські грецькі священники підкорялися тільки київському митрополиту, у той час як місцевим протопопам та архімандритаг заборонялося втручатися у справи братства. У 1839 р. грецька церковна громада в Ніжині була підпорядкована архієпископу Чернігівському, а з 1855 р.— приписана до ніжинського Благовіщенського монастиря¹⁰.

На початку XVIII ст. дерев'яна Михайлівська церква вже вимагала ремонту. Греки звернулися до гетьмана І. Скоропадського з проханням дозволити їм «в святой Михайловской нежинской церкви каменное заложити и утвердить основание, а во свое время, як належитий к тому прибор (пршбуток.— *І. К., О. М.*) метимут, зо всем и каменную на том же фундаменте устроити и зделати церковь»¹¹.

Будівництво кам'яної Михайлівської церкви тривало понад 10 років і було закінчено при наступнику отця Христофора священнику Миколі. 28 травня 1731 р. цей храм освятив митрополит Київський Рафаїл Заборовський, про що зроблено напис грецькою мовою на мармуровій дошці, яка і зараз зберігається в храмі.

Михайлівська церква — одноапсидна, тридільна та однобанна споруда з вузькими напівциркульними вікнами, які свого часу були прикрашені рельєфними лиштвами з трикутним завершенням. За архітектурним стилем вона дуже близька до архаїчних споруд балканського типу. На північній стіні вівтарної частини церкви ще й досі можна побачити шиферні поховальні плити з епітафіями грецькою мовою.

У середині XVIII ст. розпочалася реконструкція сусідньої кам'яної Всесвятської церкви, що також почала руйнуватися. Спочатку ця споруда існувала як трапезна грецького Михайлівського монастиря, але невдовзі її було розібрано «за ветхостию»¹². На перебудову цієї церкви у ніжинських греків не вистачило коштів. Річ у тім, що у другій половині XVIII ст. грецька торгівля у Ніжині починає занепадати внаслідок російсько-турецької військової конфронтації. Особливо цей процес прискорюється після приєднання до Російської імперії Криму та Новоросії. Поступово міжнародна торгівля в Україні починає переміщатися у портові міста Чорного та Азовського морів. Переїжджають на південь і ніжинські греки.

В описі Ніжина 1767 р. грецьку Всесвятську церкву показано як таку, що будується. Але і у 1784 р. митрополит Київський Самуїл пропонував ніжинським грекам, щоб вони «употребили бы все меры к совершенствованию строением каменной церкви, от давних лет оным братством начатой и поныне без окончания и всякого о том попечения оставленной»¹³.

За первісним проектом Всесвятська церква планувалася двоповерховою на глибокому фундаменті. Але цей проект було втрачено, у 1800 р. складено новий, згідно з яким передбачалося зламати майже готові склепіння. Будівництво церкви закінчилося у 1805 р., а невдовзі з трьох боків до неї прибудували класичні портики з колонадою¹⁴.

У 1805 р. на захід від Михайлівської церкви збудували струнку триярусну дзвіницю з напівкруглим куполом та високим шпилем. Кожний ярус цієї дзвіниці прикрашали колони трьох класичних стилів: іонійського, дорійського та корінфського. Дзвіниця стала однією з найвищих споруд міста, а у 30—50-ті роки ХХ ст. цю чудову споруду було зруйновано.

Час дуже суворо обійшовся з ніжинськими грецькими храмами. Не збереглися дорогоцінні реліквії, що перебували в них протягом трьох століть. Більшість із них у 1885 р. було передано до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, але після 1917 р. сліди їхні зникають... Не

дійшли до нас художні розписи та чудові іконостаси, виконані місцевими ніжинськими майстрами.

Сьгодні грецькі храми Ніжина реставруються. Будемо сподіватися, що найближчим часом вони стануть, як колись, справжньою окрасою історичної частини міста.

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.— К., 1851.— С. 478—479.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский.— К., 1893.— С. 58—59.

³ Харламович К. Нариси історії грецької колонії в Ніжині.— К., 1924.— С. 14—15.

⁴ Федотов-Чеховский А. Акты Нежинского греческого братства.— К., 1884.— С. 55.

⁵ Дмитриевский А. Греческие Нежинские храмы // Православное обозрение.— 1885.— Февраль.— С. 370—400.

⁶ Федотов-Чеховский А. Акты Нежинского греческого братства.— К., 1884.— С. 12—15.

⁷ Фонкич Б. Греческо-русские культурные связи в XV—XVII вв.— М., 1972.— С. 199—201.

⁸ Белокуров С. А. О библиотеке московских государей.— М., 1892.— С. 51—56.

⁹ Дмитриевский А. Греческие Нежинские храмы.— С. 370—400; Шафонский А. Черниговского наместничества ... — С. 467.

¹⁰ Чернігівський облдержархів.— Ф. 101.— Оп. 1.— Спр. 3501.— Арк. 3—3 зв.

¹¹ Дмитриевский А. Греческие Нежинские храмы.— С. 370—400.

¹² Шафонский А. Черниговского наместничества ... — С. 467.

¹³ Дмитриевский А. Греческие Нежинские храмы.— С. 370—400.

¹⁴ Чернігівський облдержархів.— Ф. 101.— Оп. 1.— Спр. 3427.— Арк. 1—2; Спр. 3469.— Арк. 3 зв.

Олена ЗАМЛИНСЬКА

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ТЕРОР ТА РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945 — 1947 рр.)

Важкі роки переживала Україна після закінчення Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Відбудова господарства проходила у надзвичайно складних умовах розрухи і нестатків, які тісно поєднувалися з тими процесами, що відбувалися в ідейно-політичному житті країни.

Протягом війни через Україну двічі прокотилася хвиля бойових дій, окупаційний режим на українській території відзначався надзвичайною жорстокістю.

Виснажене війною та вкрай зубожіле від сталінської феодальної системи сільське господарство не могло забезпечити Україну хлібом. А катастрофічна посуха 1946 р. призвела до голоду. Сільське господарство, крім того, було підірване й планом хлібодзачі. «План встановлювали волевым методом,— зазначав у своїх спогадах М. С. Хрущов,— хоча в органах преси і в офіційних документах він «обгрунтовувався» науковими даними, тобто зняттям метровок і перерахунками біологічного врожаю зі скидкою на власні потреби, на витрати, на утримання людей, худоби та товарні лишки. При цьому переважно не з того, що буде вирощене, а з того, скільки можна отримати у принципі, вибити з народу у комори держави. І ось почалося це вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим все закінчиться, важко було передбачити»¹. Закінчилося тим, що від голоду загинуло майже 890 тисяч чоловік.

Не менші суперечності характеризували й суспільно-політичне життя України. На цьому відбився деформуючий вплив культу особи Сталіна. «Велика

Перемога над фашизмом,— пише Д. О. Волкогонов,— головними творцями якої були народи Радянського Союзу та інших країн антигітлерівської коаліції, для радянських людей мала і гіркий плід. Перемога ще більше зміцнила Сталіна у своїй непогрішимості і месіанській ролі у вирішенні долі радянського народу і соціалізму. Велика Перемога остаточно перетворила Сталіна на земного бога. Радянські люди відстояли свободу в боротьбі з фашизмом. Але до свободи від сталінізму було ще страшенно далеко»².

Однак війна та перемога змінила і свідомість людей. Очевидним стало прагнення осмислити пережите, утверджувались сподівання на краще — без морального пресингу, страху, злиднів. Не міг безслідно минути і той факт, що українці вперше побачили життя за межами Союзу, побачили таким, яким воно було насправді, а не у змалюванні партійної пропаганди.

Як зазначав Д. О. Волкогонов, «Сталін відчував, що після закінчення війни в народі, і особливо серед інтелігенції, з'явилося ледве вловиме, але реальне чекання змін... Війна якось розкріпостила людей»³. Але такий стан суспільства ніс загрозу тоталітаризму. «Система» розуміла, що поштовх критичній думці найбільшою мірою давала інтелігенція, яка у своїх виступах, у художніх творах розкривала патріотизм людей, їх право на краще життя.

Першими об'єктами нападок з боку тоталітарної системи стали у післявоєнний період література, кінематограф, театр, тобто сфери культури, найбільш доступні широким масам. Саме тому у перші повоєнні роки посилюються репресивно-командні методи керівництва культурою, активізуються репресивні дії проти її діячів.

Значних деформацій зазнала у цей час культура України. Перший удар був спрямований проти Олександра Довженка, Максима Рильського та інших діячів такого ж достойного ряду...

Восени 1943 р. Олександр Довженко завершує сценарій кіноповісті «Україна в огні», після чого дає його прочитати М. Хрущову. «Читав сценарій М. С. до двох годин ночі у с. Померках. Після читання була досить довга і приємна бесіда.

М. С. сценарій «Україна в огні» дуже сподобався, і він висловив думку про необхідність надрукування його окремою книжкою. Російською та українською мовами. Нехай читають. Нехай знають, що не так воно просто»⁴.

Однак коли сценарій потрапив до Сталіна, той кіноповість Довженка охарактеризував як «відвертий виступ проти політики партії», у якому «ревізується ленінізм, ревізується політика нашої партії по основним, корінним питанням»⁵. Це був початок наступу на українську інтелігенцію, на «вільнодумство».

Сталін ставив у вину Довженкові те, що у своєму творі він не показав «повного торжества ленінізму», а натомість «виступає тут проти класової боротьби ...намагається зганьбити політику і практичну діяльність партії по ліквідації куркульства як класу. Довженко дозволяє собі знущатися над такими святими для кожного комуніста й справжньої радянської людини поняттями, як класова боротьба проти експлуататорів і чистота лінії партії». Особливе обурення викликала та обставина, що Довженко насмілюється «критикувати політику і практичні заходи більшовицької партії і радянського народу, спрямовані на підготовку радянського народу, Червоної Армії нашої держави до нішньої війни».

Довженка було звинувачено в тому, що він відкидає колгоспний лад, «не зупиняється перед спотворенням історії України з метою опаплюжити національну політику радянської влади», «критикує також основні положення ленінської теорії». Між тим «Довженко мав би шапку знімати на знак поваги, коли мова йде про ленінізм, про теорію нашої партії, а він, як кулацький підголок і відвертий націоналіст, дозволяє собі робити випадки проти нашого світогляду, ревізувати його». Довженко звинувачується і в тому, що він не показав у війні участь усіх народів, і насамперед — провідну роль російського, а лише українського, тому його кіноповість «Україна в огні» є яскравим проявом націоналізму, вузької національної обмеженості. Кіноповість Довженка «Україна в огні» є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії і інтересам українського і всього радянського народу»⁶.

Таким чином, було вказано, що має далі робити критика. У цьому ж напрямі почали діяти органи партії і держави, втілюючи на місцях вказівки вождя щодо культури.

А Довженко не поспішав визнавати свої «помилки» і правити сценарій. З цього приводу ми зустрічаємо в «Щоденнику» його гіркі слова: «Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття і окривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, — все топтало й поганило мене»⁷.

До виступу Сталіна твір Довженка хоч і заборонили друкувати, але справа до адміністративних дій не дійшла. А після сталінського розгрому починається справжнє гоніння художника, лунають звинувачення в українському буржуазному націоналізмі, в підриві устоїв партії і держави. 12 червня 1944 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову, що так і називається: «Про Довженка О. П.», у якій зазначається, що у «творах українського письменника і кінорежисера Довженка О. П., написаних за останній час («Перемога» і «Україна в огні»), мають місце грубі політичні помилки антиленінського характеру. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У постановляє: 1. Рекомендувати Всеслов'янському Комітетові ввести в склад Комітету від Української РСР замість Довженка т. Рильського М. Т. 2. Рекомендувати Комітету по Сталінських преміях при Раднаркомі СРСР ввести в склад Комітету замість Довженка т. Юру Г. П. 3. Вивести т. Довженка О. П. з складу редакції журналу «Україна». Замість нього затвердити членом редакції колегиї журналу українського письменника Андрія Малишка. 4. Звільнити Довженка О. П. від обов'язків художнього керівника Київської кіностудії. Просити ЦК ВКП(б) затвердити цю постанову»⁸.

А 29 березня 1944 р. оргбюро ЦК КП(б)У приймає рішення «Про вивід О. П. Довженка зі складу республіканської комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам УРСР»⁹.

Скрізь в Україні скликаються збори, наради, на яких Довженка прирівнюють майже до зрадника українського народу. Очевидно, М. Рильський мав свій погляд і на Довженка, і на його творчість. Коли 12 березня 1944 р. на зборах письменників Києва він доповідав про зустріч митців із Сталіним, на якій було піддано нищівній критиці кіноповість О. Довженка «Україна в огні», він жодним словом не зганьбив цей твір. Йому, однак, це пригадали. Через рік на відкритих зборах партійного активу письменницької організації України М. Рильського звинуватили в тому, що в його виступі «було необачним позитивне згадування Довженка»¹⁰.

У вересні 1945 р. на засіданні комісії політбюро ЦК КП(б)У про роботу журналу «Українська література» секретар ЦК К. З. Литвин поставив доконечну вимогу, щоб журнал ширше і активніше давав «критику довженківських поглядів»¹¹.

Розгортання кампанії по викриттю націоналізму і його виразників в культурному середовищі України вимагало нових жертв. Однією з них стає Максим Рильський. Провину знайшли швидко. Іще 11 жовтня 1943 р. на загальних зборах Академії наук УРСР у Москві М. Рильський зробив доповідь «Київ в історії України», надруковану в «Радянській Україні» 10 грудня 1943 р. У доповіді одразу ж знайшли і націоналізм, і збочення історії і таке інше. У висновках, зроблених для ЦК КП(б)У Л. Новиченком, наголошено: «Доповідь... просякнута націоналістичною концепцією, згідно з якою М. Рильський бачить в історії України лише боротьбу за національну незалежність — боротьбу, яка проводилась з точки зору автора, українською козацькою старшиною, поміщиками, буржуазією, і замовчує про боротьбу трудящих мас українського народу»¹².

Подібних висновків було зроблено досить, щоб записати Рильського в націоналісти. Справа ж полягала у тому, що у доповіді Рильський показав, що блискучими представниками української історичної науки були Володимир Антонович, Орест Левицький, Олександр Лазаревський. «Грушевського у цій статті,— говорилось в записці,— Рильський оцінює як видатного історика, а його

«Історію України-Руси» — монументальним твором»¹³. Такої оцінки Грушевського Рильському не вбачили. Насамперед було затримано видання запланованої Укрвидавом на 1944 р. книжки М. Рильського «Київ». До того ж, виступаючи на зборах письменників 5 березня 1945 р., на яких був і секретар ЦК по ідеології К. З. Литвин, Рильський наголосив, що «письменник повинен завжди правдиво відображати явища у своїх творах. Але іноді наш автор ніби боїться подати життя не підкрашеним, а тому впадає в фальш»¹⁴.

Закликати до справжньої правди у такий час було рівнозначним критиці політики партії. На виступ Рильського Литвин звернув увагу учасників зборів. Взагалі ці збори стали ніби прилюдною розгорнутою наступу на творчу інтелігенцію України, особливо на письменників. Щоб роз'яснити, що від них вимагається, яку партійну лінію мають вони здійснювати на сучасному етапі та як мають вести боротьбу з українським буржуазним націоналізмом, комісією політбюро ЦК КП(б)У по культурі і літературі 26 вересня 1945 р. було влаштоване обговорення журналу «Література і мистецтво». Доповідь про роботу журналу робив Ю. Яновський, його головний редактор. В обговоренні її визначилися нові постаті, такі, як Смілянський, що у своїй повісті «Софія» насмілювався показати українську інтелігенцію «без жодного представника інших народів. Це кричуща неправда» (Л. Новиченко). Завершував обговорення К. З. Литвин, який вбачав небезпеку в тому, що різні розмови, які йдуть серед людей, «проникають в літературу». Він також підкреслював, що «ми не можемо змиритися з тим, щоб довженківські погляди продовжувалися хоча б у незначній мірі в газетах»¹⁵.

У цей час факти відходу української творчої інтелігенції від класових позицій партійної структури України намагалися віднайти не лише серед літераторів, а й серед істориків.

У виступах керівників партії і уряду проводиться думка про активізацію «ворожої радянському люду пропаганди». 6 лютого 1946 р. приймається рішення політбюро ЦК КП(б)У «Про підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР»¹⁶. Ця постанова відіграла свою роль в активізації пильного нагляду за кожним вчинком, кожним словом інтелігенції. Іще ряд заходів спрямовується на посилення ідеологічного впливу партії на маси. 22 лютого відбувається нарада працівників Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, де розглядається проблема, заявлена в доповіді академіка Білецького: про марксистсько-ленінське розуміння історії українського літературного процесу XIX—XX ст. Вимагалось посилення пильності щодо проникнення буржуазної ідеології в історію української літератури та літературознавства, активнішого нагляду за самими науковцями. ЦК вважало, що особливої уваги у цьому плані вимагав західноукраїнський регіон, зокрема Львівщина, де у цей час відбувалися події, що не могли не вплинути на свідомість інтелігенції. Одна з таких подій — організований вищими партійними і радянськими структурами Львівський церковний собор, який відбувся 8—10 березня 1946 р. і який здійснив заборону діяльності греко-католицької (уніатської) церкви в Україні.

У травні 1946 р. створюється комісія по Львівській області по перевірці стану ідеологічної роботи. Цей захід було здійснено на виконання постанови ЦК КП(б)У від 6 лютого 1946 р. «Про підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР». У своїй доповідній записці ЦК комісія зазначила, що у цей час у Львові особливе значення набуває питання викриття ворожих ідей, які мають вплив серед деякої частини населення і особливо інтелігенції. Виняткової гостроти набуває питання боротьби проти буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського.

Професора Кєрдубу звинуватили у тому, що коли йому було запропоновано Львівським обкомом партії виступити на семінарі з лекцією «Буржуазно-націоналістичне висвітлення історії давніх часів, зокрема Київської Русі і періоду феодальної роздробленості у Грушевського», то він не погодився і назвав свою лекцію так: «Михайло Грушевський як дослідник княжої епохи історії України», у якій прямо заявляв, що йому «боляче слухати суд і осудження,

яким піддали Грушевського його рідні земляки-українці. Бо народ, який не поважає своїх великих людей, не поважає себе»¹⁷.

Особливий наголос у довідці було зроблено на тому, що Кордуба дозволив собі виступити проти лінії партії у визначенні М. Грушевського як українсько-буржуазного націоналіста. У довідці наводяться слова історика з його виступу, де він говорить, що йому здається, що «за останній час слово «націоналіст» починає відігравати роль, яку в середні віки виконувала назва «еретик». Коли прагнуть яку-небудь людину скомпрометувати, збезчестити в очах широкої публіки, коротко кажучи, знищити, приклеюють йому етикетку «націоналіст», не вглиблюючись у суть значення цього терміну... Якщо під націоналізмом розуміти переконану свідомість приналежності до своєї народності, активну боротьбу проти її поневолення, проти всяких устремлінь винародовлення з боку агресивних ворогів, тоді доведеться назвати Грушевського націоналістом, але ж такими націоналістами були Т. Г. Шевченко, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник і багато інших наших передових патріотів, яких пам'ятають і люблять. Коли ж розуміти під націоналізмом хворобливу ідею, як дурман, який вважає свій народ найбільш досконалим у світі, бажає його зробити паном над іншими народами шляхом їх підкорення, який сіє ненависть до всіх інших народів, то таким націоналістом Грушевський ніколи не був». (Такі твердження спричинилися до того, що Кордуба був позбавлений можливості викладати.) І далі: «Завдання викрити школу Грушевського є не лише першочерговим завданням працівників історичної науки, а разом з тим і насамперед невідкладним завданням партійних організацій, бо боротьба проти залишків українсько-німецьких націоналістів вимагає рішучого викриття і розгрому ідеологічної спадщини їх натхненників і порадників». А оскільки «Грушевський у своїх працях сформував ідейну платформу українського буржуазного націоналізму», то «він і є тим натхненником, з яким потрібно нещадно боротися»¹⁸.

У чому ж, за визначенням партійних працівників, полягала ця ідейна платформа? По-перше, як зазначається в записці, «Грушевський був автором антинаукової теорії «безбуржуазності української нації», «він твердив, що український народ вже в IV ст. нашої ери існує як самостійний народ», підмінює «класову боротьбу боротьбою національною, «більшовицьку партію Грушевський і його однодумці вважали чужорідним тілом»¹⁹. Саме з таких позицій і оцінювалися роботи львівських істориків і письменників. Першим був звинувачений в націоналізмі професор, відомий історик І. Крип'якевич. Йому в вину ставилося те, що був учнем Грушевського, працював свого часу «у відомому націоналістичному товаристві «Просвіта» і був автором праць «Мазепа», «Дмитро Дорошенко», що ним «замовчувалась велика історична місія російського народу», що він твердив, нібито «Полтавська битва стала остаточним закріпаченням українського народу»²⁰.

Було проаналізовано і роботу львівської письменницької організації. Серед літераторів, як зазначалось у довідці, «є ряд відсталих людей з буржуазною міщанською ідеологією. Більше того, є відверто ворожі нашому ладу люди». Це Островський, Олена Женецька, автор повісті «Сім'я Басарів», Тарас Мигаль, Ірина Вільде, «які відірвані від трудящих мас». Висновок звучав так: «Переглянути склад Спілки радянських письменників Львова і вигнати з цієї організації чужих радянському народові людей типу Островського і Женецької». Подібні висновки стосувалися і художників Львова, композиторів. Газети, які виходили у Львові, звинувачувалися у тому, що у 1946 р., коли класова боротьба загострилась, вони «майже припинили друкувати статті, які б викривали український буржуазний націоналізм»²¹.

Ця перевірка стала прелюдією до трагічних подій наступних місяців. Уже 2 червня 1946 р. у ЦК КП(б)У відбулася нарада, де обговорювалася робота газети «Радянське мистецтво» і зазначалося, що в ній «слабо розгорнута критика мистецтва»²². Ведеться критика й інших засобів інформації. А 26 липня 1946 р. ЦК ВКП(б), розглядаючи діяльність партійних організацій по роботі з кадрами, відзначає недостатню увагу до цих питань української партійної організації. У постанові пленуму ЦК КП(б)У, який проходив у Києві 15—17 серпня 1946 р., знову наголошується на необхідності «посилити боротьбу на

ідеологічному фронті за чистоту марксистсько-ленінської теорії, проти всяких проявів ворожого нам буржуазно-націоналістичної ідеології», вказується на необхідність «викривати у пресі і усних виступах прояви буржуазного націоналізму, піддати критиці буржуазно-націоналістичні перекручення історії України». У цьому руслі і здійснювалася вся подальша робота партії в галузі культури в Україні. Цьому сприяли прийняті з ініціативи Сталіна та його найближчого оточення постанови: 14 серпня 1946 р.— «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», 26 серпня 1946 р.— «Про репертуар драматичних театрів і засади до його поліпшення».

На засіданні оргбюро ЦК ВКП(б) Сталін при обговоренні роботи журналів «Звезда» і «Ленинград» 14 серпня 1946 р. назвав Зощенка дурнем, балаганним оповідачем, заявив, що Ахматова і він пишуть «щось схоже на блювотний порошок»²³. Виступаючи на зборах письменників у Ленінграді, які 15—21 серпня 1946 р. обговорювали названу постанову, А. Жданов назвав Зощенка «пасквілянтом», «наскрізь гнилою і розбещеною суспільно-політичною і літературною фізіономією», Ахматову — представником «безідейного реакційного літературного болота». Д. О. Волкогонов наводить спогади учасника цих зборів. Через кілька хвилин після того, як розпочав свій виступ Жданов, «встановилася неймовірна тиша. Зал онімів і закам'янів. Його все більше заморожувало, і за три години він перетворився на тверду брилу. Доповідь приголомшила. Люди розходилися мовчки»²⁴.

Такий метод керівництва творчою інтелігенцією став прикладом для інших партійних функціонерів, зокрема, в Україні. Тут також почалися пошуки зловорожих елементів серед працівників культури — письменників, акторів, художників.

24 серпня 1946 р. ЦК КП(б)У приймає рішення «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури», у якому безпідставно стверджувалося, що у «Нарисі історії української літератури», підготовленому Інститутом мови і літератури Академії наук УРСР, наявні перекручення і помилки. Його авторам М. Н. Плісецькому, М. М. Ткаченко, С. М. Маслову, Є. П. Кирилюку, І. І. Пільгуку і С. М. Шаховському інкримінувалося, що вони «перекрутили марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури і подали її у буржуазно-націоналістичному дусі». Це виявилось, зокрема, у тому, що вони ігнорували «класову боротьбу як основний закон розвитку класового суспільства» і замість цього відвели вирішальну роль «в розвитку творчості письменників національному моментові».

Вказувалося також, що в нарисі «протаскується «теорія єдиного потоку» про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому, яка становить суть буржуазно-націоналістичної концепції «школи М. Грушевського», не показана спорідненість з російською літературою, перемога соціалізму тощо. Було піддано гострій критиці і Спільку письменників та її голову М. Рильського, які «не вжили ніяких заходів, щоб вчасно засудити в пресі, на зборах письменників проникнення чужих радянській літературі тенденцій»²⁵. У зв'язку з цим за вказівкою ЦК КП(б)У 27—28 серпня 1946 р. відбулися збори письменників України, присвячені обговоренню постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», на яких знову гострій критиці були піддані і Інститут літератури, і письменницька організація.

А між тим партійна машина ідеологічних репресій набирала обертів. 24 серпня 1946 р. на сторінках газети «Правда» піддається критиці журнал «Перець». 19 вересня 1946 р., відгукуючись на виступ «Правды», приймає рішення оргбюро ЦК КП(б)У «Про журнал сатири і гумору «Перець», де зазначається, що «редакція журналу «Перець» стала на неправильний, неправдивий шлях, надаючи місце на сторінках журналу ідеологічно шкідливим писанням і пошлим вправам низькопробних гумористів». І дух, і зміст постанови свідчили, що вона підготовлена в дусі вимог ВКП(б) щодо письменників, на яких розгортався широкий наступ. Це ж, зокрема, підтвердила наступна постанова політбюро ЦК КП(б)У від 1 жовтня 1946 р. «Про журнал «Вітчизна». Без наведення фактів, як і в постанові про «Перець», редакцію журналу звинувачували в тому, що вона систематично надавала свої сторінки для пропаганди буржуазно-націоналістичних поглядів. Всі звинувачення будувалися на тому,

що в журналі була видрукowana стаття Л. Коваленка про творчість Котляревського «Поет, новатор, патріот». Націоналістичність цієї статті, як вважали функціонери з ЦК, полягала у тому, що «автор статті намагається довести, що головними і вирішальними в розвитку дореволюційної української літератури були не соціальні, а національні фактори. Цим самим автор відкрито протягує найреакційніші буржуазно-націоналістичні погляди і грубо перекручує як творчість Котляревського, так і загальну картину українського літературного прояву». Основне обвинувачення зводилося до того, що «редакція «Вітчизни» не організувала пропаганди в журналі нової сталінської п'ятирічки, не показувала героїчних трудових подвигів радянських людей»²⁶. Редактора журналу Ю. Яновського було звільнено з роботи, редакцію розігнано.

У цьому ж дусі була прийнята і постанова «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» від 12 жовтня 1946 р., після чого в театрах України почалося вишукування творів безідейних, націоналістичних. В управлінні агітації і пропаганди ЦК КП(б)У створюється спеціальна група практиків, завдання якої було «розкривати у мистецтві безумовно наявні факти безідейності, пошлятини, національної обмеженості, націоналістичного розуміння дійсності і історії мистецтва»²⁷.

У цей період в пресі, на зборах творчої інтелігенції з ініціативи партійних органів грубій критиці піддається творчість письменників Л. Смілянського, О. Кундзіча, Т. Масенка, композиторів Б. Лятошинського, М. Колеси, ряду художників за їх відхід від радянської дійсності, замилювання минулим, що характеризувалося як український буржуазний націоналізм.

З ще більшою активністю розгорнулася в Україні діяльність по викриттю українського буржуазного націоналізму і його носіїв в галузі культури в період перебування тут секретарем ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича. На цю посаду його було обрано за вказівкою Сталіна у березні 1947 р., і з цього часу поряд з діяльністю по «виправленню» становища в сільському господарстві республіки він вдається до вишукування і викриття «рецидивів українського націоналізму» у творах українських літераторів, у працях окремих вчених і цілих наукових закладів.

У березні 1947 р. на великій нараді видавничих працівників гострій критиці піддаються видавництва за те, що до цього часу не з'явився окремим виданням «Лист від українського народу товаришу Сталіну», підготовлений ще у 1944 р.²⁸ Знову починається цькування М. Рильського за доповідь «Київ в історії України», виголошену у 1943 р., Ю. Яновського — за поему «Мандрівка в молодість» та ін.

8 червня 1947 р. на нараді в управлінні пропаганди і агітації ЦК КП(б)У від газети «Радянське мистецтво» вимагається: розгорнути боротьбу «на музичному фронті», звернути увагу художників на їх «безпартійні пейзажі, які викривляють дійсність», щоб «в питаннях фронті образотворчих мистецтв основна увага була звернута на питання боротьби проти аполітичності наших художників, які замикаються в рамках пейзажу, який нічим не відрізняється від пейзажу XIX ст.»²⁹

Перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович «викривав» буржуазний націоналізм не лише серед творчих працівників, а й серед науковців. З цією метою за його ініціативою влаштована перевірка роботи Інституту історії України АН УРСР і 29 серпня 1947 р. прийнято постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії Наук УРСР». Інститут буквально зазнав розгрому. Як спробу «відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі»³⁰ було кваліфіковано праці інституту «Короткий нарис історії України» за редакцією С. Белоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова, що вийшов ще у 1941 р., «Нарис історії України» за редакцією К. Гуслистого, М. Славіна, Ф. Ястребова, виданий в Уфі у 1942 р., перший том «Історії України» за редакцією М. П. Петровського, виданий у 1943 р.

У вересні цього ж року за вказівкою Кагановича відбувся пленум СРП УРСР, на якому організовується цькування М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка та інших літераторів. А невдовзі за його ініціативою розпочалася підготовка пленуму ЦК КП(б)У з порядком денним: «Боротьба проти націоналіз-

му, як головної небезпеки в КП(б)У». Можна уявити, якими були б наслідки цього пленуму. Проте 26 грудня 1947 р. пленум ЦК КП(б)У розглянув організаційні питання і в зв'язку з переходом Кагановича на іншу роботу увільнив його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У. На цю посаду знову було обрано М. С. Хрущова.

Оцінюючи ідеологічну, суспільно-політичну обстановку в Україні у перші післявоєнні роки, можна сказати, що вона характеризувалася нагнітанням істерії. З цією метою використовувалися поняття «український буржуазний націоналізм», звинувачення письменників, працівників культури і науки у відході від класових позицій. Усе це можна характеризувати як моральний терор та ідеологічні репресії українського народу.

¹ Мемуари Никити Сергеевича Хрущова // Вопросы истории.— 1991.— № 2.— С. 37.

² Волкогонов Д. О. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна : У 2 кн.— К., 1990.— Кн. 2.— С. 409.

³ Там же.— С. 424.

⁴ Довженко Олександр. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник.— К., 1990.— С. 221.

⁵ Искусство кино.— 1990.— № 4.— С. 89.

⁶ Там же.— С. 90, 92—95.

⁷ Довженко Олександр. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник.— С. 266.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України.— Ф. 1.— Оп. 6.— Спр. 715.— Арк. 34 (далі — ЦДАГОУ).

⁹ Там же.— Оп. 9.— Спр. 193.— Арк. 199.

¹⁰ Ільєнко Іван, За сценарієм Кагановича // Літературна Україна.— 1989.— 30 березня.

¹¹ ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 70.— Арк. 73.— Спр. 378.

¹² Там же.— Спр. 266.— Арк. 10.

¹³ Там же.— Спр. 519.— Арк. 19.

¹⁴ Там же.— Ф. 1.— Оп. 70.— Спр. 380.— Арк. 6.

¹⁵ Там же.— Оп. 70.— Спр. 378.— Арк. 28, 73.

¹⁶ Там же.— Оп. 16.— Спр. 31.— Арк. 70.

¹⁷ Там же.— Оп. 70.— Спр. 570.— Арк. 9.

¹⁸ Там же.— Арк. 10.— Спр. 459.— Арк. 8.

¹⁹ Там же.— Арк. 9—11.

²⁰ Там же.— Спр. 459.— Арк. 13, 14, 16.

²¹ Там же.— Арк. 19, 23, 50.

²² Там же.— Спр. 490.— Арк. 9.

²³ Кожукало І. П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-ві — на початку 50-х років // Сторінки політичної історії України.— К., 1990.— С. 267.

²⁴ Волкогонов Д. О. Триумф і трагедія.— С. 539.

²⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941—1950 : Збірник документів і матеріалів.— К., 1989.— С. 254, 255.

²⁶ Там же.— С. 266—268.

²⁷ ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 70.— Спр. 517.— Арк. 2.

²⁸ Там же.— Спр. 670.— Арк. 1.

²⁹ Там же.— Спр. 688.— Арк. 4, 6.

³⁰ Сторінки політичної історії України.— К., 1990.— С. 404.

ЛІТОПІС УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

Зенон СТЕФАНІВ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

Організація «Українського січового стрілецтва»

Першу воєнну організацію проведено в УСС у вересні 1914 р. по приході на Закарпаття. Тоді сформовано 10 сотень по 220 чоловік у кожній. Сотні зведено у два курені по 3 сотні і один півкурінь із 2 сотнями. Командантами куренів призначено: I — Михайла Волошина, II — Гриця Коссака, III півкуреня — Степана Шухевича. Першими командантами сотень були: Василь Дідушок, Осип Семенюк, Осип Букщований²⁹, Іван Коссак³⁰, Роман Дудинський³¹, Дмитро Вітовський, Осип Будзиновський, Сень Горук³², Ераст Коник та Михайло Баран³³. У жовтні сотню Семенюка розділено по інших сотнях, натомість створено нову сотню під проводом Кліма Гутковського³⁴.

В карпатських боях до кінця 1914 р. УСС мають якийсь час 6 сотень у двох куренях, а від січневого наступу в 1915 р. до 1916 р. нараховують постійно 8 сотень. В січні 1916 р. австрійське командування провело нову реорганізацію — легіон УСС отримав офіційну назву — 1-й полк «Українських січових стрільців». Полк склався з двох куренів, в кожному по 4 сотні. Крім того, створюються у полку нові сотні: технічна і скорострільів та відділи мінометів і світильників.

У боях під Бережанами полк УСС втратив понад 100 чоловік убитими, пораненими і полоненими. Із 6 нових сотень, що прийшли на поповнення, було організовано тільки один курінь. Такий стан організації польової формації УСС проіснував до розпаду Австрії. Полк УСС мав у той період ще допоміжні частини: сотню скорострільів, технічну і будівельну сотні, чету зв'язку, ближньої боротьби і газової оборони, а також санітарний відділ із так званою «першою поміччю» та обоз. При полку була деякий час кінна сотня під проводом поручника Р. Камінського, який загинув під Конюхами.

Найбільшої кількості досяг полк УСС перед боями за Бережани. Тоді на фронті були 47 старшин і 1683 стрільці.

У період 1914—1918 рр. зазнали УССи втрат — коло 400 вбитих, 1400 поранених і 2000 полонених.

Командантами УСС в полі були по черзі: отамани М. Галушинський, Г. Коссак, підполковники А. Варивода³⁵, Ф. Кікаль³⁶, М. Тарнавський³⁷ і сотник О. Микитка³⁸.

До легіону УСС належали ще й допоміжні установи: Кіш і Вишкіл УСС, Збірна станиця у Львові, Поборова станиця у Станіславові, три комісаріати УСС на Волині і Осередня збірна станиця у Відні.

Австрійське головне командування було настроєне завжди до УСС неприхильно. Робились великі перепони у вербуванні новобранців, через що за весь час війни 1914—1918 рр. діставали УСС дуже мале поповнення. Австрійське командування ніяк не хотіло погодитися на розширення полку до дивізії чи бригади. Не дозволили мати навіть артилерії, а скорострільі УССи одержали аж на початку 1916 р.

Точної кількості «Українських січових стрільців» у 1914—1918 рр. встановити не можна, але можна певно ствердити, що за той період у списках УСС було 9—10 тисяч чоловік.

У чотириохлітній війні виробилася хоч і не дуже багаточисельна стрілецька ор-

* Закінчення. Початок № 5, 6 за 1992 р.

ганізація на першокласну бойову одиницю, вартість якої високо цінили навіть во- роги. Саме існування «Українських січових стрільців» було найкращим пропагандистським засобом ідеї збройної боротьби українського народу.

Українське військо відродженої держави

Революція в Росії. Початки українського військового руху

Вже наприкінці 1916 р., на третьому році світової війни, можна було сподіватись, що прийде кінець деспотичній царській Росії. Розруха і голод серед робітництва та біднішого селянства, поразки армії на фронті, зрадництво і бездарність правителів Росії — все це було передвісником скорого упадку тюрми народів.

Український народ ще більш відчував на собі тягар царсько-московського режиму, бо до України застосовувала Москва, крім соціально-економічного утиску, ще й нечуваний національний гніт. За довгі роки неволі московський уряд усякими способами нищив національне і культурно-економічне життя українського народу. На початку війни царська влада безоглядно знищила всякі зовнішні прояви національного розвитку. Заборонено було навіть часописи господарського і кооперативного змісту та закрито останні товариства «Просвіти».

8 березня 1917 р. у Петрограді почалися революційні заворушення серед робітників. П'ять днів тривали бої між революціонерами і поліцією та жандармерією. Коли ж на ліквідацію повстання було послано військові частини, військо підтримало революцію і перейшло на бік повстанців. Першими перейшли гвардійські полки — Волинський, Єгерський і Ізмайловський, які склалися переважно з українців. Українські вояки вже з самого початку революційних подій приєдналися до революції і сприяли її перемозі та поваленню царського престолу.

Цар Микола II внаслідок грізних подій відмовився від престолу, а його уряд було заарештовано та встановлено нову владу — Тимчасовий уряд, що мав урядувати до скликання Установчих зборів.

Із вибухом революції почався відразу в Україні могутній національний підйом. Всі активні елементи українського суспільства взялися до праці над відбудовою національного життя, розгромленого царською владою. Відроджувалась приспана довголітньою неволею національна свідомість. У всій Україні, у містах і селах відкриваються українські народні і середні школи, культурно-освітні установи, появляються масово українські книжки та часописи.

Коли ж 17 березня 1917 р. в Києві була утворена Українська Центральна Рада³⁹, що стає згодом політичним і культурно-національним центром всієї України, національне відродження на всіх ділянках розвинулося ще жвавіше. Величезні українські маніфестації і з'їзди різних організацій були показником того, як швидко зростала національна свідомість серед українців. Свого права домагається також український селянин і робітник у солдатській шинелі. Національне відродження серед українських вояцьких мас знайшло свій вияв у формі національного військового руху в армії.

Революційні події відбулися, зрозуміло, і на настроениях війська. До російської армії на початку війни було мобілізовано мільйони українців, які після падіння царського режиму проявляють нестримний потяг до організації на національному ґрунті.

На просторах величезної російської держави, де знаходились військові частини, утворені з українців, формуються українські військові комітети, ради, громади, клуби, а згодом і окремі українські підрозділи. Українці рішучо вимагали, щоб військові частини на українській землі набиралися тільки з українців, щоби відділи, утворені з українців, які стояли за межами України, були переведені на батьківщину. Найбільше спричинилося до усвідомлення серед військових мас українське нижче старшинство, яке в більшості складалося із народного вчителства, студентства та кооператорів.

Та вже від самого початку українського руху у війську московська революційна демократія, командування, військові революційні комітети, що склалися переважно з росіян, поставилися до нього ворожо. Однак саме внаслідок постійних конфліктів і образ з їх боку українські вояки виявляли щораз більшу активність.

Осередком незалежного українського військового руху стає Київ, де виникають провідні військові організації і формуються перші українські військові частини.

Військові з'їзди. Українізація і відокремлення військових частин

22 березня 1917 р. відбулися перші збори старшин і вояків-українців київського гарнізону. На тих зборах ухвалено послати меморіал до Тимчасового уряду в Петрограді з домаганням автономії для України.

На другій, ширшій, нараді 29 березня засновано окрему військову організацію — «Військовий клуб ім. Полуботка», а також Український військовий організаційний комітет, який мав зайнятися організацією українських військових частин. До комітету увійшли полковники Глинський і Волошин, сотник Ган, поручник Міхновський і хорунжий Павелко. Рівночасно по всіх усядах української землі та на фронті йде важлива тяжка боротьба малої частини свідомого українського вояцтва, щоби просвітити всіх національно незрячих братів. Проти того виступила уся московська братія. Часто доходило до сутичок, але врешті-решт відкривали сліпим очі. Та могутня національно-просвітницька праця, яку проводила свідома народна інтелігенція, йшла часом незалежно від утворених у Києві різних військових комітетів. Вони ж на ділі й не могли охоплювати всього руху, бо не мали зв'язків та змоги їх пов'язати. Справжній організований український військовий рух почався щойно від перших військових і народних з'їздів, які довели до створення української влади і окремої військової команди. По різних військових гарнізонах та прифронтових стоянках відбуваються багатотисячні українські віча і маніфестації, створюються українські військові ради і громади. Між першими заснуються «Військовий клуб» у Москві, Одеський військовий кіш та Українська Військова рада Західного фронту на чолі з Симоном Петлюрою⁴⁰.

Український військовий організаційний комітет у своїх заходах у справах утворення українських частин зразу зустрів рішучий опір російського командування та революційних комітетів. На їх гадку, формування українських частин було неможливо через технічні обставини, а що найголовніше, це було «нарушення революційного фронту». Але в той же час вже існували окремі польські, литовські, фінські і латиські національні військові частини.

Коли не можна було законним шляхом добитися дозволу, тоді вояки-українці з різних частин київського гарнізону під час першотравневої маніфестації проголосили себе самочинно проти влади українською частиною, яку названо 1-м Українським козачим полком ім. гетьмана Б. Хмельницького.

За кілька днів полк під проводом сотника Путника-Гребенюка був добре організований — мав 16 сотень із 3574 козаків. На посаду команданта полку покликано з Сібирська підполковника Ю. Капкана⁴¹. Цей перший український полк стає початком справжньої української збройної сили на Наддніпрянщині та опорою національного руху.

У серпні 1917 р. після тримісячного перебування у Києві за наказом російського командування полк мусив вийхати на фронт. Під час від'їзду полка залізницею московські кірасири* за наказом коменданта Київського воєнного округу полковника Оберучева⁴² несподівано почали обстрілювати поїзди богданівців. Жертвами цього ганебного і дикого нападу стали 16 убитих і 30 поранених козаків. Зрозуміло, ніхто з винуватців цього нападу не був покараний, слідство припинив сам полковник Оберучев, а кірасири залишилися стояти у Києві. Петроградський уряд не послухав навіть домагань Центральної Ради, щоб усунути полковника Оберучева. Аж під час похорон убитих богданівців, коли українці погрожували заворушеннями, поступився посадою полковник Оберучев, і то проти волі тодішнього російського воєнного міністра Керенського⁴³.

Полк перебував на фронті до листопада 1917 р. як один з найкращих бойових відділів. Коли російський фронт розвалився після заключення перемир'я уже здешатований полк повернувся до Києва та незабаром взяв участь у війні з Московщиною.

Полк ім. Хмельницького — це найстаріший полк української армії. Він перебув усю визвольну війну, до кінця 1920 р., перший склав криваву жертву за своє первородство на самім початку свого існування. Від квітня 1918 р. був у складі Запорозького корпусу як 3-й Запорозький ім. Б. Хмельницького піший полк.

Національне відродження поширювалося масово серед війська на фронті, на флоті і в тилу. Українське вояцтво ставило щораз рішучіші домагання, щоб військові

* Солдати важкої кавалерії.

частини, сформовані з українців, мали також національну форму і виступали під українськими прапорами.

Щоб узгодити національні змагання у війську з усім українським відродженням, Центральна Рада 18 травня 1917 р. скликала 1-й Всеукраїнський військовий з'їзд. На з'їзд прибули 700 представників від усіх армій на фронті, від Балтійського і Чорноморського флотів та військових частин тилу. З'їздом керував голова Центральної Ради М. Грушевський⁴⁴, а до президії обрано С. Петлюру — делегата Західного фронту, В. Винниченка⁴⁵ — від Центральної Ради, поручника М. Міхновського⁴⁶ — представника частин тилу, полковника Ю. Капкана — від Богданівського полку і моряка С. Письменного — від флоту.

З'їзд одобрив діяльність Центральної Ради, визнав її єдиною верховною владою в Україні, а також ухвалив резолюцію з вимогами національно-територіальної автономії, призначення окремого міністра для українських справ при Тимчасовому уряді та націоналізації армії. З'їзд урочисто затвердив 1-й Український козацький полк ім. Б. Хмельницького і обрав Український Генеральний військовий комітет, який з того часу став дійовим провідним органом військової справи.

2-й Всеукраїнський військовий з'їзд відбувся 18—23 червня 1917 р., незважаючи на заборону воєнного міністра Керенського. На з'їзд прибуло понад 2500 делегатів, які представляли два мільйони українських вояків. З'їзд затвердив постанови першого з'їзду та доручив Генеральному військовому комітету підготувати план проведення українізації армії і зайнятися організацією «Вільного козацтва». На 2-му з'їзді було обрано Військову раду у складі 130 членів, які увійшли до Центральної Ради.

В останній день роботи, 23 червня, Центральна Рада не без впливу цього з'їзду проголосила свій Перший універсал, в якому оголосила автономію України. Універсал вперше було зачитано на з'їзді. Коли серед урочистої тиші голова Центральної Ради виголошував перші слова української державності: «Народе Україні! Народе селян, робітників, трудящого люду!», увесь з'їзд разом із публікою в радісному зворушенні упав навколішки і проспівав Шевченків «Заповіт».

Після 2-го Військового з'їзду ще більше зміцнів організаційний розмах серед війська. На всіх фронтах відбуваються армійські, корпусні і дивізійні з'їзди і наради навіть видаються українські часописи.

На 3-му Всеукраїнському військовому з'їзді, який відбувся 2—12 листопада 1917 р. при участі 956 представників, було поставлено вимогу Центральній Раді, щоб вона на найближчій сесії проголосила самостійну Українську Народну Республіку.

У той час більшовики в Петрограді повалили Тимчасовий уряд. У Московщині розгорілася громадянська війна, тим самим Україна опинилася поза московською державною опікою. Центральна Рада, використовуючи вигідну ситуацію, проголосила Третім універсалом Українську Народну Республіку, яка поки що залишалася у федеральному зв'язку з Росією.

Українські військові з'їзди мали дуже велике значення у національному відродженні українського народу. Щоправда, постанови з'їздів не виходили поза межі теоретичних декларацій, однак найголовніше завдання здійснили вони у тому, що надали найбільшу, із усяких інших з'їздів, моральну підтримку Центральній Раді у її політичній боротьбі з московською центральною владою. Військові з'їзди зміцнювали національний рух вояків-українців та були показником їх свідомості.

Як вже було згадано, на початку революції у окремих фронтових арміях, корпусах і дивізіях російського війська виникають українські громади, ради і організації. Вони складаються із свідомого елемента, що дає почин так званій українізації війська.

Українізація — це поступове і планове перетворення російських військових частин на українські. За Тимчасового уряду українізація проводилася у порозумінні з російським головним командуванням, після більшовицького перевороту українізація відбувалася самочинно — революційним способом.

Українізаційна акція охопила майже всі частини російської армії, в яких служили українці. За згодою начального командування були українізовані позних чотири корпуси — 48 піших полків, а також кінні, гарматні і технічні відділи. Крім цього, утворилось також багато окремих самочинних формувань.

Вперше був українізований 34-й корпус. Він отримав назву 1-й Український корпус і мав у своєму складі 8 піших полків у двох дивізіях і допоміжні відділи. 6-й корпус перетворено у II Січковий корпус двохдивізійного складу. Крім цих двох кор-

пусів був ще цілий ряд українізованих підрозділів, розкиданих по різних російських армійських корпусках.

Московське командування спочатку чинило труднощі в українізації. Але коли виявилось, що українські частини краще дисципліновані і самовільно не покидають фронт, як це робили московські, дозволяє, а навіть подекуди і допомагає українізації.

Брак вищого українського старшинства, велика віддаленість українських частин від України, переважно від довгої війни, поганий зв'язок з політичним центром, а до того ж все ж таки дуже низький стан національної свідомості військових мас — все це спричинило упадок духу у війську і податливість на більшовицьку агітацію. Це вкінці довело до цілковитого розпорошення українських відділів.

Коли московські більшовики почали війну з Україною, залишилася тільки невелика жменька українського війська, а всі ті наскоро українізовані полки і дивізії дуже швидко зникли. Одиною частиною з усіх українізованих затримався відділ полковника В. Петрова⁴⁷, сформований ним із українців Туркестанської дивізії на Західному фронті. Цей відділ пробивається через більшовицьку лавину у січні 1918 р. до Києва і бере тут участь у боях з більшовиками, а пізніше — в подальшій визвольній війні. Ця частина, названа Полком кінних гайдамаків ім. Гордієнка, — то перший і найстарший кінний полк української армії.

Збройні сили УНР у добу Центральної Ради

У період від березня 1917 до січня 1918 р. — до часу проголошення державної самостійності України — виникло дуже багато українських військових частин, які, однак, восени і зимою 1917—1918 рр., охоплені загальною анархією і розагітовані більшовиками, розійшлися по домівках.

Коли московські більшовики почали війну з УНР, український уряд лишився майже безборонним. Тоді нашвидку формуються добровільні частини, які, жертвуючи собою, рятують загрожену українську державність.

На початку війни з Московщиною Центральна Рада опиралася на такі частини:

— Гайдамацький кіш Слобідської України, організований Симоном Петлюрою у кількості 300 добірних вояків, переважно із старшин і юнаків військових шкіл, мав також свою гарматну батарею.

— Помічний курінь студентів «Січових стрільців», набраний із добровольців-студентів і учнів середніх шкіл. Він нараховував 250 стрільців, дуже слабо вишколених і призначених тільки для вартової служби. Після відходу на фронт курінь розгромили москалі під Крутами.

— Галицький курінь «Січових стрільців», який був створений із полонених «УССів» і вояків-українців із австрійської армії. Нараховував десь 500 багнетів в трьох піших і одній кулеметній сотнях, був дуже доброю бойовою одиницею.

— Курені «Вільного козацтва», яких 16 організував інженер М. Ковенко із київських робітників, разом налічували близько 400 багнетів.

— Полк кінних гайдамаків ім. Гордієнка, в силу 300 козаків, прийшов під команду полковника Генерального штабу В. Петрова в розпал вуличних боїв у Києві.

— Чорноморський курінь, у якому було до 150 моряків, які майже всі загинули у київських боях.

— Залізничний курінь, сформований із робітників залізничних майстерень і залізничних урядовців, числом близько 200 добровольців.

— I і II Військові школи у кількості до 500 юнаків, автопанцирний дивізіон з 5 боевими машинами, гарматний дивізіон двохбатарейного складу.

Крім названих частин існували ще невеличкі відділи — останки полків ім. Хмельницького, Дорошенка, Богуна, Полуботка та інші.

Вищезгадані частини творили тоді одну збройну силу українського уряду, не рахуючи дрібних загонів, розкиданих по всій Україні, яких більшовики знищили вже у першому наступі.

9 лютого 1918 р. після десятиденних зав'язаних боїв українська влада залишила Київ. Усі українські відділи разом мали десь 3 тисячі боеків. У період дальшого відступу на Волинь було здійснено першу реорганізацію війська. Всі розбиті малочисленні підрозділи об'єднано в одну частину — Окремий запорізький загін під команду генерала Прісовського. Він складався з двох піших і одного кінного куре-

нів, якими командували: I — полковник Загородський, II — полковник Болбочан⁴⁸, III кінним — полковник Петрів.

Гайдамацький кіш і Галицький курінь «Січових стрільців» залишилися як окремі частини. «Січові стрільці» охороняли поїзди уряду і Центральної Ради.

Після повернення українського війська до Києва Запорозький загін, доповнений добровольцями, переформовано у дивізію, а в кінці березня дивізія під час перебування у Харкові розгортається в корпус. До корпусу було приділено Гайдамацький кіш Слобідської України, який названо 3-м Гайдамацьким пішим полком. Командиром корпусу став генерал Натіїв.

Запорозький корпус складався з таких частин: 1-й Запорозький ім. П. Дорошенка піший полк — командант полковник О. Загородський, 2-й Запорозький піший полк — полковник П. Болбочан, 3-й Запорозький ім. Б. Хмельницького піший полк — полковник О. Шаповал, 3-й Гайдамацький піший полк — полковник В. Сікевич, 1-й Запорозький ім. К. Гордієнка полк кінних гайдамаків — полковник В. Петров, 1-й Запорозький інженерний полк — полковник Козьма, 1-й Запорозький гарматний полк — полковник Парфенів, 1-й Запорозький автопанцирний дивізіон — сотник Болдирів, Запорозький кінно-егерський гарматний дивізіон — полковник Алмазов, Запорозька повітряна ескадра — з 5 літаків.

Запорозький корпус був першокласною бойовою силою і становив сильно основу регулярної української армії.

Галицький курінь «Січових стрільців» у квітні 1918 р. розширюється в окремий полк у складі трьох піших, кулеметної і кінної сотень та 2-х гарматних батарей.

Запорозький корпус і Галицький полк СС становили у тому часі всю регулярну армію, яка була у підпорядкуванні українського уряду. У квітні 1918 р. в українській армії було приблизно 15 тисяч війська, 60 гармат, 250 кулеметів, 12 панцирних машин і 5 літаків.

Крім згаданих вище стягів у лютому — березні 1918 р. були створені українські військові частини у німецьких і австрійських таборах полонених із бранців-українців російської армії. На те формування дало дозвіл німецьке і австрійське командування під час мирних переговорів у Бресті. У березні в Німеччині було створено так звану дивізію синезупанників у складі 4-х піших полків і одного гарматного. Командував дивізією генерал Зілінський. Однак після переїзду дивізії в Україну німці її роззброїли і демобілізували. Тому ця частина у дальшій визвольній війні участі не брала.

У австрійських таборах також сформувалася одна дивізія з полонених — так звана сіра, що складалася з 4-х піших полків, гарматного дивізіону і технічного куреня. Командував нею генерал Сокира-Яхонтов. На батьківщину приїхала дивізія аж у серпні 1918 р. за гетьманату. У вересні гетьманське військове командування наказало дивізію розпустити, залишилися тільки кадри, які збереглися до відновлення Української Республіки. У протигетьманському повстанні дивізія знову поповнилася і з того часу знаходилася на фронтах до 1920 р. — до кінця існування української армії.

Водночас із утворенням українських чисто військових частин народжується уже на початку революції серед українського селянства для боротьби із анархією і більшовизмом своєрідна військова організація, яка увійшла до історії визвольних змагань під назвою вільнокозацького руху. Опертий на славних традиціях козащини, цей рух охоплює найбільш національно свідомий і революційний селянський елемент. «Вільне козацтво» вперше зароджується на Звенигородщині в Київській губернії за почином селянина Смоктія і в короткім часі перекидається на найближчі повіти Київщини, на Низ, Лівобережжя та Волинь.

«Вільних козаків» організовано в сотні, із громадян одного села, без означеної кількості членів. Сотні одної волості об'єднувались в курінь, а куріні цілого повіту — в полк, полки округи — в кіш. Вся старшина у «Вільному козацтві» була виборна, подібно як колись у Запорозькій Січі.

У січні 1918 р. український уряд визнає «Вільне козацтво» за чисто військову організацію — у кожному повіті установлені вільнокозацькі інструкторські кадри, що здійснювали військову підготовку членів «Вільного козацтва» в повітах.

У війні УНР з московськими більшовиками «Вільне козацтво» вело збройну боротьбу з наїзниками у своїх повітах. Вільнокозацькі відділи утримували велику територію між Дніпром і залізничними лініями Знаменка-Помічна-Хрестинівка-Канів.

Під тиском німців український уряд змушений був демобілізувати «Вільне козацтво». Багато членів вільнокозачих формувань перейшли у підпілля та взяли участь у повстаннях проти німецької окупації і гетьманської влади. У 1919—1923 рр. колишні члени вільнокозачьких відділів стають провідниками українського селянства у великім повстанським здвизі українського народу в боротьбі з московсько-більшовицькими окупантами.

Організація армії

Першою українською установою був Український військовий організаційний комітет з полковником Глинським на чолі, заснований ще у березні 1917 р.

На 1-му Всеукраїнському військовому з'їзді 18 травня 1917 р. створено Український Генеральний військовий комітет, який взяв провід над усім українським військовим рухом. З листопада 1917 р. військовими справами завідує перетворений з Генерального військового комітету Генеральний секретаріат військових справ. Після проголошення державної самостійності Генеральний секретаріат військових справ перетворено у Військове міністерство УНР.

Головою Українського Генерального військового комітету і Генеральним секретарем військових справ до грудня 1917 р. був Симон Петлюра — душа організації української збройної сили. Військовими міністрами за Центральної Ради були М. Порш⁴⁹, А. Немоловський⁵⁰ і полковник О. Жуковський⁵¹.

У листопаді 1917 р. засновано Український Генеральний штаб, першим начальником якого став генерал Б. Бобровський.

У березні 1918 р. тодішній шеф штабу полковник О. Сливинський⁵² удосконалив організацію Генерального штабу. Він складався з двох відділів — I і II генерал-квартирмейстерства та трьох підвідділів: оперативного, розвідувального і закордонних зв'язків.

16 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон про формування народної армії на міліцейській основі. Постійні фахові військові інструктори в повітах і округах мали вчити міліцію, викликану на якийсь час на військові збори. Міліцейські інструктори об'єднувалися в основних вишкільних кадрах трьох корпусів.

Але вже у квітні Військове міністерство та Генеральний штаб розробили новий план організації вже регулярної і постійної армії. Запроваджувалася обов'язкова військова повинність для всіх громадян держави.

Українська армія мирного часу мала складатися з восьми корпусів піхоти, чотирьох з половиною кінних дивізій та допоміжних служб. Територія держави поділялася на вісім корпусних округів: Київський, Волинський, Подільський, Одеський, Чернігівський, Полтавський, Харківський, Катеринославський.

Початок першого набору новобранців було призначено на осінь 1918 р. Для організації призову створено сітку допоміжних команд і збірних станиць.

У січні 1918 р. встановлено тимчасову уніформу для українського війська. В основному залишено однострій колишньої російської армії з деякими відмінностями. Рід зброї визначався: для піхоти — два кріси навхрест, для кінноти — дві шаблі і т. п., а номер частини позначався в кутах коміра та на чотирикутному паролі (петлиці) із синього сукна.

Військові звання позначалися срібним (для підстаршин) і золотим (старшини) паском на правому рукаві вище ліктя, кутом догори. Для підстаршин: ройовий — один пасок шириною сантиметр, чоловий — два, бунчужий — три; для старшин: півсотенний — один з петличкою над кутом, сотник — два, курінний — три, полковник — один зигзагом, отаман бригади — два, отаман дивізії — три, отаман корпусу — три з петличкою на верхньому куті.

Петлиці для старшин, підстаршин і козаків були однакові — блакитні із жовтою випусткою. Відзнаки на шапці — спочатку жовто-блакитна кокарда, пізніше — архангел Михаїл. Тризубець на шапці, впроваджений Центральною Радою, існував за гетьманату. Ця відзнака була до кінця існування української армії.

Уряд УНР не встиг перевести в життя наміченої організації армії, бо 29 квітня 1918 р. шляхом державного перевороту за допомогою німців владу захопив генерал Скоропадський⁵³, який проголосив себе гетьманом України. Військова справа перейшла в руки московських генералів, крайньо ворожо настроєних до всього, що було українським.

Годиться ще згадати, що від самого початку національного руху у війську та в організації української збройної сили брали визначну, чи не виключну, участь українські соціалісти. С. Петлюра, полковники Глинський, Петров, Кедровський, Пилькевич, Жуковський, генерал Осецький, студент Попович, організатор Помічного куреня студентів «Січових стрільців» і багато інших — це не тільки партійні політичні діячі, яких нині наїзники і вороги народу називають «руїнниками української держави», але є перші піонери української армії, які самі зі зброєю в руках творили перші основи державної самостійності та збройно її обороняли. І ніде правди діти, що в часи, коли московсько-більшовицькі орди заливали Україну, в рядах оборонців захитаної державності не було тих, що на самім початку революції виставляли себе начебто безкомпромисними самостійниками.

Вони тепер легко критикують, а самі прогавили і нагоду, і слухний час, і всю справу.

Доба Гетьманщини

Встановлення гетьманату

Після заключення мирного договору в Бресті 9 лютого 1918 р. між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною — з другого боку — німецько-австрійські війська увійшли на запрошення уряду УНР на українську територію, щоб допомогти українській армії очистити край від московської навали. У лютому — квітні союзні українсько-німецько-австрійські війська звільнили всю Україну від більшовицького наїзду.

Але незабаром після приходу в Україну німецько-австрійські генерали почали поводитися як завойовники, втручались у внутрішню українську політику, видавали накази про масові реквізиції, здійснювали самочинні арешти українських громадян та запровадили вкінці в українській державі воєнні суди. Нарешті, щоби господарювати в Україні зовсім по своїй волі і позбутися невідгідної для себе Української Центральної Ради, німецько-австрійське командування разом із чужонаціональною буржуазією та дідичами ставить гетьманом України залежного від себе і тому у всім послухного генерала Павла Скоропадського. Сталося це 29 квітня 1918 р. Німецьке військо панцирниками і кулеметами розігнало народний парламент України — Українську Центральну Раду. Водночас у київському цирку під охороною німецьких багнетів з'їзд дідичів і московських офіцерів вибрав Скоропадського гетьманом. Напередодні державного перевороту німці роззброїли українські військові частини, які стояли у Києві. Тому перехід влади до рук Скоропадського відбувся без великих труднощів.

Все українське національно свідоме громадянство, уважаючи гетьмана за ставленика московської буржуазії, поставилося ворожо до гетьманської влади. Всі українські політичні партії, господарські та культурно-освітні організації відмовилися від співпраці з накиненою владою. Із встановленням нового режиму майже всі найвищі керівні посади зайняли москалі-чорносотенці, що гайворонням злетілися в Україну з Московщини. Гетьман дав їм спокійний захист. Московські організації вели явно ворожу антиукраїнську агітацію, а розбещені колишні царські офіцери та жандарми, організовані у каральні загони, проводили труси і арешти українського селянства, робітництва і інтелігенції. Експедиції тих гетьманських каральних загонів люто знущалися над селянством, відбирали розділену за Центральною Радою землю та наклали величезні харчові та грошові контрибуції. Знищено українську демократичну пресу, а до тої, що залишилася, примінено найгострішу цензуру. Заборонено всякі з'їзди і збори, навіть кооперативні та культурно-освітні зібрання. Тюрми заповнено українськими діячами, переважно членами селянських спілок, земельних комітетів та самоврядування. Історик того часу Д. Дорошенко пише так: «Ціла Україна була вкрита сіткою російських організацій, що перебували в звязку з російською Добровольчою армією, непримиримо ворожою до української держави та іншими російськими осередками поза її межами».

Організація армії

Безумовно, за таких обставин злочасного гетьманського періоду наших визвольних змагань не могло бути й мови про організацію сильної української армії. За гетьманату виготовлено тільки організаційні проекти майбутньої армії, а сама організація війська не вийшла поза межі підготовки слабеньких кадрів армії.

Військовим міністром гетьман призначив москаля генерала О. Рагозу, а його заступниками — генерала О. Лігнава і контр-адмірала М. Максимова, теж москалів. Один тільки полковник Сливинський, призначений ще за часів Української Центральної Ради, залишився надалі начальником Генерального штабу.

У червні 1918 р. організовано Генеральний штаб у такому складі:

I генерал-квартирмейстерство з відділами оперативним, розвідувальним, зв'язку, топографічним і закордонним — генерал Дроздовський; II генерал-квартирмейстерство з відділами мобілізаційним, організації війська та військового шкільництва — генерал Прохорович. Відділи залізничних шляхів та інспекторату артилерії, воєнної техніки і повітряних сил підлягали безпосередньо начальнику штабу. II генерал-квартирмейстерство мало більш українське обличчя. Працювали в ньому визначні старшини-українці генерали Юнаків*, Дельвіг** і Остафіїв, полковники В. Петрів, В. Сальський⁵⁴, В. Садовський⁵⁵ та ін.

24 липня 1918 р. Рада Міністрів видала закон про загальну військову повинність. Час військової служби визначено такий: в піхоті — два роки, в кінноті і артилерії — три, на флоті — чотири. У армії мирного часу мало бути 175 генералів, 14 920 старшин, 2975 військових урядовців, 291 221 підстаршин і козаків та 63 081 коней. Однак, видавши ніби закон у справі постійного війська, гетьманська влада війська фактично не організувала. Не було покликано до військ новобранців. Влада заявила, що призов новобранців мав бути здійснений з 15 листопада 1918 р. по 1 березня 1919 р., себто було втрачено довгий час миру, коли можна було спокійно організувати військо. До жовтня 1918 р. було сформовано тільки старшинські і підстаршинські кадри. До армії у величезній більшості увійшли старшини-москалі, що ставилися ворожо до українства, в кращому випадку — байдужо. Очевидно, при такому складі старшинства армія не могла мати якоїсь вартості для творення української державної збройної сили. Але москалі, які сиділи на посадах в українській армії, цього тільки й бажали. Вони уважали, що українська армія — то лиш перехідний етап до відновлення старої московської царської армії.

Однострій тодішньої армії не був устійнений. Впроваджено нові військові звання і відзнаки для старшин і підстаршин, які ношено на німецький лад — на плечах: гуртковий — один 5-міліметровий срібний пасок поперек погона, ройовий — два, чотовий — три, бунчужний — один 10 мм шириною, хорунжий — одна зірка, значковий — дві вздовж погона, сотник — три, військовий старшина — два срібні 4 мм шириною позументи вздовж погона і одна зірка, осавул — два позументи і три зірки, полковник — два позументи і три зірки, генеральний хорунжий — срібний позумент вздовж погона зигзагом і одна зірка, генеральний бунчужний — позумент і дві зірки, генеральний обозний — позумент і три зірки.

Тризубець на шапці, установлений Українською Центральною Радою, впроваджено також за гетьманату.

Військові сили за гетьманату

Після захоплення влади гетьманом Скоропадським у складі Української армії залишився Запорозький корпус, перейменований тепер в Окрему запорозьку дивізію. Цю дивізію у час гетьманату розміщено на північно-східних кордонах України, де вона виконувала прикордонну службу. Крім Запорозької дивізії залишилися ще дві частини, які мали не більш як по 400 козаків. Запорозький кіш у Могилеві та Чорноморський кіш у Бердичезі.

За гетьманату сформовано у червні-серпні 1918 р. тільки Сердюцьку дивізію та відновлено формацію «Січових стрільців». Сердюцька дивізія чисельністю близько 5000 чоловік складалася з чотирьох піших полків: лубенського кінного і гарматного полків, автопанцирного дивізіону і технічної сотні. Командував дивізією полков-

* Генерал-полковник *Микола Юнаків* — визначний військовий учень, професор Академії Генерального штабу, в 1919 р. начальник штабу головного отамана. Помер у еміграції в 1930 р.

** Генерал-полковник *Сергій Дельвіг* — у 1919—1921 рр. голова військової місії в Румунії.

ник Клименко. Козаки цієї частини походили з родин заможних селян та мали стати охороною гвардією гетьмана. Однак у перші дні протигетьманського повстання всі сердюки перейшли до військ Української Республіки. У кінці серпня 1918 р. відновлено полк «Січових стрільців» у Білій Церкві, який отримав назву Окремий загін «Січових стрільців». У склад загону увійшли колишні роззброєні січовики, переважно галичани, та деяка кількість добровольців—наддніпрянців. Напередодні протигетьманського повстання Окремий загін «Січових стрільців» мав 46 старшин і 816 підстаршин та стрільців — добре вишколених і дисциплінованих.

Організація цього загону «Січових стрільців» була такою: командант загону — полковник Євген Коновалець⁵⁶, начальник штабу — підполковник А. Мельник⁵⁷, командант пішого куреня — сотник Р. Сушко; команданти сотень: 1-ї — І. Рогульський⁵⁸, 2-ї — О. Думін⁵⁹, кулеметної — сотник Ф. Черник⁶⁰, гарматна батарея — сотник Р. Дашкевич⁶¹, кінна сотня — сотник Д. Гречанівський, школа підстаршин — хорунжий В. Чорній, кіш — сотник А. Домарадський, чета зв'язку — бунчужний В. Дутківський, постачання — сотник Даньків.

Під час облоги Києва у повстанні проти гетьмана Окремий загін «Січових стрільців» поширився у дивізію, а згодом у корпус двохдивізійного складу по три піші полки в дивізії та з однієї гарматної бригади.

У червні 1918 р. гетьман Скоропадський видав наказ про організацію козацтва як окремого напіввійськового стану з метою створення на зразок кубанських, донських і інших козацьких з'єднань озброєної верстви населення, на яку би опиралась гетьманська влада. Однак відновлення козацтва у такій формі і лише із заможних людей більшість українського громадянства зустріла неприхильно, а селянські маси ще більш ворожо поставилися до гетьманата. Все це було лише в плані. Організація козацького стану була такою.

Козацтвом мала управляти так звана Велика козацька рада із 32 членів, частинно призначених гетьманом, а частинно обраних. Козаки однієї губернії мали творити кіш з кошовим отаманом на чолі. Кіш мав складатися з кількох полків, набраних із повітів. Справа організації козацтва не була втілена у життя.

Чисельний стан Української армії наприкінці гетьманського періоду (листопад 1918 р.) враз із кадрами армії доходив усього десь до 60 тисяч людей, причому бойовий стан нараховував лише половину.

Треба ще згадати, що в період існування гетьманщини та за її допомогою організовано в українській державі всякі московські військові частини як допомогу різним московським білогвардійським генералам. Московські офіцери парадували в царських відзнаках по столиці та других містах України, а щедро підтримувані гетьманом українські засоби просто глузували з усього, що українське. Московські добровольці армії Юденіча⁶², Денікіна⁶³ і інших одержували амуніцію, одяг, гармати, тоді як українські полки не мали гармат навіть для вишколу. Карні відділи, які катували українських селян, склалися із московських офіцерів.

Аж листопадове протигетьманське повстання розігнало на українській землі всі ті озброєні московські ватаги, які, однак, скоро зібралися на окраїнах держави та скріплювали кожну московську армію.

Протигетьманське повстання

Під гаслом рятуння суверенності української держави, національно-культурних здобутків українського народу та його соціальної волі українське організоване громадянство об'єдналося в «Український національний союз» на чолі з Володимиром Винниченком. До «Українського національного союзу» увійшли всі національні українські політичні організації, навіть такі, які виявляли спочатку прихильність до гетьманської влади.

У жовтні 1918 р. «Український національний союз» налагоджує зв'язки із Запорозькою дивізією, «Січовими стрільцями» та іншими військовими частинами, а також з повстанчими селянськими провідниками та залізничними організаціями. 30 жовтня виник Повстанчий оперативний штаб на чолі з генералом Осецьким⁶⁴. До нього увійшли представники «Січових стрільців» — підполковник А. Мельник і сотник Ф. Черник. Водночас Повстанчий штаб порозумівся з німецькою військовою радою*. На

* Утворилися в німецькій армії після революції в Німеччині.

відставі того порозуміння німці зобов'язалися не втручатись до боротьби між повстанцями і гетьманом. 13 листопада 1918 р. виникла нова українська верховна влада — Директорія Української Народної Республіки. Головою Директорії став В. Винниченко, а Головним Отаманом республіканського війська — член Директорії Симон Петлюра, звільнений тільки що з гетьманської в'язниці. У ніч на 15 листопада у відповідь на грамоту, якою проголошував гетьман федерацію України з Московщиною, видає Директорія УНР, що мала тоді осідок у таборі січових стрільців, — прокламацію (святочну відозву) до українського народу із закликом до повстання проти Скоропадського. Того дня зайняли січові стрільці Білу Церкву, а 17-го — Фастів. В тому часі Скоропадський призначив начальним вождем гетьманських військ генерала графа Келлера, москаля-чорносотенця. Щоб не допустити зайняття Києва та відразу знищити гніздо повстання у Білій Церкві, генерал Келлер вислав у напрямі Фастова найдобірніші гетьманські частини: батальйон московських офіцерів, полк сердюків, кінну сотню, батарею гармат та панцирний поїзд. Цілим цим відділом, що налічував приблизно 3 тисячі бовивиків, командував москаль генерал князь Святополк-Мірський.

Між залізничними станціями Мотовилівкою і Васильковом уранці 18 листопада 1918 р. зіткнулися з цим відділом генерала Святополка-Мірського дві стрілецькі сотні під командою сотника Ф. Черника, які вирушили з Фастова. Після кількогодинного упертого бою гетьманці, розбиті наголову, відступили, залишивши на бовивіщі понад 600 убитих московсько-офіцерських дружинників. Січові стрільці втратили в тому бою між іншими двох своїх найкращих старшин сотників: Черника і Загаєвича.

Після програного бою під Мотовилівкою недобитки гетьманців відступили до Києва. Полк сердюцької дивізії та інші гетьманські відділи, що склалися з українців, перейшли до республіканських військ. Першим перейшов сердюцький кінний лубенський полк під командою полковника Ю. Отмарштайна⁶⁵.

20 листопада національні війська почали облогу Києва, який здобули 14 грудня. А 19 грудня відбувся урочистий в'їзд до столиці Директорії УНР. Після відречення від влади гетьман втік у німецькому військовому поїзді до Німеччини. Гетьманщина закінчила своє існування. Розгорталася нова, найбільш багата на події сторінка історії наших визвольних змагань — доба Директорії Української Народної Республіки.

Збройні сили Директорії УНР

Українська Наддніпрянська армія

Після переможного повстання проти гетьмана збройні сили, що підлягали Директорії УНР, нараховували до 300 тисяч чоловік. Але їх бойова вартість, крім деяких регулярних частин, сформованих ще за Центральної Ради, була сумнівна і невелика. Всі ці сили склалися головню із селян з невисокою національною свідомістю. Після закінчення повстання не вдалося тодішнім військовим провідникам притягти ту національну несвідому масу до подальшої боротьби. Тому з початком нової війни із совітською Московщиною маси повстанців, слабо організованих і недисциплінованих, під проводом усяких самозваних отаманів розлітались при першій зустрічі з ворогом і переходили на його сторону або, у найкращому випадку, творили окремі повстанчі загони, що не хотіли підлягати головному українському командуванню. Тому увесь тягар дальшої боротьби несли нечисленні регулярні частини, що мали вже за собою світлу традицію боротьби 1917—1918 рр. Цими частинами, в яких панувала зразкова дисципліна, були в першій мірі Запорозький корпус і корпус «Січових стрільців». Крім цих двох корпусів за Директорії виникли революційним шляхом малочисельні дивізії: Дніпровська, Селянська, або Київська, Волинська, Подільська і «Запорізька Січ». Всього ж на початку війни з Московщиною, в січні 1919 р., військові сили Директорії налічували коло 50 тисяч багнетів, 5000 шабель, 300 кулеметів та до 60 гармат.

У квітні 1919 р., у розпал війни з Московщиною, проведено реорганізацію армії. Великі і малочисельні формації об'єднано в 11 дивізій, кожна з трьома пішими полками, полком польової артилерії та кіннотою й технічною сотнею.

2—3 дивізії злучено у так звані бойові групи, до кожної групи мала бути ще й кінна бригада з двох полків та важкогарматний дивізіон. Створення бригад кінноти

при кожній групі не можна було здійснити з причини браку вяряду для коней. Одні тільки «Січові стрільці» і запорозьці мали сильнішу кінноту, у кожній іншій дивізії був лише кінний підрозділ.

Група «Січових стрільців» складалася з трьох дивізій: 10-ї, 11-ї дивізій «Січових стрільців» та 9-ї Залізничної. В ній було найбільше гармат — коло 50 та близько 200 кулеметів. Командував групою полковник Є. Коновалець.

Запорозька група — 6, 7 і 8-ма дивізії. Командував нею полковник О. Болбочан, пізніше полковник В. Сальський, генерал Оселянович-Павленко.

Волинська група — 1-ша і 4-та дивізії під командуванням полковника В. Петрова. У складі цієї групи була ще знаменита бойова частина — Житомирська юнацька школа.

Група полковника О. Удовиченка⁶⁷, яку творила «залізна» дивізія.

В липні 1919 р. після приходу полковника Ю. Тютюнника⁶⁸ з Повстанчою селянською дивізією утворено ще одну, так звану Повстанчу групу під його проводом у складі 2500 чоловік і 12-ї дивізії.

Перед походом на Київ у серпні 1919 р. Українська наддніпрянська армія мала 35 тисяч багнетів, 10 тисяч шабель, 159 польових гармат, 28 гаубиць, 533 кулемети, 9 панцирних поїздів, 6 панцирних машин, 26 літаків і 4 радіостанції.

Другу значну реорганізацію армії було здійснено в грудні 1919 р. Армія, здеятована тифом, без належної зброї, оточена з усіх боків ворогами, опинилася на маленькому клаптику землі на Волині. Головний Отаман з урядом та деякими розбитими частинами подався до Польщі. 6 грудня 1919 р. в містечку Чорторії відбулася історична нарада командантів всіх дивізій під проводом команданта Запорозької групи генерала Омелянович-Павленка. На ній вирішено продовжити за всяку ціну подальшу збройну боротьбу, але змінивши спосіб ведення війни. Оскільки вся українська територія зайнята ворожими військами, новопризначений командант армії генерал Омелянович-Павленко порозумівся з вищими військовими начальниками і видав наказ прориву у ворожі тили. 8 грудня незламні рештки Української наддніпрянської армії, майже у безвихідному становищі, поринають у нову боротьбу — вирушають у славний так званий Зимовий похід. В Зимовому поході армія перебувала цілі шість місяців — до 6 травня 1920 р., до з'єднання з тими українськими частинами, що стояли на протибільшовицькому фронті разом із польськими частинами.

На початку Зимового походу армію поділено на 4 збірні групи:

1. Запорозька збірна група, до якої увійшли всі частини Запорозького корпусу.
2. Київська збірна група, що складалася з останків 5, 9, 12-ї дивізій і корпусу «Січових стрільців».
3. Волинська збірна група — з останків 1, 2, 4-ї дивізій та 1-го і 2-го кінних полків.
4. 3-тя стрілецька дивізія, у склад якої увійшли відділи 3-ї дивізії та Спільна юнацька школа.

Українська армія, виступаючи у Зимовий похід, налічувала приблизно до 10 тисяч чоловік при 12 гарматах та 50 кулеметах. У лютому 1920 р. після включення повстанчих загонів групи перейменовано у дивізії, а з 3-ї дивізії сформовано окремий полк.

Командували дивізіями: 1-ю Запорозькою — генерал-хорунжий Гулій-Гуленко, 2-ю Київською — генерал-хорунжий Ю. Тютюнник, 3-ю Волинською — генерал-хорунжий О. Загородський, Окремим кінним полком — полковник Г. Стефанів⁶⁹.

У квітні приєднався до армії чисельно слабкий кінний загін отамана Шепаровича⁷⁰ — так звана Галицька кінна бригада.

Після повернення із Зимового походу чисельний стан армії був такий: Запорозька дивізія мала 140 старшин, 3110 козаків, 8 гармат і 45 кулеметів; Волинська — 100 старшин, 1250 козаків, 2 гармати, 34 кулеметів; Київська — 110 старшин, 1700 козаків, 4 гармати, 40 кулеметів; Галицька кінна бригада — 10 старшин і 480 козаків; Окремий кінний полк — 37 старшин, 420 козаків, 18 кулеметів.

Близько 5000 вояків Української наддніпрянської армії, що не могли вийти у грудні 1919 р. в Зимовий похід, перебували в таборах інтернованих у Польщі. На підставі заключеного військового союзу між Головним Отаманом С. Петлюрою і Польщею у боротьбі проти Москви сформовано із тих інтернованих вояків дві дивізії: 6-ту Січову та 3-тю «залізну» у складі 556 старшин, 3348 козаків при 11 гарматах і 56 кулеметах. Обидві дивізії на початку квітня 1920 р. стояли разом із польськими військами на протибільшовицькому фронті. З'єдналися вони з рештою армії аж після повернення із Зимового походу 7 травня 1920 р.

В період спільного союзу отамана Петлюри з польським урядом армія Голов-

кого Отамана складалася із шести стрілецьких, кінної і кулеметної (була в стадії формування) дивізій: 1. Запорозька стрілецька дивізія — командант генерал-хорунжий Гулий-Гуленко; 2. Волинська стрілецька дивізія — генерал-хорунжий О. Загородський; 3. «Залізна» стрілецька дивізія — генерал-хорунжий О. Удовиченко; 4. Київська стрілецька дивізія — генерал-хорунжий Ю. Тютюнник; 5. Херсонська стрілецька дивізія — полковник А. Долуд ⁷¹; 6. Січова стрілецька дивізія — генерал-хорунжий М. Безручко ⁷²; Окрема кінна дивізія — генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко; кулеметною дивізією командував генерал-хорунжий М. Базильський.

Кожна стрілецька дивізія складалася з двох бригад по два піші, кінного і гарматного полків; кінна дивізія складалася з п'яти кінних полків і кінно-гарматного дивізіона; кулеметна дивізія мала складатися з чотирьох кулеметних куренів по 42 кулемети в кожному.

Чисельний стан цієї армії в листопаді 1920 р. такий: 4078 старшин, 39 987 козаків, 765 кулеметів, 90 гармат, 8840 коней, 1346 возів, 3 панцирні поїзди, 8 автопанцирників і льотна ескадра — 6 літаків.

Наприкінці листопада 1920 р. після заключення перемир'я між Польщею і совітською Московщиною, армію Головного Отамана Петлюри інтерновано по різних таборах у Польщі — в Калиші, Стшалкові, Пйотркові, Ченстохові.

Командантами Української наддніпрянської армії були генерали О. Осецький, Василь Тютюнник ⁷³, В. Сальський і М. Омелянович-Павленко. Генеральний штаб, шефом якого залишився і за Директорії полковник Сливинський, після залишення Києва і втрати великої частини території України не мав практичного значення. Вся оперативна діяльність зосередилася у штабі дієвої армії. На чолі того штабу стояли полковник А. Мельник, генерали В. Тютюнник, В. Сінклер ⁷⁴ і М. Капустянский ⁷⁵.

Після переходу Української галицької армії за Збруч 11 серпня 1919 р. утворено спільне верховне командування об'єднаними арміями — штаб Головного Отамана, якому підлягали штаб дієвої армії і начальна команда УГА. Шефом штабу Головного Отамана був генерал-полковник М. Юнаків ⁷⁶, генерал-квартирмейстером — генерал-хорунжий В. Курманович ⁷⁷, начальником оперативного відділу — підполковник А. Долежал, розвідувального — полковник Гриців.

В Українській наддніпрянській армії було близько 20% галичан. Корпус «Січових стрільців» складався наполовину з галичан і наддніпрянців. Вишкіл і озброєння були з колишньої російської армії. Армія поповнювалась переважно добровольцями, набір кількох річників було оголошено аж восени 1919 р., але внаслідок неорганізованості тилу і відсутності запасних частин, маневреної війни покликаних до військової служби розпущено по домівках. Організована мобілізація кількох річників (1885—1902) проведена лише у вересні 1920 р. і тільки в кількох повітах.

Однострій армії в обставинах безперервної війни не був ще устійнений. Один тільки корпус «Січових стрільців» був здебільшого одягнений. Інші стяги одягнено в однострої колишньої російської армії. Багато революційних формувань, головно кінних, одягнено було в романтичні строї. Тільки одна шапка-кашкет була впроваджена для всієї армії.

Збройні сили за революції і в часі існування державності були весь час у стані формування. Ще у січні 1919 р. зроблена спроба організувати для поповнення армії в полі 6 запасних піших бригад по два полки та три кінні і гарматний полки, але вдалося створити тільки одну запасну бригаду і один кінний полк. Аж 1920 р. створено 6 запасних бригад по 6 куренів в кожній, в яких організовано вишкіл поповнення для фронтових дивізій.

За Директорії, крім того, сформовано 4 юнацькі школи і воєнну політехніку, існувала ж і розвинулася тільки одна Житомирська юнацька школа під командою генерала Петрова, з якої вийшло три випуски старшин.

Військовими міністрами за Директорії були генерали О. Греков ⁷⁸, В. Петрів і В. Сальський.

Українська галицька армія

У жовтні 1918 р. стара Австро-Угорська монархія закінчила своє існування. Всі народи, які знаходились під володінням Габсбургів, опираючись на право самовизначення, утворили власні держави. Представництво українського народу під Австрією — Українська національна рада ⁷⁹ — проголосила тоді українську державу — Західно-

Українську Народну Республіку. Сталося це 1 листопада 1918 р.⁸⁰ Тоді ж розпочався збройний опір частини польського населення Львова, а згодом — затяжна польсько-українська війна⁸¹.

Під час листопадових львівських боїв почалася перша організація Української галицької армії (УГА) з тих відділів, які здійснили переворот у Львові та в провінції.

Першими утворилися після залишення 22 листопада Львова із сотень «Українських січових стрільців» дві групи: «Схід» і «Старе село». Вони стали зав'язком підльвівського фронту.

З розвитком воєнних подій утворюються групи: «Північ» з підгрупами сокальською, угнівською, белзькою, равською, яворівською і янівською; «Південь» з підгрупами щирецькою, рудецькою, крукеницькою, хирівською і карпатською. Підгрупи мали у своєму складі 2—5 куренів піхоти та по стільки ж батарей артилерії. †

У січні — березні 1919 р. згідно плану тодішнього начальника штабу Галицької армії полковника Мишковського проведено корінну реорганізацію армії. Всі групи зведено в три корпуси по чотири бригади в кожному.

У період Чортківської офензиви⁸² в червні 1919 р. сформовано ще кілька бригад, які увійшли до двох нових корпусів, але після переходу за Збруч їх було ліквідовано.

Кожна бригада складалася з 3—5 піших куренів і гарматного полку та кінної сотні. У склад бригади ще входили чета піхотних пушок і мінометів, гарматна майстерня, муніційна, харчова і обозна валки, технічна і штабна сотні, чета зв'язку та бригада лічниця.

Курні мав 3—4 стрілецькі сотні, в кожній по 2 легких кулемета, та сотню важких кулеметів, обозну валку і першу допомогу.

Гарматний полк складався з 4—5 батарей по 4—6 гармат у кожній. Полк включав щонайменше батарею важких гармат. У деяких полках були кінні батареї з усією обслугою на конях. Кожна батарея мала амуніційну валку, підручний верстат і телефонічну стежу, а для охорони 1—2 кулемети. Годиться сказати, що в артилерії УГА чимало гарматчиків-старшин були наддніпрянцями⁸³. А взагалі артилерія була найкращим родом військ в УГА завдяки тому, що одержала із колишньої австрійської армії досвідчених і загартованих у боях гарматчиків, і часто-густо артилерія сама вирішувала долю бою. Найслабше організованим родом військ в УГА була кіннота. Великих кінних з'єднань не було. Тільки при 1-му корпусі сформовано 1-й Галицький кінний полк, а при 2-му корпусі — неповну кінну бригаду. Взагалі кіннота УГА не могла рівнятися до кінних частин Наддніпрянської армії.

Крім цього, УГА мала багато різних допоміжних відділів та служб, як, наприклад, летунський полк із 40 апаратами різних систем (полком командував полковник Губер⁸⁴, а пізніше полковник Кануків), 2 панцирні поїзди, автопанцирний дивізіон із 6 бойових машин, 4 автовалки та ін.

Секретаріат військових справ займався справами поповнення, організації та постачання армії через обласні і окружні військові команди.

Державними секретарями військових справ (міністрами) були полковники Д. Вітовський і В. Курманович. Після розпуску секретаріатів його функції частково перейшли до Військової канцелярії диктатора ЗОУНР. Тоді ж створено Команду запілля і Команду етапу армії.

В часі злуки з більшовиками⁸⁵, в березні 1920 р., рештки корпусів переформовано в бригади — у кожній три піші полки по три курені, кінний і гарматний полки і важко-гарматний дивізіон. Бригади розділено поміж XII і XIV совітськими арміями. З цим УГА як самостійне військо закінчила своє існування.

У квітні 1920 р. дві галицькі бригади перейшли на бік армії отамана С. Петлюри, яка була тоді в союзі з Польщею, однак поляки після роззброєння тих бригад стрільців розпустили по домівках, а до 3000 старшин інтернували в таборі полонених у Тухолі.

На чолі армії стояла Начальна команда — начальний вождь із штабом. Штаб ділився на два відділи: оперативний та організаційно-матеріальний. Начальна команда підлягала урядові, а потім диктатору ЗОУНР.

Командантами Галицької армії були полковники Д. Вітовський, Г. Коссак, Г. Стефанів, генерали М. Омелянович-Павленко, М. Тарнавський, О. Микитка, за більшовиків — М. Порайко⁸⁶.

Корпусами командували: 1-м — генерали В. Курманович, О. Микитка, полковник А. Шаманек⁸⁷, за більшовиків — отаман О. Лисняк⁸⁸ і сотник Ю. Головінський⁸⁹;

2-м — генерали М. Тарнавський, А. Вольф⁹⁰, за більшовиків — М. Баран; 3-м — полковник Г. Коссак, генерали Гембачів, А. Кравс⁹¹, за більшовиків — сотник О. Станимир.

Армія поповнювалась добровольцями і через набір 1918 р. майже виключно з Галичини. Наддніпрянці творили незначний відсоток старшинського корпусу.

Як зазначалось, спочатку поповнення УГА було на основі вступу добровольців, проте, з грудня 1918 р., прийшла загальна мобілізація. На 100 відсотків була проведена мобілізація тільки у прифронтовій полосі, де зголошувались навіть старші річники. Жінки мобілізації не підлягали. У глибокому тилу мобілізація йшла дуже мляво, а несвідома частина селянства всякими способами викрочувалася від мобілізації. Почастішали випадки втечі від мобілізації. Були великі села в запіллі, з котрих навіть четверта частина людей, що були зобов'язані до військової служби, не зголосилася до військового набору. На той факт вказує саме число харчового стану УГА. Коли б усі зобов'язані виконали свій військовий обов'язок, то УГА повинна була нараховувати 300 тисяч вояків (як на це вказує число дорослого українського населення чоловічої статі). Тим часом найвище число всіх тих, що були в армії, виносило десь 70 тисяч, тобто менше від четвертини планових новобранців.

Коли ж придивимося до питання поповнення старшин, то й тут було не все гаразд. Фронтові відділи мали замало старшин. Найменша кількість старшин, яких потрібно на сотню, було п'ять. Тим часом в УГА у одній фронтовій сотні було у найкращому випадку двоє (враховуючи і підхорунжих). Коли один старшина в сотні був вбитий чи поранений, то на цілу сотню лишався лише один. Поза тим у тилу було багато старшин, які всякими способами ухилялись від фронту. Наприклад, у однім Станіславіві⁹² було близько 500 старшин, які сиділи в канцеляріях і робили те, що міг і не здібний до фронтової служби. Не менше було таких старшин у Стрию та інших містах. Таким чином, набір старшин і стрільців було організовано невдало. Фронтовики були справді жертвенними вояками, але їх було замало.

Дехто дивується, що на Придніпрянщині було так мало українського війська. Але це зовсім природно, бо там була значно нижча національна свідомість. Зрештою, у всіх державах, які тоді будувалися, було відносно мало війська. Наприклад, у Польщі в січні 1919 р. було лише близько 130 тисяч бойовиків, хоча у Польщі висока національна свідомість. Воєнна втома відбилася на організації всіх нових армій в Європі.

Цікаво зазначити, що жиди, хоч не були зобов'язані до мобілізації, досить численно зголошувались до УГА. У Тернополі було створено навіть окремих жидівський курні УГА⁹³.

Вишкіл УГА проводився на основі австрійських статутів. По більших містах окружні військові команди мали свої вишкільні відділи. Пізніше деякі фронтові бригади мали свої окремі вишкільні коші. У червні 1919 р. всі вишкільні частини зведено в один Армійський вишкіл. Нові старшини для піхоти навчалися у трьох старшинських піших школах, старшин-гарматчиків та інших родів зброї готували при фронтових частинах. На Великій Україні існувала тільки одна школа при Армійському вишколі.

Однострій і відзнаки УГА впроваджено наказом Секретаріату військових справ від 30 квітня 1919 р. Однострій був подібний своїм кроєм до австрійського: шапка-кашкет з м'яким донцем і твердим околом кольору роду зброї, над дашком поясок — у стрільців і підстаршин зелений, у старшин золотий. На комірці блузи і плаща — суконна зубчатка-пароль кольору зброї (у піхоти — синя, кінноти — жовта, артилерії — червона, технічних частин — сіра, у обозних — зелена, санітарних підрозділів — чорна, у жандармерії — малинова). У молодших старшин і старшинських кандидатів зубчатка обведена золотим шнурком, у штабних старшин — на золотому підкладі, у генералів — срібна зубчатка на золотому підкладі. Відзнаки військових звань нашивано на рукавах на суконному підкладі кольору роду зброї. Через брак однорідного сукна однострій, крім шапки, не був одного крою, уживано увесь час однострої австрійської і російської армій.

Наприкінці 1918 р. чисельний стан УГА був такий: 20 тисяч боеків, у червні 1919 р. — 70 тисяч (харчовий стан доходив до 100 тисяч), за Збруч перейшло майже 60 тисяч, у березні 1920 р. було близько 18 тисяч.

Український воєнний флот

З упадком царської Росії українці, які служили у російському флоті, почали організовуватись. За кілька років до революції заложено було в Севастополі — головній

базі Чорноморського флоту — український таємний гурток «Кобзар» за почином морських старшин капітанів В. Савченка-Більського та М. Неклевича. Цей гурток з вибухом революції став зав'язком українського руху на Чорноморському флоті і дав напрям для заснування Чорноморської Генеральної ради у березні 1917 р.

У кінці березня 1917 р. майже на всіх кораблях Чорноморського флоту існували українські корабельні ради. Найбільш діяльними вони були на кораблях «Іван Золотоустий», «Святий Євстахій», «Ростислав», «Завидний». На всі військові з'їзди до Києва Чорноморський флот і Севастопольська морська твердиня висилали своїх представників, а в січні 1918 р. в часі київських боїв з більшовиками загинув майже до останнього чоловіка Морський курінь із моряків Чорноморського флоту при здобутті водопроводної станції.

Слід зазначити, що командант Чорноморського флоту віце-адмірал Колчак⁹⁴ дуже прихильно ставився до українізації.

До листопада 1917 р. за почином Чорноморської ради майже половина кораблів стояли під українськими прапорами. Першим підняв український прапор у липні 1917 р. міноносець «Завидний».

У грудні 1917 р. в Києві утворено при Центральній Раді Генеральний морський секретаріат на чолі з Д. Антоновичем.

13 березня 1918 р. оголошено закон про флот УНР, на підставі якого весь військовий флот перейшов під владу української держави. 29 квітня 1918 р. весь Чорноморський флот став під українські прапори.

На той час Чорноморський флот складався з трьох бригад лінійних кораблів, двох бригад літаків і гідролітаків, дивізії міноносців, підводних човнів та кораблів окремого призначення. По бойовому призначенню кораблі поділялися на: 8 лінійних, з них 2 велети-дредноути, 4 літаки і 4 гідролітаки, 27 міноносців, 22 підводних човнів і 6 мінних загородників.

За гетьманату морськими справами керували капітан II рангу Овод, а після нього — контр-адмірала Максимов і Покровський.

30 квітня німецькі війська, зайнявши Крим, обсадили Чорноморський флот і тільки у вересні після довгих переговорів повернули його Україні.

У липні видано закон про військову службу на флоті та про уніформу і відзнаки.

Коли у грудні 1918 р. німці покинули Україну, українські порти зайняли війська Антанти. Частина флоту потоплено, частину вивезено до Царгороду, а кілька не знищених кораблів захопили більшовики.

Як видно із попередньо сказаного, українська армія творилася за надзвичайно важких і несприятливих обставин. У військовій історії не знайдемо прикладу такого завзяття і жертвності, що їх виявила українська армія у здобуванні права на державне життя українського народу в найбільш несприятливих умовах.

Військові звання в українській армії

Категорія	Українська галицька армія	Українська наддніпрянська армія	Український військовий флот
Підстаршини	Старший стрілець, вістун, старший десятник, булавний, бунчужний	Муштровий козак, гуртковий, ройовий, чотовий, бунчужний	
Старші команданти	Підхорунжий, хорунжий	Підхорунжий	
Молодше старшинство	Четар, поручник, сотник	Хорунжий, поручник, сотник	Корабельний гардемарин, мічман, лейтенант
Булавне старшинство	Отаман, підполковник, полковник	Підполковник, полковник	Старший лейтенант, капітан II рангу, капітан I рангу
Генерали, адмірала	Генерал-четар, генерал-поручник, генерал-сотник	Генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник	Контр-адмірал, віце-адмірал, адмірал

²⁷ *Дідушок Василь* (1889—1937) — уродженець Золочівщини, навчався в Львівському університеті, адвокат. Активний учасник січового руху у Львові. З серпня 1914 р. сотник, курінний отаман в легіоні УСС. Після війни репресований в радянській Україні.

²⁸ *Семенюк Осип* (1883—1937) — закінчив Львівський університет, адвокат, організатор січового руху на Сокальщині, член «Українського січового союзу», Головної управи УРП. З серпня 1914 р. сотник легіону УСС, 1918—1920 — старшина УГА. Репресований в радянській Україні.

²⁹ *Букшований Осип* (1890—1937) — військовий і політичний діяч Галичини. Народився на Косівщині, навчався у Коломийській гімназії, Львівській політехніці. З серпня 1914 р. сотник УСС. 1916—1917 рр. у російському полоні. З листопада 1918 р. командир легіону, бригади УСС у Галицькій армії. Літом 1921 р. — у підмосковному концтаборі Кожухів. 1921—1924 рр. керівник закордонного бюро КПСГ (КПЗУ). З 1929 р. у радянській Україні. Арештований НКВС 1933 р., розстріляний 1937 р. на Соловках.

³⁰ *Косак Іван* (1876—1927) — народився у Дрогобичі, навчався у Львівському університеті, професор Чортківської вчительської семінарії. З серпня 1914 р. сотник легіону УСС, старшина в армії УНР (1917—1918), з листопада 1918 — в УГА, пізніше військовий аташе УНР в Римі. Помер у Києві.

³¹ *Дудинський Роман* (1880—1920) — уродженець Збаражчини, навчався у гімназії, Львівській політехніці. З серпня 1914 р. сотник легіону УСС, командир бригади, коша УГА (1919—1920). Арештований у Києві, помер у московській тюрмі.

³² *Горук Сень* (1873—1920) — галицький військовий і громадсько-політичний діяч. Народився у Снятині (Станіславщина), закінчив Коломийську гімназію, Львівський університет. Редактор львівського часопису «Руслан», діяч головної управи «Сокил-Батько», ХСП. З серпня 1914 р. — командир сотні, курінний отаман УСС, 1916—1917 рр. — у російському полоні. З листопада 1918 р. начальник штабу, командир бригади УГА, старшина Начальної команди. У квітні 1920 р. арештований київською ЧК, загинув на Соловках.

³³ *Баран Михайло* (1877—1937) — уродженець Тернопільщини, закінчив Чернівецький університет, член УСДП з 1903 р. З серпня 1914 р. сотник легіону УСС, 1915—1918 рр. — у російському полоні, учасник революції в Росії, член РКП(б) з 1918 р. Весною 1920 р. командир бригади ЧУГА, член Політбюро ЦК КПСГ. Після війни керівник вузів у радянській Україні, ректор Київського університету. Репресований.

³⁴ *Гутковський Клим* (1881—1915) — уродженець Тернополя, закінчив Львівську політехніку, організатор січового руху, формацій січового стрілецтва на Дрогобиччині. З серпня 1914 р. командир Кадри, Гуцульської сотні УСС. Помер у Будапешті.

³⁵ *Варивода Антін* (1869—1936) — уродженець Буковини, старшина австрійської армії, командир легіону УСС (1916). Після війни командир бригади інтернованих стрільців УГА в Чехо-Словаччині.

³⁶ *Кікаль Франц* — австрійський полковник, призначений командиром легіону УСС у грудні 1916 р. У квітні 1917 р. під Конюхами потрапив у російський полон.

³⁷ *Тарнавський Мирон* (1869—1938) — видатний військовий діяч, генерал. Уродженець Радеховщини, навчався у Бродівській гімназії, австрійській офіцерській школі, кадровий старшина австрійської армії, командир сотні, куреня, полку у світовій війні. Командир Вишколу УСС (1916). З 1919 р. командир корпусу УГА, з липня командуючий армії. Після війни у відставці, жив у Золочеві, с. Черняці під Бродами. Похований у Львові на Янівському цвинтарі.

³⁸ *Микитка Осип* (1878—1920) — військовий діяч, генерал. Уродженець Рогатинщини, з 1902 р. кадровий офіцер австрійської армії. Командир легіону УСС (1918), командир бригади, корпусу, командуючий УГА (1919—1920). Арештований ЧК у 1920 р. Страчений на Луб'янці в Москві.

³⁹ Українська Центральна Рада — складалась із 150 членів. Голова — М. Грушевський. Провідну роль відігравали українські партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів і соціалістів-федералістів.

⁴⁰ *Петлюра Симон* (1879—1926) — видатний український політичний і військовий діяч. Активний член РУП, УСДРП, голова Генерального військового комітету Центральної Ради (1917), голова Директорії УНР (1919—1920), з 1920 — голова уряду УНР в еміграції, з 1924 р. жив у Парижі, підступно вбитий і похований там же.

⁴¹ *Калкан Юрій* (1880—?) — полковник, командир 1-го Українського козачого полку ім. Б. Хмельницького, Сердюцької дивізії за Центральної Ради.

⁴² *Оберучев Константин* (1865—1929) — російський політичний і військовий діяч, соціаліст-революціонер, командуючий Київським військовим округом (1917). Виступав проти утворення українського війська.

⁴³ *Керенський Олександр* (1881—1970) — російський політичний і військовий діяч, соціаліст-революціонер, адвокат. Уродженець Самбірська. Після Лютневої революції 1917 р. міністр юстиції, військовий міністр, з липня — голова Тимчасового уряду. З 1918 р. в еміграції.

⁴⁴ *Грушевський Михайло* (1866—1934) — видатний політичний і громадський діяч, історик України. Народився у Холмі, з 1894 р. професор Львівського університету, організатор і керівник НТШ у Львові. З 1914 р. у Києві. Після Лютневої революції керівник УПСР і голова Центральної Ради. З 1919 р. в еміграції, засновник комітету «Незалежна Україна», Українського соціологічного інституту (Відень, Прага). З 1924 р. — на Радянській Україні, академік ВУАН, з 1929 р. — академік АН СРСР. Похований у Києві.

⁴⁵ *Винниченко Володимир* (1880—1951) — видатний політичний діяч України, письменник. Народився на Херсонщині, лідер УСДРП, переслідувався за революційну діяльність. 1917 р. — голова уряду УНР, Директорії (1918—1919). З 1919 р. в еміграції, організатор закордонної групи УКП, видавець газети «Нова доба». Помер у Франції.

⁴⁶ *Міхновський Микола* (1873—1924) — громадсько-політичний діяч, засновник Української народної партії, лідер партії самостійників, хліборобів-демократів. Організатор українського війська. Розстріляний ЧК у Києві.

⁴⁷ *Петров Всеволод* (1883—?) — український військово-політичний діяч, генерал, виконував обо-

в'язки військового міністра УНР (1919). З 1920 р. в еміграції, викладач Українського вищого педагогічного інституту у Празі.

⁴⁹ *Болбачан Петро* (1883—1919) — полковник, командир українського полку (1917), Запорозького полку (1918—1919). Розстріляний за наказом С. Петлюри на Поділлі.

⁵⁰ *Порш Микола* (1879—?) — український громадсько-політичний діяч, дипломат. Лідер РУП, УСДРП. Посол УНР у Німеччині (1920).

⁵¹ *Немоловський Михайло* (? — 1937) — громадсько-політичний діяч, член Центральної Ради, військовий міністр у кабінеті Голубовича (1918), пізніше член УКП, боротьбіст, член Голревкому. Репресований.

⁵² *Жуковський Олександр* (1884—1924) — полковник, організатор українського війська, член Центральної Ради і Генерального військового комітету, військовий міністр УНР (1918).

⁵³ *Сливицький Олександр* (1886—1953) — український військовий діяч, в роки світової війни начальник штабу кавкорпусу, генштабу у добу Центральної Ради і гетьманату, військовий міністр УНР (1918).

⁵⁴ *Скоропадський Павло* (1873—1945) — військовий і політичний діяч України, генерал російської армії. Народився на Полтавщині, крупний землевласник. Учасник російсько-японської, світової воєн. Командир бригади, дивізії, корпусу. 30 квітня 1918 р. здійснив переворот, встановив гетьманат. У грудні виїхав за кордон. Загинув у Німеччині.

⁵⁵ *Сальський Володимир* (1885—1940) — військовий діяч, генерал, начальник штабу армії УНР, командир Запорозького корпусу Дієвої армії, військовий міністр УНР (1919).

⁵⁶ *Савовський Валентин* (1886—?) — український громадський діяч, за Центральної Ради міністр УНР (1920—1922), з 1925 р. — доцент у Подєбрадах (Чехо-Словаччина).

⁵⁷ *Коновалець Євген* (1891—1938) — український військово-політичний діяч, полковник. Народився у с. Зашкові на Львівщині, навчався у Львівському університеті. З 1914 р. старшина австрійської армії на фронті, 1915—1917 рр. — в російському полоні. Організатор і командир куреня, полку, корпусу «Січових стрільців» у Києві (1917—1919). Засновник і керівник УВО (1920), ОУНР (1929—1938). Вбитий агентом НКВС у Роттердамі.

⁵⁸ *Мельник Андрій* (1890—1964) — військово-політичний діяч. Народився на Дрогобиччині. У світовій війні — сотник легіону УСС, в російському полоні (1916—1918). З січня 1918 начальником штабу куреня, полку, дивізії СС, Дієвої армії (1919). Голова проводу УВО у Львові, член проводу ОУНР з 1929 р., голова ОУНР з 1938 р. З 1945 р. в еміграції. Помер у Кельні.

⁵⁹ *Думін Осип* (1893—1945) — старшина австрійської армії, з 1914 р. на фронті, у російському полоні (1916—1918). З 1918 р. сотник у курені, полку, корпусі СС. У антирадянському підпіллі у Києві (1920—1921), пізніше член проводу УВО. У роки другої світової війни співробітник служби Розенберга у Берліні. Автор численних історичних праць. Розстріляний органами НКВС.

⁶⁰ *Заєсвич Матвій* (1889—1918) — сотник Окремого полку СС. Народився у Яворові на Львівщині, загинув у бою з гетьманцями під Мотовилівкою.

⁶¹ *Черник Федь* (1894—1918) — народився в Рудках на Львівщині, навчався у Львівському університеті. З 1914 р. — сотник легіону УСС, в російському полоні (1916—1917). Командир кулеметної сотні куреня СС. Загинув у бою під Мотовилівкою.

⁶² *Дашкевич Роман* (1892—1975) — військово-політичний діяч. Навчався у Львівському університеті, організатор січового, пластового руху на Львівщині. У роки світової війни — старшина австрійської армії, у кінці 1917 р. один із засновників куреня СС у Києві, командир артбатареї, артбригади корпусу СС. З 1922 р. — організатор і керівник «Лугів», «Січей» у Львові, адвокат. З 1939 р. — в еміграції.

⁶³ *Юденіч Микола* (1862—1933) — генерал Російської армії. Походив із дворян, кадровий офіцер, закінчив Академію Генштабу (1897), учасник російсько-японської, світової воєн. З 1917 р. командуючий Кавказьким фронтом, 1918 р. емігрував у Естонію, відкрито організував похід на Петроград влітку 1919 р. Помер у еміграції.

⁶⁴ *Денікін Антон* (1872—1947) — російський військовий діяч, генерал. Закінчив Академію Генштабу (1899), учасник світової війни. Організатор і командуючий Добровільчої армії (1918—1919), Збройними силами Півдня Росії, керівник походу на Москву (1919). Емігрував у Францію, автор історичних праць.

⁶⁵ *Осецький Олександр* (1873—1936) — український військовий діяч, генерал, командир корпусу за гетьманату, наказний отаман за Директорії. Помер у Парижі.

⁶⁶ *Отмарштайн Юрій* (1890—1922) — український військовий діяч, генерал. Народився у Тирасполі, учасник світової війни. Командир полку Дієвої армії, начальник штабу дивізії корпусу СС (1919), військовий аташе УНР в Румунії, Польщі. Загинув у концтаборі Каліш (Польща).

⁶⁷ *Ожелянович-Павленко Михайло* (1878—1952) — український військовий діяч, генерал. Народився у Тіфлісі, учасник російсько-японської, світової воєн, командував полком, дивізією. З грудня 1918 р. командуючий УГА, командуючий Повстанською армією і організатор Зимового походу (1919—1920). З 1921 р. в еміграції, директор Музею визвольної боротьби України у Празі.

⁶⁸ *Удовиченко Олександр* (1887—1975) — український військовий діяч, генерал. З 1917 р. командир Гайдамацького коша, 2-ї Української дивізії, генерал-інспектор УНР. З 1924 р. у Франції.

⁶⁹ *Тютюнник Юрій* (1891—1929) — український військовий діяч, генерал. Народився на Уманщині. В роки світової війни офіцер російської армії, 1917—1918 рр. — в армії УНР, член Центральної Ради. 1919 р. — начальник штабу армії М. Григор'єва, 1920—1921 — командир групи військ УНР. 1924 р. повернувся із еміграції в Радянську Україну, де був розстріляний ДПУ.

⁷⁰ *Стефанів Гнат* (1885—1949) — український військовий діяч, полковник. У роки світової війни офіцер австрійської армії, перебував у російському полоні. У листопаді-грудні 1918 р. командуючий УГА, 1919—1920 рр. — у армії УНР, з 1920 представник уряду ЗУНР в Ужгороді (Чехо-Словаччина).

⁷¹ *Шепарович Юліан* (1886—1949) — галицький військовий і громадський діяч, отаман. Командир

артполку, бригади УГА (1918—1920). Після війни директор Центросоюзу у Львові. З 1944 в еміграції. Помер і похований у Мюнхені.

⁷¹ *Долуд Андрій* (1893—?) — український військовий діяч, полковник. Член Центральної Ради (1917), УСДП.

⁷² *Безручко Марко* (1883—1944) — український військовий діяч, генерал. Начальник штабу корпусу СС (1919), Дієвої армії, начальник 6-ї дивізії корпусу СС (1919—1920).

⁷³ *Гютюник Василь* (? — 1919) — український військовий діяч, полковник. У роки світової війни командир полку російської армії, начальник відділу штабу армії УНР (1918—1919), командуючий армії (1919).

⁷⁴ *Сінклер Володимир* (1879—1945) — російський генерал, швед за походженням. Начальник штабу Дієвої армії (1919). Розстріляний органами НКВС у м. Сосновці (Шлезьк).

⁷⁵ *Капустянський Микола* (1879—1969) — український військовий діяч, генерал. Начальник штабу 4-ї дивізії, Південно-Західного фронту (1917—1918), начальник оперативного відділу штабу Дієвої армії (1919). Один із керівників ОУН (1938—1969).

⁷⁶ *Юнаків Микола* (1871—1931) — генерал російської армії, воєнний міністр УНР, начальник штабу армії УНР (1919).

⁷⁷ *Курманович Віктор* (1876—1946) — галицький військовий діяч, генерал. Уродженець Холмщини, старшина австрійської армії, (1914—1918), начальник штабу УГА, військовий міністр ЗУНР (1919—1920). Після війни в еміграції, діяч УВО-ОУН. Страчений органами НКВС.

⁷⁸ *Греція Олександр* (1875 — після 1956) — український військовий діяч, генерал. Уродженець Чернігівщини, офіцер російської армії з 1899 р. Учасник світової війни. З 1917 р. у армії УНР, військовий міністр. 1919 р. — командуючий УГА. Після війни — в еміграції. Арештований у Відні 1945 р. органами НКВС.

⁷⁹ Українська національна рада утворена 19 жовтня 1918 р. у Львові представниками політичних партій, послів парламенту і союму, громадськими і релігійними діячами з метою утворити українську державу на землях Австро-Угорщини. Лідери: Євген Петрушевич, Кость Левинський, Василь Панейко та ін.

⁸⁰ Ідеться про збройне повстання у Львові і Східній Галичині 1 листопада 1918 р. під проводом Української національної ради і військового комітету на чолі з Дмитром Вітовським. У результаті було утворено ЗУНР.

⁸¹ Польсько-українська війна (1. XI. 1918—16. VII. 1919) — національно-визвольна війна ЗУНР проти агресії Польщі. У ході війни УГА (понад 100 тис. стрільців і старшин) протистояла переважачим силам Польщі, яку підтримували і озброювали країни Антанти. Після прибуття із Франції польської 80-тисячної армії Галлера УГА з боями відійшла за Збруч.

⁸² Ідеться про Чортківську операцію УГА (8—28. VI. 1919) під командуванням генерала О. Грекова. У її ході корпус М. Тарнавського захопив Тернопіль, Чортків, а корпус О. Микитки підійшов до Львова.

⁸³ У складі УГА діяли на польському фронті Наддніпрянська артбригада і кілька артбатареї від Окремого корпусу СС.

⁸⁴ Засновником і першим командиром авіазагону у Красному з 1. XII. 1918 р. був сотник Петро Франко, син Каменяра.

⁸⁵ Ідеться про заколот 2-ї і 3-ї галицьких бригад зі складу ЧУГА 23 квітня 1920 р., які кинули фронт і зробили спробу приєднатись до Повстанської армії генерала Омеляновича-Павленка, але були оточені і роззброєні польськими військами і направлені у концтабори, де більшістю загинули.

⁸⁶ *Порайко Василь* (1888—1937) — український військовий діяч. Уродженець Снятинщини, навчався у Львівському університеті. В роки світової війни — офіцер австрійської армії, у російському полоні (1915—1917), з 1917 р. комуніст, командуючий ЧУГА (1920). Пізніше — голова губвиконкому, нарком, заступник голови Раднаркому УРСР, страчений органами НКВС.

⁸⁷ *Шаманек Альфред* (1883—1920) — військовий діяч, полковник. Уродженець Львова, офіцер австрійської армії. У роки світової війни на італійському, сірійському фронтах. Начальник штабу корпусу, армії УГА (1919—1920). Трагічно загинув у Румунії.

⁸⁸ *Лисняк Омелян* (1882—1946) — військово-політичний діяч Галичини, отаман. Уродженець Снятинщини, в роки світової війни старшина австрійської армії. Командир бригади УГА (1919—1920), член ревкому ЧУГА. Після війни діяч УВО. Арештований органами НКВС.

⁸⁹ *Головінський Юліан* (1894—1930) — військовий діяч Галичини. В роки світової війни — старшина австрійської армії на італійському фронті. Командир бригади УГА (1919—1920), після війни голова краевого проводу ОУН у Львові, вбитий поліцією.

⁹⁰ *Вольф Арнольд* (1877—1924) — військовий діяч, генерал. Виходець із сім'ї моравського купця. Учасник світової війни. Командир бригади, корпусу в УГА (1919—1920). Помер у таборі інтернованих частин УГА в Чехо-Словаччині.

⁹¹ *Крас Антін* (1871—1945) — військовий діяч, генерал. Уродженець Буковини, офіцер австрійської армії. Учасник світової війни. З осені 1918 на службі в ЗУНР, командир бойової групи, бригади, корпусу, армійської групи УГА. З 1920 р. у таборах для інтернованих в Чехо-Словаччині. Пізніше в еміграції.

⁹² Станіслав був тимчасовою столицею ЗУНР, місцем осідку Української національної ради, уряду республіки, Військового міністерства з січня до травня 1919 р.

⁹³ Окремий жидівський курінь в УГА був створений у Тернополі в другій половині червня 1919 р. на чолі з поручником С. Ляйббергом.

Публікація Миколи ЛИТВИНА та Кіма НАУМЕНКА

САМІ ПРО СЕБЕ

Северин ПАНЬКІВСЬКИЙ

МОЄ CURRICULUM VITAE *

Северин Федорович Паньківський (1872—1943) — помітна постать в історії українського театру. Він належав до фундаторів театру корифеїв, працював разом з такими видатними діячами, як Марко Кропивницький, Микола Садовський, Лесь Курбас, Спиридон Черкасенко, Микола Вороний. Грав на сцені і в перших українських кінофільмах, ставив вистави, видавав театральний часопис. Одним з перших почав перекладати українською мовою новітню західноєвропейську драматургію.

Я родився 24 квітня 1872 року в селі Ришкова Воля Ярославського повіту в Галичині. Батько мій був священник, дід — селянин. Нормальну школу почав у рідному селі, потім в Перемишлі, а кончав у Львові. Потім вступив до єдиної тоді під сонцем Української академічної гімназії у Львові. Скінчивши її, поступив у Ветеринарний інститут у Львові, але після третього курсу кинув, бо мене закликало на працю в першому українському комерційному (страховому) товаристві «Дністер». Там працював чотири роки, поки

товариство не стало міцно на ноги. Одержавши номінацію на сталого урядовця, я почув, що кар'єра урядовця не по душі мені і занудьгував. Давня мрія про театр ожила в душі, і потягло на сцену. Я списався з М. Кропивницьким, і, сховавши номінацію в кишеню, подався весною 1897 року на Україну в трупу Кропивницького. В 1899 році я перейшов у трупу М. Старицького. Там працював, поки в 1900 році не заснувалася велика трупа корифеїв, куди закликало і мене. Попрацювавши там до 1905 року, я разом з Садовським виїхав у Галичину в галицький театр «Руська бесіда». Там працював до 1906 року.

В 1906 році М. К. Садовський зібрав своє товариство, куди увійшов і я. Згодом трупа ця осіла на стало у Києві, і я з нею. Там я кинувся до перекладів п'єс з європейського репертуару, щоб вирватись з зачарованого кола побутового репертуару. Так я перше всього переклав і поставив в 1908 році на кону першу європейську і революційну п'єсу Г. Гаєрманса, перекладену з німецької мови, «Надія», що була першим кроком на шляху українського театру до європейського репертуару.

В 1917 році я разом з Курбасом, що працював тоді зі мною, організував акторство і разом з ним видавав перший український театральний орган «Театральні вісті», в якому приходилось обороняти від ворожих наскоків український театр та українську культуру. Коли ж в 1919 році засновано «Державний драматичний театр», мене за-

* Зберігається у фондах Державного музею театрального, музичного та кіномистецтва України [№ 8440 с].

кликано туди на працю. Там працював я до 1921 року. В 1921 голодному році я виїхав з гуртом акторів, з покійним О. Корольчуком¹ на чолі, у Роменський театр «Просвіти», де працював, поки цей театр не виїхав у мандри по провінції. Тоді я перейшов на працю на театральному культурному фронті. Коли в Академії наук заснувався Інститут української наукової мови, мене закликано туди на працю як секретаря театральної секції та упорядника «Словника української театральної термінології». Там працював кілька літ, поки не окінчили та не здали «Словника...». Потім деякий час працював в українському театральному музею та sporadично виступав на кону у гастролях та як кіноактор. В 1933 році мене запрошено у Київський польський театр. Там працював рік, але, побачивши нездорову політичну атмосферу в театрі та репертуарну кризу, кинув цей театр. З того часу працюю як кіноактор та займаюся літературною працею.

Київ. 21 квітня 1941 року.

Паньківський».

За скупими автобіографічними фактами, а деякі з них необхідно прокоментувати або доповнити, постає розмаїта панорама сподвижницького творчого життя українського інтелігента, який віддав служінню мистецтву 40 життєвих років.

Свою творчу діяльність С. Паньківський розпочав актором. Про своє рішення присвятити себе мистецтву Северин Федорович згадував в спогадах «Шо тежрого», присвячених пам'яті актора, режисера М. Л. Кропивницького: «...Прийшов рік 1897-й. Весняна ніч у Львові. Тихо спав Львів. Тільки на вулиці Чернецького, 26 не сплять два приятелі. Один урядовець (С. Паньківський.— Г. Л.), другий — вільний слухач Львівського університету (М. Вороний — Г. Л.). ...Гомонять, марять...Обом їм театр цвяшком у серці сидить. Не дає задоволення сіре, буденне життя. Що варто життя поза мистецтвом?!.. Падає ідея: «Ідемо на сцену!» Встали, обнялися, поцілувалися, немов припечатали побратимство на віки, на спільну мандрівку разом долі шукати...». Невдовзі побратими вступають у труп «батька українського театру» Марка Лукича Кропивницького, де навчаються акторському ремеслу в талановитого майстра. Романтичний запал

початківців не зупинили навіть важкі умови існування мандрівних українських театральних труп. Залюбленість в театр виростала в продуктивну і різноманітну творчість. Поступово освоюючись в театральному процесі, вони стають театрознавцями, перекладачами творів європейської драматургії.

Актор С. Паньківський, маючи від природи неглибокий сценічний темперамент, виконував ролі характерних героїв: Іван («Безталанна» І. Карпенка-Карого), Микола Задорожний («Украдене щастя» І. Франка), Возний («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Йосип («Ревізор» М. Гоголя), Гедзь, Ярема («Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка), Пан Мікроб («Панна Мара» В. Винниченка) та ін. У глядача завжди залишалось приємне враження від сценічного образу, створеного Паньківським, незважаючи на те, що образ не вражав яскравістю, виразністю зовнішнього малюнка. Ось що писав про актора С. Паньківського театральний критик Микола Вороний, який відійшов від акторства, присвятивши себе поезії і театрознавству: «...Сей артист ніколи на сцені не дивує, не захоплює, але здебільшого вдовольняє; він не пожеється за фальшивим успіхом, але свій скромний і заслужений успіх здобути вміє... Сей артист ніколи не дає буйного барвистого колориту, але цінна його заслуга в тім, що малюнок ролі у нього завжди чітко окреслений»².

Використовуючи типажність характерних героїв С. Паньківського, кінорежисери, а серед них був і Іван Кавалерідзе, пропонують акторові зніматись в кінофільмах («Наймичка», «Коліївщина», «Злива» та ін.).

В творчому житті Северина Паньківського найбільш плідним є період роботи (1906—1919) в театрі Миколи Садовського, в якому він зміг творчо самореалізуватись. І вже не тільки як актор, а й як перекладач творів європейської драматургії. Керуючись метою збагачення репертуарної афіші театру Миколи Садовського творами європейських драматургів, С. Паньківський перекладає і виставляє на сцені у власній режисурі. Так з'являються вистази «Загибель Надії» Г. Гайерманса, «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, «Каштелянський мед» Ю. Крашевського. В своїх спогадах актриса і театрознавець Софія Тобілевич згадувала про чудовий переклад С. Паньківським п'єси

Е. Ростана «Сірано-де-Бержерак». Звичайно, хотілось би, щоб тексти загублених перекладів, зроблених Паньківським, були віднайдені і поціновані сучасними літературознавцями:

На сцені театру Миколи Садовського С. Паньківський в акторському партнерстві співпрацює з М. Садовським, М. Заньковецькою, І. Мар'яненком, М. Малиш-Федорець та ін. В партнерстві зустрічається і з молодим актором Лесем Курбасом, сценічний дебют якого на сцені театру М. Садовського відбувся 19 квітня 1916 року. Це спільні роботи двох галичан, які працюють на київській сцені у виставах «Мазепа» Ю. Словацького, «Ревізор» М. Гоголя, «Казка старого млина» С. Черкасенка.

Спілкування С. Паньківського і Л. Курбаса не обмежується партнерством по сцені. Творчо співпрацюють вони в журналі «Театральні вісті». Як згадував режисер В. Василько: «12 березня 1917 року в приміщенні театру М. Садовського відбулися збори діячів театру. Микола Карпович брав у них активну участь. Збори ухвалили скликати Всеукраїнську театральну нараду, обрали організаційний комітет, до складу якого ввели С. Черкасенка (голова), Л. Курбаса (секретар), С. Бончарчук, С. Хуторну, О. Корольчука. Було вирішено видавати свій театральний журнал, назвавши його «Театральні вісті», там же було утворено редакційну колегію: С. Черкасенко, С. Бончарчук, О. Мішта, С. Паньківський, І. Ковалевський»³. На сторінках цього видання Паньківський друкує статті-відповіді російському театралю критику О. Кугелю — людині з імперським мисленням, який в своїх публікаціях редагованого ним журналу «Театр и искусство» виявляє зневажливе ставлення до українського театру, до Северина Паньківського, називаючи його «українским театралом» (!?). Слово в полемічних статтях Паньківського гостре, лаконічне і змістовне. Публікації-відповіді свідчать про ерудицію автора, який вміє логічно аргументувати свою думку.

Добре знаючи історію європейського театру, повсякчас цікавлячись європейським сучасним театральним процесом, Паньківський і Курбас ставлять за мету знайомити читачів журналу з теоретичними працями практиків євро-

пейського театру. Знання іноземних мов використовують для перекладів праць зарубіжних авторів. Лесь Курбас свої переклади, вміщені в журналі; підписує криптонімом «Л-ь». Саме так підписаний ним переклад праці німецького автора Рудольфа Блюмнера «Драма і сцена», що вміщена в номері 9—10 (вересень-жовтень) 1917 року. Пізніше, організувавши театр «Березіль», Курбас не полишає ідеї мати притеатральний друкований орган — він буде видавати журнал «Барикади театру».

У творчому доробку кожного митеця є твір-самовираз, для створення якого витрачається велика енергія і до якого митець йде все своє життя. Твір-самовираз — це те головне, що ти повинен зробити в цьому житті, інакше що варте життя без цього самовиплеску?! Таким для С. Паньківського був «Словник української театральної термінології», над яким він працював як науковець на позаштатній посаді у Всеукраїнській Академії наук. Професор П. Рулін, цінуючи знання Паньківського в питаннях історії світового театру, цінуючи його як практика українського театру і як знавця іноземних мов (що дуже важливо в роботі над термінологічними визначеннями), залучає Северина Федоровича до складання «Словника...». Упорядником С. Паньківським був підготовлений рукопис. Проте подальша його доля невідома — рукопис загублено. Робиться припущення, що він був вилучений з академічних фондів або з архіву П. Руліна, коли органи НКВС арештували професора. Та найбільш вірогідним є припущення, що загинув рукопис з причини недбалості до всього того, що полишає творча людина майбутнім поколінням у спадщину. А «Словник...» представляє собою цінність, бо складений людиною великої ерудиції. Можна стверджувати, що словник був вершиною творчого доробку театрознавця С. Паньківського.

У фондову колекцію Українського театального музею Северин Паньківський передав багато матеріалів з історії українського театру (фотографії, афіші), які нині використані в експозиції Державного музею театального, музичного та кіномистецтва України.

Публікація та післяслово
Ганни ЛЕМЕШКО

¹ Цит. за книгою: / Річник українського театального музею. За редакцією П. Руліна.— К., — 1929

² Цит. за книгою: *Вороний М.* Театр і драма.— К., 1989.— С. 287.

³ *Василько В.* Театру віддане життя.— К., 1984.— С. 102.

Геннадій СТРЕЛЬСКИЙ

СЕКРЕТНА МІСІЯ П. МІЛЮКОВА

Суспільно-політична обстановка в Києві після обрання, а швидше, призначення гетьманом Української держави генерал-лейтенанта колишньої царської армії П. П. Скоропадського була складною і напруженою. Тисячі донедавна можновладних військових і політичних діячів з'їжджалися сюди з Петрограда, Москви та інших міст, які опинилися під «совдепєєю». Дехто прибув з надією на звичне їм «сите життя», більшість інших — із прагненням соціального реваншу. Австрійський посол у Києві граф І. Форгач доповідав своєму уряду, що сюди прибувають «у все зростаючій кількості видатні представники російської аристократії і монархічних кіл... Вони прагнуть налагодити контакти з німецькими військовими і політичними представниками, щоб одержати їх підтримку у здійсненні планів повалення нового ладу і відновлення монархії в Росії»¹.

А ось як відтворює політичну атмосферу у тогочасному Києві колишній заступник голови делегації Раднаркому Росії на переговорах про укладення миру з Українською державою Д. З. Мануїльський: «Київ у період гетьмана став реакційним Вавилоном, де поряд з німецькою каскою маячили погони Добровольчої і Астраханської армій. Штаби цих агентів Антанти відкрито діяли в українській столиці під охороною німецьких багнетів.

...Для чорносотенної реакції «самостійна» Україна була насамперед окраїною — Вандеєю, куди, як в Кобленц, стікалася вся російська еміграція з залишками невіднятого майна, де відбувалася мобілізація сил для наступу на Москву... Для російського поміщицького стану ідея «незалежної» України... була лише тактичним маневром у боротьбі за «єдину і неділиму» монархічну Росію»².

Саме з цих тактичних міркувань смугу «самостійницьких» захоплень несподівано «пройшов» у цей час і колишній міністр закордонних справ Тимчасового уряду П. М. Мілюков.

Під час перебування у Ростові, згадував цей «еластичний» політик, йому стали «зрозумілі наміри німців після створення незалежної України і Дону гід своїм протегуванням вести в коло своїх розрахунків також і Добровольчу армію генерала Алексеєва. У травні і першій половині червня ці надії були особливо сильними»³.

Для здійснення своїх політичних намірів порятувати «вільну і неділиму» в кінці травня 1918 р. П. М. Мілюков з'являється у Києві інкогніто з документами на ім'я професора Іванова. Секретність місії була не випадковою. Адже німці не забули політичну лінію Антанти на війну з ними «до переможного кінця», яку послідовно проводив у 1917 р. П. М. Мілюков. Тепер він здійснював політичний кульбіт на 180 градусів...

Прибувши до Києва, Мілюков зустрічається з представниками російських антибільшовицьких організацій різного толку («Монархічний блок», «Нарада членів законодавчих палат», «Союз відродження Росії», «Азбука» та ін.), з'ясовує їхні позиції, наміри, конкретні форми діяльності, зондує таким чином ґрунт для переговорів з німецьким командуванням.

Ось як згадує про зустрічі з Мілюковим близький соратник Корнілова і Алексеєва, пізніше — голова денікінського уряду генерал О. С. Лукомський: «Наша розмова носила суперечливий характер. П. М. Мілюков переконував, що німці вийдуть переможцями із світової боротьби; що вони — єдина сила, на яку може спертися Росія; що тільки німці, які надіслали нам у за-

пломбованих вагонах керівників більшовизму, можуть нас від них урятувати... Я, зі свого боку, доводив, що Німеччина буде розбита; що переможемо, незважаючи на вихід з боротьби Росії, залишаться наші колишні союзники... П. М. Мілюков стояв на своєму,.. я запропонував йому поговорити ще з генералом Драгомировим, авторитет якого у військовій справі, певно, Мілюков визнавав. Наступного дня я влаштував їхнє побачення, був присутній на ньому сам, але з цього нічого не вийшло. П. М. Мілюков упирався на своєму і не погоджувався з жодними доказами. На завершення сказав, що не приїхав негайно домовлятися з німцями, а поки хоче зустрітися в Києві з представниками німецького уряду і прозондувати ґрунт...

Наскільки мені відомо, побачення П. М. Мілюкова з представниками німецького уряду в Києві не відбулося⁴.

Але Лукомський помилився, «мілюковсько-німецькі» переговори там відбулися. Про них маємо свідчення самого П. М. Мілюкова. Дивлячись на поточні події очима професіонального історика, він вів обширні щоденникові записи про всі політичні засідання, наради, переговори, в яких брав участь. Вів записи він і у Києві. Пізніше П. Мілюков об'єднав свої щоденники у рукопис під назвою «Київ—Катеринодар, травень 1918», який не видавався і зберігається у Центральному архіві Росії (Москва). Цей щоденник, використаний у ряді зарубіжних видань, у монографії Г. З. Йоффе⁵, дозволяє майже із стенографічною точністю відтворити підготовку і хід переговорів П. М. Мілюкова з німцями.

Іх «зав'язка» відбулася на квартирі міністра освіти в уряді Скоропадського М. П. Василенка — відомого вченого, колеги П. Мілюкова за фахом і партійною приналежністю. Василенко повідомив Мілюкова, що на обіді у командуючого німецькими військами в Україні генерала Ейхгорна у нього відбулася важлива розмова з якимось майором Гаазе. Останній порушив питання про можливість відновлення «єдиної Росії». Мілюков попросив Василенка організувати зустріч з майором (до речі, за словами П. Мілюкова, Гаазе був псевдонімом... принца Гессенського, брата Олександри Федорівни).

Зустріч відбулася 8 (21) червня 1918 р. Бесіда, як свідчить щоденник Мілюкова, складалася з трьох частин: з'ясування намірів сторін, вироблення умов можливої угоди і визначення її політичної основи.

Вимагаючи «певних гарантій» для Німеччини, Гаазе намагався з'ясувати позиції різних антибільшовицьких сил. Надавши необхідну інформацію співрозмовнику, Мілюков запропонував такий план дій: необхідно зробити хоча б вигляд, що Москва буде звільнена силами самих росіян. Цю роль можна доручити Добровольчій армії, яку німці озброять і перекинуть на «найкоротшу відстань» до Москви. Німецькі ж війська прикриють «західний фронт Московської області». Гаазе в принципі погодився з таким планом, але висловив сумнів у боездатності Добровольчої армії і в «прихильності до німців» її командування. Мілюков намагався розвіяти його вагання.

Розглядаючи умови можливої угоди, Гаазе цинічно заявив, що німцям «буде важко відмовитись» від тих територіальних надбань, які їм дісталися згідно Брестського договору. Мілюков виявив «розуміння», погодившись з «виправленням» кордонів на користь Німеччини, і зокрема на перетворення України у державу «типу Баварії». До речі, записи щоденника однозначно засвідчують відверто ворожу позицію П. Мілюкова і очолюваної ним партії щодо визвольних змагань українського народу, його права на створення суверенної держави. Плануючи відновлення неподільної Росії у вигляді конституційної монархії з централізованою владою, Мілюков відводив Україні місце звичайної інтегрованої провінції у її складі без будь-яких ширших політичних і національних прав. До того ж П. Мілюков хотів бачити Україну «не з теперішнім гетьманом, а з гетьманом, призначеним імператором Росії».

Обговорюючи політичну базу угоди, Гаазе підкреслив: «На Москву треба йти об'єднаними. Чи можете ви, кадети, йти разом з монархістами?» П. Мілюков відповів у цілому ствердно, хоча й намагався пояснити певні відмінності між прихильниками абсолютної монархії і монархістами-конституціоналістами, до яких зараховував і себе. Задовольнившись такою відповіддю, Гаазе поцікавився думкою П. Мілюкова про можливих кандидатів на російський престол. Мілюков висловився на користь великого князя Михайла Олександровича. На

завершення Гаазе підкреслив «особливе значення» цієї зустрічі і пообіцяв передати зміст розмови у вищу інстанцію.

14 (27) червня П. Мілюков зустрівся у Києві з німецьким послом Муммом, де підкреслив необхідність прискорити похід на Москву Добровольчої армії «з німецькою допомогою» і знову підтвердив кандидатом на царський трон Михайла Олександровича. Проте через тиждень, 21 червня (4 липня), П. Мілюков одержав лист від генерала Алексеєва, який занепокоїв політика. Він записує у щоденнику: «На моєму плані доводиться поставити тимчасово хрест... Добровольча армія не змінює орієнтацію». Увечері того ж дня В. В. Шульгін дав П. Мілюкову прочитати листа від генерала А. І. Денікіна, де йшлося про те, що командування Добровольчої армії і політичні сили, які за нею стоять, рішуче виступають проти німецької орієнтації. Крім того, з тактичних міркувань вони не мають наміру відкрито піднімати монархічний прапор.

Розчарований цими новинами, колишній міністр все ж таки намагався втілити свій план. У бесіді з майором Гаазе 27 червня (10 липня) Мілюков пробує запевнити німців, що, незважаючи «на деякі несприятливі відомості», є надії схилити Добровольчу армію до німців, якщо не «дратувати» командування арештами її агентів в Україні і т. ін. Але ці слова були тільки політичною бравадою. Сам П. Мілюков вже остаточно зрозумів безперспективність переговорів з німцями і провал своєї місії. В одному з листів до московської організації «Національний центр» він писав, що визнає свій план «зруйнованим і застарілим».

Зрозуміли це й німці. Посол Мумм став наполягати на усуненні Мілюкова з Києва. У серпні той виїхав до Чернігова, а потім — у містечко Пересаж, де писав книгу спогадів про революцію, музикував і відпочивав.

Восени 1918 р. П. Мілюков ще кілька разів приїздив до Києва, брав участь у засіданнях комітету кадетської партії, а також «Наради членів Державної ради і державних дум всіх скликань». На першому ж засіданні цієї організації П. Мілюкова обирають до її бюро, що складалося з 15 осіб — представників різних антибільшовицьких партій (переважно октябристів та кадетів).

«...Бюро... знову порушило питання про іноземну інтервенцію,— писав царський сановник В. І. Гурко. Склали, між іншим, пером Мілюкова, звернення до всіх держав, представники яких були в Києві... У зверненні вказувалося на всі безчинства, що чинилися більшовиками, і на ту світову небезпеку, яку являє собою більшовизм...»

Спроба П. Мілюкова перетворити Київ у плацдарм відбудови «єдиної і неділимої» за допомогою кайзерівської Німеччини не увінчалася успіхом.

¹ Петров В. И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию.— М., 1988.— С. 93.

² Незабутні роки.— К., 1967.— С. 223, 226.

³ Мілюков П. Россия на переломе.— Париж, 1927.— Т. 2.— С. 63.

⁴ Революция на Украине по мемуарам белых.— М.— Л., 1930.— С. 209.

⁵ Дневник П. Н. Милукова. Переговоры с немцами в 1918 г. // Новый журнал.— 1961.— Кн. 66; Соловей Д. Васяленко, Мілюков і самостійність України в 1918 р.— Вінніпег, 1965; Поффе Г. З. Великий Октябрь и эпилог царизма.— М., 1987.— С. 287—293.

БУДЬМО ЗДОРОВІ

Народна медицина — така сама давня, як і людство, начала її сягають доісторичних часів. Уже первісна людина змушена була надавати собі медичну допомогу при травмах і хворобах. При цьому вона зверталася до самої природи — до світу рослин насамперед, оскільки століттями харчувалася рослинною їжею. Збагнувши з часом певні властивості рослин, вирізняла серед них їстівні й отруйні. Поступово накопичувались відомості про дію їх на організм, приходило розуміння того, що лікує, а що завдає шкоди.

Землеробство та скотарство розширили знання про рослинний і тваринний світ. Спостереження за тваринами, фіксація того, що саме при нездужанні вони вживали, стало постійною школою навчання, особливо для тих, хто був наділений даром бачити і примічати, дивитися і приглядатися, слухати і прислухатися, і при цьому запам'ятовувати, узагальнювати, приходити до розуміння того, яку хворобу яким зіллям лікувати. Обробка сировини рослинного і тваринного походження також збагачувала знаннями про засоби лікування.

Разом з тим людина не в змозі осягнути і зрозуміти багато законів природи, безсила перед її стихією, населяла світ довкола себе істотами фантастичними, ірреальними. В цьому світі і хвороби розглядалися як живі істоти, що могли вселитися в людину і покинути її, впливати на неї на відстані, могли зважити на «слово» і припинити свій вплив, їх можна було вигнати за допомогою сил, здатних їм протистояти.

Причини одних хвороб були зрозумілі, інших — незбагненні, і тому вважались результатом дії духів, нечистої сили тощо. Щоправда, з часом уже цивілізовані покоління людства відійшли від однозначної оцінки таких мотивацій хвороб. Сьогодні ми розуміємо, що «уроки» — не завжди домисел, а здебільшого — результат сили, якою наділено чимало людей, що словесні формули лікування, різні заговори, іще донедавна трактовані як забобони, є магією слова, способом зцілення і душі, і тіла.

Практику народного лікування намагалися фіксувати здавна, в дуже віддалені від нас часи. Так першою рукописною книгою з народної медицини східних слов'ян періоду Київської Русі вчені вважають трактат «Мазі», автором якого була онучка Володимира Мономаха Евпраксія. Багато «травників», «лечевників» з'явилося в середні віки, дуже активним був інтерес до народної медицини в XVII, XIX ст.

Але в наші часи, власне у XX ст., реконструкцію народної медицини українців, узагальнення багатовікового досвіду в цій галузі народних знань вперше здійснила Зоріана Євгенівна Болтарович. Багато років присвятила вона вивченню цієї проблеми. У стародавніх манускриптах вишукувала все, що стосувалося теми, була у найбільш віддалених селах, що менше зазнали руйнівної дії цивілізації, репресивного впливу народної медицини. Говорила із сотнями немолодих людей, пам'ять яких зберегла знання їх предків, людей, що володіли таїнством зцілення, умінням допомогти, полегшити страждання. Результатом її багатолітньої праці стала книга, що вийшла друком у 1991 р., — «Народна медицина українців». А через рік нею вже було підготовлено нове дослідження на цю ж тему. Але авторіві, на превеликий жаль, уже не доведеться побачити нову свою книгу. Зоріана Євгенівна Болтарович передчасно пішла з життя у 1992 р., блискуче захистивши перед тим дисертацію на звання доктора історичних наук. Як сказав на захисті М. Пиріг, головний спеціаліст Інституту, доктор медичних наук: «Якби була можливість присудити Зоріані Євгенівні Болтарович звання доктора історичних та медичних наук, то слід було б це зробити». Зрозуміла і справедлива така оцінка. Бо дослідження З. Є. Болтарович цікаве й корисне і з погляду практичного лікування. Описано сотні відомих народові способів приготування ліків, асортимент їх застосування, методи лікування. Автор чітко розрізняє рослинні, тваринні, мінеральні способи лікування, розкриває суть народного розуміння хвороб, методи народної діагностики. Цікавим є матеріал про народних лікарів-костоправів,

хірургів, дантистів, про обряди, пов'язані зі збором лікарських трав: Показана й регіональна специфіка збору, приготування ліків. Деякі рослини, що широко вживались в одному регіоні, мали обмежену сферу впливу в іншому, а то й зовсім вилучались із рецептурних сполук.

Власне кажучи, це відтворена картина народного лікування, тісно пов'язаного з повсякденним побутом, де все було регламентовано, впорядковано і, очевидно, в переважній більшості — розумно.

Пропонуємо вашій увазі уривок із останнього дослідження З. Є. Болтарович. Повністю книга вийде у видавництві гуманітарної літератури «Абрис».

Марія МАКСИМЕНКО

Зоріана БОЛТАРОВИЧ

НАРОДНА МЕДИЦИНА УКРАЇНЦІВ

Народні методи профілактики захворювань, як і терапії, обумовлювалися поглядами на походження хвороб і при цьому поєднували раціональні дії з ірраціональними.

Безперечно, раціональним було вживати з метою профілактики деяких рослин, бактерицидні властивості яких підтверджені науковими даними.

Скрізь в Україні, як і в багатьох інших народів, зафіксовано вживання з профілактичною метою при ряді захворювань, особливо пошесних, часнику. Ще в Київській Русі його використовували як охоронний засіб від «морового повітря». Традиція ця стійко зберігалася і в кінці XIX та на початку XX ст., відзначаючись різноманітністю способів застосування. Ним натирали тіло, носили на шиї, вішали над колискою немовляти. Росіяни теж вживали його у виді натирань, носили на хресті на грудях тощо.

Оригінальне застосування часнику як дитячого оберегу зафіксовано у білорусів (Вітебська губернія). Там перед тим, як нести дитину до хреста, мати пережовувала зубець часнику і «хукала» на дитину, щоб уберегти її від «уроку». Крім того, білоруси вважали, що біля немовляти повинен постійно бути часник, рекомендували повісити йому на шию зубець часнику і не знімати, щоб дитині не зашкодили «погані очі».

За таким трактуванням стоїть віками нагромаджуваний досвід народу, який в процесі практики пізнавав бактерицидні властивості окремих рослин. Наукою у багатьох випадках підтверджено раціональність таких спостережень. Так, доведено, що фітонциди часнику вбивають різні хвороби, серед них — бактерії тифу, холерні вібріони, дифтерійну паличку, затримують ріст туберкульозної палички тощо.

Подібні властивості, згідно з науковими даними, має цибуля. Тому доцільність вживання її як профілактичного засобу при епідемічних захворюваннях українським населенням очевидна. Аналогічним був і спосіб застосування — її рекомендували вішати у хаті під стелею, вважаючи, що вона очищає повітря. У виді ладанок біля хреста на шиї з метою попередження пошесних недуг рекомендували носити її росіяни. Білоруси теж у випадках епідемії носили на шиї свіжу цибулю, вішали її тваринам при епізоотіях.

В аналогічних випадках зафіксовано вживання ялівцю (звичайно, в місцевостях, де поширена ця рослина). Окурювали житло гілками ялівцю і розклали з нього вогнища на дорогах, що вели із заражених місць, гуцули. Мешканці Полісся під час епідемії розвішували в хаті на стіні гілки ялівцю та окурювали димом з них кімнату, де лежав хворий. У російського населення Вологодської, Вятської, Новгородської губерній та деяких районів Сибіру окурювання ялівцем приурочувалось до обрядів «чистого четверга» і здійснювалося з метою профілактики буквально всіх недуг. Іноді через палаючий ялівець перестри-

бували або переступали. Слід зазначити, що росіяни в аналогічних випадках застосували також верес, а білоруси — багно болотяне.

Як раціональні треба розглядати й такі профілактичні заходи, як поло-скання ротової порожнини настояним на вині або пиві хроном, багатим вітаміном «С»; вживання з метою попередження холери настою м'яти, кореня дягеля. Не викликає сумніву доцільність вживання з метою профілактики внутрішніх хвороб настоїв трави звіробою, відвару кореня кропиви — рослин, доб-рочинна дія яких на організм відома науці.

Очевидно, певне раціональне зерно містили й такі зафіксовані на Західно-му Поділлі (Тернопільська область) засоби, як вживання з метою профілак-тики захворювань горла багатих вітамінами відварів сушених фруктів (яблук, груш, слив, вишень, черешень). Правда, під впливом християнства вживання їх приурочувалося до релігійного свята Різдва.

Християнство наклало відбиток і на такі вживані в усіх східнослов'янських народів профілактичні засоби, що в народній уяві пов'язувались з посвяченою у вербну неділю вербою. З церкви її несли додому і вдаряли нею усіх членів сім'ї, щоб забезпечити їх здоров'ям на цілий рік. Дії супроводжувались відпо-відними примовками, як, наприклад:

Будь великий, як верба,
А здоровий, як вода,
А багатий, як земля.

В деяких місцевостях з профілактичною метою рекомендували їсти вербові бруньки. В західних областях України їх давали дітям, щоб не боліло горло (Львівщина), щоб не захворіти на малярію (Тернопільщина). Білоруси-пінчу-ки споживали по 9 вербових бруньок з метою профілактики малярії та зуб-ного болю.

Деякі обереги мали вузько локальне застосування. Любисток, наприклад, в народній уяві жителів Карпат вважався зіллям, що оберігає від укусу гадю-ки (валеріана й аконіт також). Російське населення Пермської області подіб-ними властивостями наділяло півонію («марьин корень»), корінь якої реко-мендували носити на шиї. В західних областях України, зокрема в ряді сіл Тернопільщини, корінь півонії носили на шиї як профілактичний засіб від про-пасниці.

Ряд рослинних оберегів мали загальнослов'янський чи навіть загальноєв-ропейський характер, побутування ж деяких зафіксовано навіть у дуже дале-ких між собою народів. Так, усім слов'янським народам властиве вірування, що зірваний на Купала полин гіркий (в деяких місцевостях чорнобиль, тобто полин звичайний) має властивості охороняти від болю попереку. З цією метою ним перепоясувались у день Купала. У багатьох народів етнографами зафік-совано вживання такого охоронного засобу від укусу гадюки, як ясен. Віруван-ня про здатність ясенового дерева (його гілок, соку, кори, попелу) паралізува-ти гадюку побутувало не тільки на східнослов'янських землях. Про ці власти-вості ясена є згадки ще у Плінія. Дане повір'я відоме у німців, В. Даль вка-зує на побутування його у народів Індії.

Як бачимо, рослини, що протягом століть служили надійними джерелами лікувальних засобів, дуже часто виступають як обереги. Раціональність деяких очевидна, про доцільність інших судити повинна наукова медицина.

Цілий ряд мудро підмічених профілактичних заборон окреслювався в на-роді формулою «гріх». Гріхом вважалось їсти яблука до Спаса (19 серпня н. с.), бо лише тоді вони належно дозрівали. А споживання нездorzілих могло викли-кати різні шлунково-кишкові захворювання. Не годилося також купатися до Івана (7 липня за н. с.), що є, без сумніву, виправданим, оскільки раніше во-да ще недостатньо прогрівається.

Деякі профілактичні засоби відповідали вимогам гігієни. Такими були за-гальновідомі звичаї: необхідність закривати на ніч посуд з їжею чи відро з водою, щоб туди не потрапив чорт; заборона їсти кільком однією ложкою, щоб не посваритися; заборона мити посуд після заходу сонця тощо. І хоч пояснен-ня таких звичаїв в народі було наївним, доцільність їх очевидна.

Не позбавлені раціональності такі традиційні профілактичні заходи, як заборона втиратися братам чи друзям одним рушником, бо обов'язково посва-ряться, полою сорочки, бо «будуть руки потирати» (зловживати роботою). Щоб не зустріти відьми, не можна було, не вмившись, виходити з хати. Щоб Богородиця не поколола собі ніг, на ніч обов'язково треба було замітати хату. Заборонялось викидати крізь вікно залишки їжі, кістки, щоб вовки не поїли худоби, вагітній не слід було виливати перед порогом помії, бо це відіб'ється на здоров'ї майбутньої дитини тощо. Такі й подібні їм заборони, побутування яких зафіксовано в усіх східнослов'янських народів, хоч і були виявом ілюзорних уявлень народу на ті чи інші явища навколишньої дійсності, однак їх слід розглядати як певні санітарно-профілактичні норми, раціональні/в своїй основі. Бо хіба не відповідають правилам особистої гігієни заборона їсти двом однією ложкою або втиратися одним рушником чи полою сорочки, не виходити, не вмившись, на вулицю та ін. А строге дотримання правил обов'язково закривати посуд з їжею чи водою, дочиста вишкрібати і закривати діжу, в якій місять хліб, підмітати на ніч хату — хіба не говорять про турботу за чистоту житла й посуду, збереження продуктів харчування?

Деякі профілактичні засоби пов'язувались з поведінкою вагітної жінки й були виявом турботливого ставлення до майбутньої матері. Її намагалися відсторонити від важких робіт, оберекти від нервових потрясінь. Вагітній, наприклад, заборонялося лазити в піч та витрушувати сажу, бо в дитини буде задуха, носити перед собою у запасці нарубані дрова, бо між ними може попастися клин і тоді в маляти буде грижа. Майбутня мати повинна була дуже обережно ходити, остерігатися, щоб не наступити на коромисло. Мешканці Чигиринського повіту вважали, що майбутня дитина у таких випадках не держатиме добре голови.

Небажані наслідки для майбутньої дитини матимуть місце, коли вагітна чогось злякається. Залежно від того, які чинники спричиняли переляк, варіювалися і наслідки. Побачить вагітна вогонь і, злякавшись, торкнеться рукою обличчя чи іншої частини тіла — у немовляти на цьому місці буде «вогник» (родима пляма). Злякається собаки, kota чи іншої домашньої тварини і відштовхне її ногою — новонароджений буде покритий шерстю.

Психічний стан майбутньої матері, її моральні якості теж впливали, з точки зору народного світогляду, на фізичний розвиток дитини, її здоров'я, характер, моральні якості.

Вагітна не повинна лаятися, бо дитина буде сварливою. Згідно інформації, зібраної на Бойківщині, вагітна «повинна бути акуратна, чесна, не злоститися, не сваритися, зла нікому не робити, тому що все відіб'ється на тій дитині». Вона не могла вживати алкоголю, бо майбутня дитина, як виросте, може ним зловживати.

Народна мораль строго забороняла вагітній красти, бо у дитини на тілі «будуть родимі плями».

Не можна відмовити у раціональності такому засобу, який, безперечно, сприяв загартуванню організму, — щодня умивати холодною водою шню й груди або натирати їх льодом, якщо це зимою, щоб уникати захворювань горла.

У переважній більшості профілактичні засоби ґрунтувались на анімістичних поглядах населення на причини хвороб. Це, зокрема, стосувалося пошесних недуг — чуми, холери, які народ уявляв персоніфіковано. Хвороби ці масово косили людність, і відповідно засоби профілактики носили громадський характер. Це, як правило, різні магичні дії, що мали загальнослов'янську основу. Такими були відомі на всій східнослов'янській території звичай оборювати село, обходити його з процесією, ставити в чотирьох його кінцях осикові хрести, виготовляти за одну ніч полотно — своєрідну жертву демонів хвороби, обперезувати намітками церкву, влаштовувати обід біля церкви тощо.

Більшість із них сягає своїм корінням далеких дохристиянських часів, зберігаючи давні релікти народного світогляду. Так, на думку М. Висоцького, слідів обряду оборювання треба шукати в давніх міфологічних віруваннях, які в уяві первісної людини поєднувались з щорічною зміною зими весною. З зимою наші далекі предки поєднували уявлення про сон чи смерть природи, з весною — пробудження життя. В даному випадку оборювання символізувало ви-

гнання смерті, хвороби. Давнім магічним засобом, застосовуваним при заклинанні злих духів різними народами, був і сам процес обведення площі замкнутою лінією. Вважали, що простір, обведений магічним колом, ставав недоступним для злих сил. Та й культ землі тут теж певним чином знайшов відбиття.

Сам обряд проходив майже скрізь однаково, відрізняючись окремими деталями — складом дійових осіб, магічною атрибутикою тощо.

Варіювалась кількість учасників обряду, їх віковий ценз, однак в усіх випадках обряд носив громадський характер, що теж дає підставу говорити про його давнє походження.

В Україні, як і в Білорусії та переважній частині російської території, в оборюванні села брали участь переважно жінки. В одних випадках — жінки різного віку, в інших — тільки молоді жінки, ще інших — старі баби і молоді дівчата, інколи — дівчата і вдови, рідко в цьому брали участь хлопці та вдівці.

Кілька чоловік тягнули плуг або рало, решта супроводжували їх, інколи із співом церковних пісень. Процесія тричі обходила (оборювала) село. Подекуди в Україні в плуг впрягали бика і корову від одної матки, за плугом ішов парубок, а поганяла дівчина — його сестра.

У деяких місцевостях давній звичай оборювання доповнюється не менш давніми обрядовими діями з виразними слідами язичництва. Так, обряд оборювання закінчувався добуванням «живого» (добутого способом тертя) вогню, яким окурювали домашню худобу. На Полтавщині такий вогонь добували на порозі церкви, запалювали ним свічки, відправляли молебень і лише після цього розносили його по хатах, в яких перед обрядом оборювання було погашено усі вогні.

Залишки древніх жертвоприношень проступають і в добре збережених ще в кінці XIX ст. на території України й Білорусії магічних діях, спрямованих на попередження холери. Треба було за одну ніч виткати полотню. Його або спалювали до схід сонця за селом, і всі мешканці повинні були «підкурюватися цим димом» (що було найбільш раціональним), або вішали на ікону, хрест. Учасники походу несли ікони, співали церковні пісні.

Християнізований характер мали відомі в усіх слов'ян такі магічні профілактичні засоби, як звичай ставити осикові хрести в чотирьох кінцях села чи зафіксований на Гуцульщині звичай влаштовувати з охоронною метою біля церкви обіди для убогих.

Як один із профілактичних засобів проти холери широко побутував в Україні звичай співати колядкові пісні під час епідемії. Вдови і дівчата, одягнувшись у святковий одяг, ходили по селу й щедрували. На «защедровані» гроші замовляли молебень, ставили свічку.

Давню основу з широкою сферою побутування в народній медицині слов'ян мало застосування з охоронною метою «наузів», «нав'язок», «амулетів», «оберегів». В кінці XIX — на початку XX ст. такі обереги іще широко застосовувалися в практиці народного лікування.

Так, щоб уберегтися від малярії, в різних місцевостях України рекомендували носити на шії павучка, якого поміщали в шкаралупу горіха (Полтавщина, Тернопільщина), знайдену на дорозі висушену жабу (Вінничина, Тернопільщина), око ведмеда або ріг оленя. На Рівненщині висушене праве око ведмеда користувалися великою популярністю як оберег від ляку у дітей. Так звані тваринні амулети (кігті, зуби, кістки та інші органи тварин або цілі тваринні організми) своїм корінням сягають, очевидно, тстемістичних уявлень наших предків і доносять до нас сліди універсального, як свідчать дослідники, культу тварин.

За визначенням В. Даля, «науз» або «наузд» — частина кінської збруї, найчастіше бляха, яку вішали коневі на шию. В давнину в таких «наузах» зберігались обереги від «уроку» («призору», «порчі») — корені рослин, папірці з написами тощо.

В Росії за ними закріпилася назва «ладанка» — від вживаного з апотропеїчною метою ладану, дуже поширеного в епоху християнства. Назва ця виявилася настільки стійкою, що «ладанками» їх називали і тоді, коли вживали як оберег не ладан, а інші предмети, яким приписували лікувально-профілактичні властивості.

Етнографічні записи кінця XIX — початку XX ст. фіксують широке застосування таких оберегів, як метали та мінерали.

Усі народи Європи наділяли апотропеїчними властивостями залізо. В Україні у багатьох випадках охоронну функцію виконував залізний ніж. Його клали в колиску немовляті, щоб обергти від «уроку», брали з собою; коли несли дитину хрестити. За повір'ям, поширеним на Закарпатті, подорожньому нестрашна ніяка зла сила, якщо при ньому буде ніж. Білоруси як профілактичний засіб від малярії носили залізне кільце, перстень; від «уроку» втикали в полу одержі голку. В даному випадку голка несла подвійне навантаження — і як залізо, і як гострий предмет, який сам по собі виступав охоронним засобом від хвороб, нещастя, злих духів.

Як оберег кусочок заліза, або будь-яку залізну річ, рекомендували носити при собі росіяни, а на хатніх дверях біля порога прибивали залізну скобу або підкову, щоб хвороба не входила в хату, а залишилася на підкові.

З російської та білоруської території маємо дані про вживання як профілактичного засобу ртуті, в окремих місцевостях Росії — міді. Так, у Вятській губернії у випадках епідемії холери рекомендували з охоронною метою носити на шії зашитий у тканину кусок міді.

Як профілактичний засіб вживався і бурштин. Мешканці Східного Полісся, щоб запобігти болю голови, рекомендують носити бурштинове намисто. В ряді губерній Росії він вважався незамінним профілактичним засобом від «жовтяниці» (Орловська, Вятська, Калузька губернії).

У білорусів, за даними П. Демидовича, як оберег від «жовтяниці» виступає золото. У даному випадку, як і в попередньому, вступав в дію і закон імітативної магії («жовтяниця» асоціюється з жовтим кольором золота або бурштину). Так, щоб попередити золотуху, українці радили носити сережки з жовтого металу («золоті», як кажуть в народі), подекуди в Росії вважали, що для цього досить просто проколоти вуха.

Важко переоцінити ту роль, яку відігравали хліб та сіль в апотропеїчних обрядах східнослов'янських народів. В народній уяві — це універсальні засоби від «уроку». Шматок хліба, як і грудочку солі, зав'язували дітям у поділ сорочки, дорослим у хустку, яку носили на шії, прив'язували до пояса тощо.

Дуже давні традиції пов'язані з профілактично-магічною функцією червоного кольору. В кінці XIX — на початку XX ст. вони чітко простежуються в народній профілактиці дитячих захворювань. Скрізь в Україні, щоб обергти дитину від «уроків», перев'язували їй ручку червоною ниткою. Так само чинили й білоруси. За віруванням росіян, дев'ять ниток червоної вовни на шії дитини оберігають її від скарлатини, а пов'язки з червоної шерсті на руках і ногах — від малярії. Подібні погляди зафіксовано й у західних та південних слов'ян. Серед обрядів, виконуваних майбутніми матерями у Болгарії в так званий «бабин день», має місце й такий: вагітна отримує від баби-повитухи моток червоної вовни, що повинна сприяти швидким і безболісним пологам.

Надійним талісманом, здатним охороняти від усіх недуг, в українців вважалася «сорочка». Загальнопоширеним було повір'я, що того, хто народився в «сорочці», оминають усі біди, хвороби та нещастя.

Наївно дитячими видаються сьогодні деякі профілактичні засоби, що мали на меті заховатися від хвороби (найчастіше пошесної або малярії), обдурити її. Щільно закривши віконниці та зачинивши на замок двері, на них вішали табличку з написом: «Нема нікого вдома», «Приходь вчора» тощо. Іноді зустрічались й іменні написи. Наприклад: «Нема дома раби божої Наталії». В кінці XIX — на початку XX ст. такі заходи ще широко побутували в лікувальній магії. Сліди давніх поклоніння силам природи дійшли до нас у звичаї, побутування якого зафіксовано на початку XX ст. у росіян: відносити оброк лісовому з проханням обергти від «огневиць» (один із видів пропасниці).

Цікавий варіант молитви-оберегу надіслав у редакцію «Народного лікаря» мешканець Шепетівки, яку знає від своєї мами, а та успадкувала її від своєї: «Господу-Богу помолюсь, усім святым поклонюсь: киево-печерським Антонію, Феодосію, Миколі — станьте мені в поміч. Підходжу до дому, входжу в дім, беру в руки страсну свічу і гострий меч, весь дім обійду, двері злим ворогам розкриття не дам, гострим мечем язик одсічу, голову з пліч, золотим поясом

під'яжусь і нікого не боюсь». Ця молитва — цікаве поєднання елементів християнства з давніми магічними діями та уявленнями (магічне коло — золотий пояс, магічна функція заліза тощо).

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що серед методів профілактики є чимало таких, що зберегли сліди язичництва, деякі інші позначені впливом християнства.

Олександр ПОНОМАРІВ

ІСТОРІЯ В СЛОВАХ

В українській мові для називання незабудованої частини населеного пункту, від якої розходяться вулиці, є два слова — *майдан* та *площа*. Коли виникає суперечка, якого з них краще вживати, нерідко можна почути: мовляв, *майдан* слово турецьке, то нема чого використовувати його замість нашого *площа*. Як свідчать приклади, не завжди походження слова є підставою для надання йому переваги в певній ситуації. *Площа* справді українське слово, утворене від *плоский*. Первісне значення його — рівна ділянка поверхні землі: «І ось, на решті, вершина. Це була *площа* значних розмірів, безладно завалена голим камінням» (О. Гончар). Переносно вживається в таких словосполученнях: *виробнича площа, засівна площа, газетна площа, площа трикутника* й ін. Виходить, значення «частина міста чи села» є вторинним — ділянка землі, виділена для певної мети. Слово *площа* в розумінні частини населеного пункту немає в двох найбільших дожовтневих словниках української мови — Б. Грінченка (наддніпрянському) та Є. Желехівського й С. Недільського (галицькому).

Слово *майдан* через посередництво тюркських мов (турецьке *meydan* «арена, площина, рівнина») прийшло до нас із перської (*mejdan* «арена, площа») або арабської (*maydan* «царина, місце для гри»). При запозичанні слова, як правило, семантично звужуються. Багатозначне турецьке *meydan* з'явилося в нашій мові спочатку як назва незбудованої частини населеного пункту. Отже, це його первісне українське значення: «До сходу сонця, рано-рано! У Віфлеємі на *майдані* зійшовся люд і шепотить» (Т. Шевченко); «В центрі містечка коло *майдану* стояла стара похилена хата» (С. Васильченко); «Колись бувало сильний чуженин Слов'ян-рабів виводив на *майдани*» (Леся Українка); «Де колись на *майдані* роєм гули на раді запорожці, там тепер паслася німецька череда» (І. Нечуй-Левицький); «Сіло сонце. На *майдані* Сяїні огнища горять. І дівчата завітчані з парубками гомонять» (Я. Щоголів); «Я іду повз пам'ятник Богдана, Де шумить Софіївський *майдан*, І асфальт на сонці наче тане, Як на лугах голубий туман» (В. Сосюра).

Саме так *майдан* фіксується в усіх словниках української мови. Згодом слово набуло інших, переносних значень — лісова галявина; розкопана згори стародавня могила; рівне поле, низовина, оточена лісом або будівлями; острів, укритий рослинністю; озеро в полі; смолярня, смолокурня. (Див. Словник української мови в 11-ти томах. Т. IV. К., 1973. С. 597; Етимологічний словник української мови в 7-ми томах. Т. 3. К., 1989. С. 361). Зменшене від *майдан* — *майданчик* уживається зі значенням «місце для певних робіт, ігор, спортивних тренувань, танців тощо: *будівельний майданчик, дитячий майданчик, спортивний майданчик, танцювальний майданчик, сходовий майданчик*. Подеколи використовуване в цих випадках слово *площадка* є непотрібним запозиченням з російської мови (бо в українській не існує *площадь* і відсутній суфікс -дка).

Отже, для назви незабудованої частини населеного пункту перевагу слід віддати слову *майдан*, а лексему *площа* використовувати як рідше вживаний синонім. Єдиною назвою місця для спортивних та інших занять є *майданчик*.

(продовження в наступних числах)

УКРАЇНСЬКИЙ БОГОСЛОВ

ПЕРЕКЛИК ІСТОРІЇ З СУЧАСНІСТЮ

В історії бувають періоди, коли якісь проблеми ніби вириваються з глибини її плину, висвітлюються новими гранями і питаннями, і тоді суспільна думка звертається до першовитоків, щоб з'ясувати, а як же було спочатку. Однією з таких проблем у сьогочасній Україні є становище церкви і її відносини з державою, суспільством, зарубіжними релігійними центрами. І пошуки відповідей виводять на призабуту літературу, яка виявляється актуальною.

Так хотілось би почати розмову про книжечку історика М. В. Довнар-Запольського «Церковь и духовенство в домонгольской Руси», яка вийшла у 1906 р.

У короткому нарисі М. В. Довнар-Запольський дає об'єктивну картину про те, якою прийшла на Русь християнська церква з Візантії і якою стала, що пристосувала до нових умов і що залишилася незмінним. А доводилось їй робити і те й інше як з власної ініціативи, так і під тиском обставин. Хоча і у Візантії, і в Русі церква мала широкий вплив на державу і суспільство, проте їй було нелегко, бо і там, і тут між християнськими духовними ідеалами і дійсністю стояла політика. У відносинах між церковною і світською владою багато залежало від політики того чи іншого володаря. Партії часто ставили і скидали володарів, а із зміною їх часто змінювалась і політика щодо церкви. Ситуація відома впродовж віків. І нині, коли передові сили розгорнули пошук цивілізованих форм політики, в тому числі і в сфері ставлення до релігії і церкви, у пригоді стають історичні свідчення і уроки. Наукова розвідка М. В. Довнар-Запольського дає багатий ілюстративний матеріал у цьому плані не тільки для роздумів, а й для висновків.

А, можливо, треба дещо взяти і з праці автора, про якого говоримо. Він, наприклад, переконливо показав, що рани від політики і в релігійному, і в світському житті краще всього лікуються духовністю, утвердженням принципу, що

політику перш за все треба оцінювати моральними вимірами. В усьому разі, читаються як повчальні і на сьогодні сторінки роботи, яка друкується нижче, де розповідається, як князі церкви ходили з хрестом між князями світськими, коли вони ставали військовим табором один проти одного, умовляючи утриматись від кровопролиття. І часом наступало примирення.

Потреба «ходити між ними», говорячи словами літописця, ходить між ворогуючими сторонами не зникла й досі. Навіть розширилась, бо не лише світські, а й церковні групи нерідко йдуть стіна на стіну. Можливо, отой спосіб «ходіння між ними» з миротворчим словом частіше б використовували і церковні, і світські «владики». Позитивних наслідків було б більше. Історичні приклади, наведені Довнар-Запольським, вселяють надію.

Багато цікавого матеріалу з погляду сьогоднішнього у пропонованій праці також про внутрішній стан справ у київській церкві й взаємовідносини з Константинопольським патріархатом. Руська митрополія була найбільшою митрополією Константинопольського патріархату. Вона навіть перевищувала за своїми розмірами сам патріархат. Але за грецькими каталогами їй відводилось 61-ше, а потім навіть 71-ше місце. Звичайно, уже це породжувало серед діячів Київської Русі ідеї про самостійність київської митрополії, автокефалію. Навпевно, їх турбувало і те, що з 21 одного митрополита, що очолювали київську церкву у домонгольській період, лише два були з русичів. Решта митрополитів приходили з Константинополя, з греків. Вони мови давньоруської не знали. Як писалось у посланні до Мономаха про одного з них, «не зная русской речи, и молчит много». Тому уже через півстоліття після хрещення Русі Ярослав Мудрий у 1051 р. зібрав собор єпископів, і обрали на ньому першого руського митрополита Іларіона, автора знамени-

того «Слова про закон і благодать». Вважають, що це була перша спроба автокефалії Української православної церкви. Константинополь ні цієї, ні інших подібних спроб не підтримав. Як і взагалі він не дуже охоче йшов на автокефалію будь-якої церкви будь-коли. Однак ідеї автокефалії в нашій історії виникали неодноразово. У давній Русі вони реалізовувались у спробах самостійного поставлення митрополита соборним обранням, а не прийняттям митрополита, присланого константинополь-

ським патріархом. Довнар-Запольський простежує все це за домонгольський період.

Характерно, що історичні праці М. В. Довнар-Запольського багаті добірним фактажем, що спонукає до роздумів і узагальнень. Вони написані ніби на замовлення сьогодення. Не виняток і його брошура «Церква і духовенство в домонгольській Русі». Видана в колишній «Сучасній Бібліотеці», вона може бути включена і в роботу бібліотеку нашого сучасника.

Митрофан ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ

ЦЕРКВА І ДУХОВЕНСТВО В ДОМОНГОЛЬСЬКІЙ РУСІ

[...]

II

Руська митрополія була найобширнішою митрополією константинопольського патріархату: вона навіть перевищувала своїми розмірами патріархат. Незважаючи на це, руська митрополія, на рахунок греків, посідала одне з останніх місць серед епархій, що залежали від патріарха: за грецькими каталогами вона спочатку займала 61-е місце, а потім навіть була понижена на 71-е. Між тим грецькі митрополії являли собою лише невеликі області, провінції імперії. Незважаючи на те, що руська митрополія обіймала собою самостійну державу, представники константинопольської Церкви не визнавали її автокефальною, тобто самостійною, якою, наприклад, була болгарська Церква. Це залежне становище руської митрополії насамперед виявлялось у тому, що патріарх вважав своїм правом поставляти митрополитів. Крім того, константинопольський патріарх і в інших відношеннях вважав себе начальником руського митрополита: він приймав, наприклад, апеляції до суду митрополита. На практиці, внаслідок дальньої відстані та державної незалежності Русі, втручання патріарха у справи руської Церкви бувало дуже нечастим, лише у виняткових випадках. Тому толовним чином влада патріарха виявлялась у поставленні митрополита. Трудно сказати, чи мали великі князі який-небудь вплив на вибір патріархом митрополитів для Русі, оскільки навряд чи вони мали будь-які відомості про особу того чи іншого грецького ченця, що його поставляв патріарх на руського митрополита. Давньоруський літопис здебільшого лаконічно відмічає: прийшов такий-то митрополит. Звичай присилати митрополитів із Константинополя міг встановитися тим легше, що в перші 50 років по прийнятті християнства митрополити жили не в Києві, а в Переяславі (південному). Таким чином, великий князь не міг мати частих особистих зносин із главою Церкви. Але й наступні князі, за винятком одного випадку, не заявляли протесту проти усталеної події.

У наступні часи цей звичай являв навіть своєрідну зручність. Щоправда, грецький монах, за образним виразом митрополита Никифора у посланні до Мономаха, «не знай руської речі, стоить посреди своїх пасомых безглаsenzь и молчить много» (митрополит Никифор наказував перекладати свої

послання з грецької на руську мову). Якщо митрополит не міг наставляти свою паству, то, з іншого боку, він був безпристрасним свідком князівських усобиць; до суджень свого духовного владика руські князі ставилися тому з великою повагою. З числа 21 митрополита, що управляли митрополією в домонгольський період, лише двоє були з руських. Першим руським митрополитом був знаменитий праведник часів Ярослава Мудрого Іларіон. Очевидно, з його часу митрополити остаточно утверджують свою резиденцію в Києві. Очевидно також перехід сюди митрополитів співпав із будівництвом Софійської соборної церкви. Митр. Іларіон до свого поставлення був священником у церкві св. Апостолів на Берестові і був відомий як «мужь благъ, и книжень, и постникъ». Справді, Іларіон був першорозрядним проповідником і літератором свого часу, зважаючи на «Слово о законе и благодати», що лишилося після нього. Іларіон був висвячений у митрополити в 1051 році собором руських єпископів за наказом Ярослава. В даному випадку князь не побажав рахуватися ні з поглядами константинопольської Церкви, ні з ustalеними звичаями. Але Ярослав своїм вчинком не хотів порушувати ні того, ні другого: просто йому хотілося бачити улюбленого свого священника митрополитом. Тому при наступниках Ярослава патріарх поставляв руських митрополитів.

У давньоруській історії був один лише випадок, коли великий князь хотів порушити ustalений порядок і порушив питання про церковну незалежність. У 1145 році митроп. Михаїл поїхав до Константинополя, взяв з єпископів «рукописаніє» не служити без нього у св. Софії. Не відома причина його від'їзду, не відомо також, чому патріарший престол протягом 3-х років не прислав на Русь митрополита. Великий князь Ізяслав Мстиславич, онук Мономаха, був невдоволений таким порядком речей, скликав собор руських єпископів і за рішенням більшості владик був поставлений в митрополити Климент, кандидат Ізяслава, монах смоленського Зарубського монастиря, «книжникъ и философъ, какогo еще не бывало в русской земле». Ізяслав намагався розірвати стосунки з патріархом: саме так на це подивились троє з бувших на соборі єпископів, які не признали Климента. І не всі руські князі признали його митрополитом: Юрій Долгорукий кілька разів виганяв Ізяслава з Києва, разом з ним відходив і митрополит: нарешті в 1156 р., коли великокнязівський престол займав Юрій, а Климент втік із Києва, з Константинополя прибув другий митрополит, Константин-грек. Він був зустрінутий з честью Юрієм, наклав інтердикт на священників і дияконів, поставлених Климентом, та прокляв прах вже покійного Ізяслава. Коли помер Юрій, знову сталася заминка. Великий князь Ростислав Мстиславич, друг і брат покійного Ізяслава, не хотів бачити Климента митрополитом, а союзник Ростислава Мстислав Ізяславич не хотів признавати Константина. Після довгих суперечок князі дійшли оригінального рішення: привезти нового митрополита з Царграда. Такий митрополит незабаром з'явився з Константинополя; то був митроп. Федор. Це був єдиний випадок, коли великий князь київський порушив питання про церковну незалежність. Але, як ми бачили, ця спроба призвела до розколу в руській Церкві: не всі єпископи та князі признали Климента саме тому, що він не одержав благословіння у святої Софії константинопольської.

В історії давньоруської Церкви була ще одна цікава спроба, про яку слід згадати. Князь Андрій Юрійович Боголюбський, досягнувши високого політичного становища, задумав відділити володимирську єпархію від київської митрополії. Він навіть побудував чудову за своєю красою кафедральну церкву Успіння Богородиці. Князь Андрій відправив у 1162 році посольство до патріарха Луки Хрисоверга з проханням заснувати митрополію у Володимирі. Був уже і готовий кандидат — монах Федор, але патріарх рішуче відкинув домагання князя Андрія. Перехід митрополічної кафедри до Владими-

ра відбувся значно пізніше, вже після татарського нашествия, саме 1299 року, коли митрополит Максим остаточно переніс свою столицю до Владимира-на-Клязьмі.

Таке було відношення руської Церкви до царградського патріархату. Тепер треба придивитися до внутрішнього устрою руської Церкви.

На чолі Церкви стояв митрополит. Влада його була досить обширною. Найближче управління Церквою митрополит здійснював разом з собором єпископів, котрих він скликав для наради до себе. Митрополит був головним начальником єпархіальних архієреїв. Він відвідував їх єпархії, запрошував єпископів до себе на суд. За небагатьма прикладами суду митрополита над єпископами можна зауважити, що влада його виявлялася іноді в суворій формі, відповідно духу та умов того часу. Так, наприклад, за літописною розповіддю, досить відомий новгородський єпископ Лука Жидята був звинувачений своїми ж холопами, тому його митрополит закликав до суду і протримав декілька років в ув'язненні. Саме так вчинив митрополит Климент щодо новгородського єпископа Нифонта і ув'язнив його у Києво-Печерському монастирі. А втім, тут діяла особиста ворожнеча, оскільки Нифонт не хотів визнавати Климента митрополитом. Але найрізкішим випадком суду митрополита з собором над єпископом був суд митрополита Константина над ростовським єпископом Федором. Це той самий Федор, котрий був призначений Андрієм Боголюбським на владимирського митрополита. Федор, коли посольство Андрія потерпіло у патріарха невдачу, відправився до Константинополя і тут був поставлений патріархом у єпископи ростовські. Повернувшись до Русі, він не побажав узяти благословення у митрополита Константина. Зіткнення це закінчилося покликанням Федора на суд до митрополита та собору єпископів. У своєму визначенні єпископський собор перелічує різні несамовитості ростовського єпископа, пограбування і насильство: нібито він страчував на смерть священників, розпинав їх, виколював очі, варив у котлах і навіть зводив хулу на Богородицю. Суд прирік Федора до смертної кари: йому спочатку було відрізано язик та праву руку, викололи очі, нарешті, відсікли голову. За теперішнього часу важко розібратися в цій історії з єпископом Федором. Без сумніву, митрополит, що прибув з Царграда, коли руська митрополія зробила спробу до самостійності, і правивший якраз тоді, коли така сама спроба була зроблена Андрієм під впливом того ж таки Федора, не міг спокійно дивитися на вчинки свого супротивника. Але, з іншого боку, і в поведінці єпископа було не все належним чином, тут можна запідозрити його психічний стан; від нього відступився навіть його покровитель князь Андрій.

Свою як судову, так і адміністративну діяльність митрополит здійснював або спільно з собором єпископів або одноособово, відповідно до обставин чи церковних правил.

Дуже важливою стороною діяльності митрополита була його участь в поставленні єпископів. Давня Русь в цьому відношенні не знала одноманітного порядку. В грецькій Церкві вибрання єпископів проводилося собором єпископів під головуванням митрополита. Спочатку переважне значення на Русі мав вибір великого князя, звичайно, не без згоди самого митрополита. Тому наш початковий літопис часто говорить про наших князів, що такий-то князь «поставив єпископа» в те або інше місто. З плином часу окремі землі здобувають самостійність; великий князь втрачає свій престиж, тому і характер обрання єпископів змінюється: головну роль в обранні починає відігравати місцева влада. Тоді встановлюється своєрідний порядок: більш могутні князі самі обирають кандидатів і посилають їх для посвячення до митрополита, іноді додаючи досить значні дарунки. Іноді митрополит сам поставляв єпископів, коли розраховував на більш зговорливого князя. Від цього іноді відбувалися чвари між митрополитом та князями. Так, в 1185 році митрополит

Никифор поставив був у Ростов єпископом Миколая-грека без усяких узгоджень з князем суздальським, відомим Всеволодом Юрійовичем III. Але князь не прийняв його, звелів сказати: «Не избрали его люди земли нашей». Після тривалих переговорів митрополит посвятив у ростовські єпископи місцевого ігумена Луку, князівського кандидата, а Миколая послав єпископствувати в Полоцьк, де він і був прийнятий. Із цього факту, між іншим, очевидно, що при обранні єпископа князь радився якщо не з населенням (що мало ймовірно), то, принаймні, зі своїми боярами та місцевим духовенством. В одному тільки Великому Новгороді віче, як і в усьому іншому, брало участь у виборах владики. Це встановилось, однак, не одразу, лише у середині XII століття. Після смерті знаменитого новгородського єпископа Нифонта — того самого, котрий заперечував слушність поставлення Климента, — зібралися новгородські люди на віче і «изволиша себе єпископъ поставити мужъ Богомъ избранъ Андрія»; весь народ відправився до монастиря Пресвятої Богородиці, взяли там монаха Андрія, повели його до св. Софії і доручили йому єпархію. Цей вияв новгородської самостійності трапився саме тоді, коли на митрополії сидів Климент, якого не визнавали Нифонт і новгородці. Прийшов новий митрополит на Русь, Константин, і беззаперечно висвятив в архієреї народного обранця. З цього часу за новгородським вічем утвердився звичай обрання владики. Обрання проводилося двома способами: або коли віче, «изволиша» Богом обраного кандидата, одностайно називало нового владику, або, якщо кандидатів було кілька, вирішував жереб. Новгород завоював собі виключні права, але це пояснюється тим, що в середині XII століття Великий Новгород був наймогутнішою державою серед давньоруських князівств. Новгородці пішли ще далі і в 1166 році виклопотали для свого владики почесний титул архієпископа: за канонічними правилами цей титул не додавав єпископу влади та самостійності.

Щойно були вказані і деякі факти, з яких видно, що давньоруські князі брали найактивнішу участь у справах Церкви, виявляючи своє втручання навіть у справу обрання митрополитів та єпископів; навіть народні віча прагнули до встановлення такого стану речей. Знаючи високе положення, яке займали у Стародавній Русі владики, не можна дивуватися тому, що князі та населення бажали бачити свою кафедру зайнятою людиною, їм відомою і ними поважаною. Щоправда, таке втручання погано узгоджувалося із церковними канонами. Але то був вік, коли найбільше благочестя спокійно мирилося з порушенням церковних правил. Тому нема нічого дивного в тому, що князі і в інших випадках втручалися у церковні справи і проявляли самовладдя в суто церковних питаннях. Так, деякі князі приділили багато уваги і виявили неабияке самовладдя в питанні, яке сильно інтересувало давньоруське суспільство середини XII століття, — в питанні про те, чи слід поститися в середу і в п'ятницю, якщо на ці дні припадають Господські, Богородичні свята або нарочитих святих. Ростовський єпископ Нестор, який забороняв пост у ці дні за винятком свят Різдва Христового та Богоявління, був вигнаний населенням, відправлений князем Андрієм Боголюбським на суд митрополита з обвинуваченням у якихось провинах (нам невідомих), був виправданий митрополитом, але не наважився повернутися до Ростова і відправився у Царград. Наступник Нестора Леон був вигнаний князем Андрієм двічі: перший раз за те, що він начебто грабував попів, а другий раз за те, що він не дозволяв поста в середу та п'ятницю в Господські свята, тоді як князь був протилежної думки. Щоправда, вчення Леона було визнано ерессю і з боку патріарха. У 1168 році чернігівський князь Святослав прогнав єпископа Антонія, який забороняв їсти м'ясо протягом усіх Господських свят, за винятком деяких; єпископ учив так, як визнано було митрополитом та патріархом, князь же з ними не погоджувався. Цікаво, що в той же самий час митрополит тримав в ув'язненні печерського ігумена Поликарпа, котрий якраз дозволяв пост

під час Господських свят. Не менше, ніж князі, і новгородське віче втручалось в справи Церкви. У 1211 році віче звело з кафедри архієпископа Митрофана з не відомої нині причини, а через 8 років знову вирішило його поставити на кафедру, заявивши архієпископу Антонію, який займав цю кафедру: «Иди, куда тебе угодно». Наступник владики Митрофана Арсеній зазнав тієї самої долі, бо прийшов вигнаний раніше владики Антоній, якому новгородці «были рады»; Арсенію довелося піти. Після вигнання Антонія через хворобу в монастир, в 1228 році, знову новгородці віддають св. Софію низведеному владиці Арсенію, але через дуже короткий час трапилася страшна посуха. Чернь обурилася («по научению дьявола», як пояснює літописець), зібрала віче і на ньому вирішила, що винуватець посухи Арсеній. Натовп рушив на владичий двір. Владика, розповідає літопис, «аки злодея пьхающе в шю выгнаша, мале ублюде Богъ от смерти», тому що владики встиг сховатися в Софійській церкві, а звідти пішов в Хутинський монастир. Потім бунтівний натовп привів з того ж Хутинського монастиря хворого владику Антонія; він був німий, але його знову звели на кафедру, а для управління нею посадили двох мужів: Никифора-щитника (тобто майстра, який виготовляє щити) та Якуна Моїсеєвича. Звичайно, випадки втручання світських людей у справи Церкви були поодинокими, ні князівська влада, ні народне віче не чинили перешкод правильному ходу церковних справ.

Ознайомившись з вищим управлінням Церкви та її відношенням до державної влади, можемо перейти до знайомства з іншими сторонами церковного життя, перш за все до життя єпископій.

III

Число єпархій у древній Русі було невеликим порівняно з її простором. До часу монгольського нашестя налічувалося 15 єпархій, з яких 8 відкрив Володимир Святий; це були єпархії: чернігівська, ростовська, владимирська, новгородська, турівська, полоцька, тмутараканська¹, белгородська (остання в Київській землі). Згодом з'явилось ще 8 єпархій: переяславська та юр'євська (з містом Каневом) за Ярослава, смоленська в 1137 році, галицька до 1165 року, рязанська до 1207 року, владими́ро-клязьменська в 1214 році, перемишльська в 1220 році та угровська (на Західному Бuzі) перед самим татарським нашестям; відособлення окремих єпархій пояснюється зростанням обласної самостійності; кожному князінню хотілося свою політичну самостійність доповнити церковною автономією.

Перші єпископи після прийняття християнства були греками. Але незабаром з'явився і на Русі свій розсадник, який переважно поставляв кандидатів на архієрейські кафедри: це був Києво-Печерський монастир, із якого у домонгольську добу вийшло принаймні 50 владик.

Влада єпископа по відношенню до підлеглого йому духовенства мала таке саме значення і таку саме силу, згідно з канонічними правилами, як і влада митрополита над єпископами. Безсумнівно, влада владики була в той час досить значною над підлеглим йому духовенством: він міг «казнить», як тоді говорили, тобто карати підлеглих йому духовних осіб, і кари ті, дотримуючись візантійського законодавства, відзначалися суворим характером. Так само, як митрополит правив Церквою за допомогою собору єпископів, так і кожний владики управляв єпархією за допомогою колегії з місцевих священників; ця колегія називалася крилосом. До цієї корпорації входили всі соборні священники, які також мали свої приходські церкви. Крім того, до складу крилоса, напевно, входили і світські чиновники архієрейської кафедри. Єпархіальне управління в той час відзначалося великою складністю, оскільки єпископи відали і різними цивільними справами, мали свої джерела при-

¹ Вона прийняла своє існування в кінці XI або на початку XII ст.

бутків, села та ін. Усе це вимагало утримання немалого штату чиновників духовних і світських. Так, для обширної області єпископського суду владика мав окремого намісника, іноді навіть двох. Крім чиновників по управлінню були ще чиновники, що утворювали єпископський двір. Владичий двір, імовірно, багато в чому походив на князівський, особливо в єпархіях крупних князівств. Так, наприклад, новгородський владика мав свого стольника, ймовірно, дуже поважного при ньому чиновника; притому ж у владики були особливі владичні бояри, хоча відомості про них відносяться до пізнішого часу.

Для утримання єпископа та його двору потрібні були, звичайно, чималі кошти. Руські князі вже з моменту прийняття християнства намагалися забезпечити єпископа доходами. Джерела митрополичих і єпископських доходів були досить різноманітними. Перш за все багато сторін діяльності єпархіального управління за звичаями того часу підлягали оплаті. Єпископській владі належала широка сфера суду. Покарання за судом виражались пенею на користь єпископа. Таким чином, судовий збір був одним з головних джерел доходів єпископа; потім єпископи стягали зі священників платню при їх посвяченні. То був дуже поширений звичай, так що владимирський церковний собор 1274 року навіть визначив нормальну платню єпископу за поставлення священників, в сильних виразах засудивши при цьому тих архіпастирів, які за «мзду» роздавали духовні посади. Існували й інші статті доходів, що супроводжували діяльність єпископа по єпархіальному управлінню.

Крім цих нерегулярних джерел доходів Церква мала ще два крупних джерела — власне церковне майно та даровану їй князями десятину князівських доходів.

Нерухоме майно та різні коштовності накопичувалися в церквах та монастирях в результаті пожертвувань благочестивих людей. Уже житіє св. Феодосія Печерського розповідає, що цей монастир володів селами, відданими йому на «попеченіє», тому ж монастирю і в пізніші часи князі та княгині записували землі; так, князь Ярополк Ізяславич заповів монастирю три волості: Небельську, Деревську та Лучську і села поблизу Києва, а його дочка заповіла тому ж монастирю п'ять сіл із челяддю і великий капітал у золоті та сріблї. Такі записи робилися для того, щоб було «чимъ же надъ нимъ деяти на последніи дни, чимъ свечу и просфору его набдети», як висловлюється літописець, розповідаючи про те, що князь Ростислав Мстиславич роздає на церкву, монастирі та убогим усе майно, що лишилося по смерті бездітного родича його Вячеслава Мономаховича.

Якщо князі намагались забезпечити найвідоміші монастирі та церкви пожертвуванням земельного майна, то тим більше це стосується забезпечення кафедральної церкви. Звичайно при заснуванні єпископії князь намагався забезпечити її доходами. Так, уже Володимир Св. забезпечив Десятинну церкву св. Богородиці у Києві, призначивши їй десятину від усіх князівських доходів. Крім того, Десятинній церкві належало ціле місто Полоне — «Св. Богородицы градъ десятинный». Десятина, яку призначив Володимир Св., належала митрополичій кафедрі, як і Десятинна церква. Тій самій кафедрі у Київській землі належало і місто Синелиць (на Сулі). Пожалування кафедрі міст слід розуміти в тому самому смислі, як і пожалування міст боярам, тобто в смислі стягнення всіх доходів з міста.

Різнманітними доходами була забезпечена єпископська кафедра і в Новгороді. Тут під наглядом архієпископа знаходились міські ваги та міри. Якщо хто з купців допускав при обмірюванні обман, то він підлягав покарі; майно його відбиралося і ділилося на три частини, одна з яких ішла у казну св. Софії, друга — церкві св. Іоанна на Опоках і третя — Великому Новгороду. Крім судових зборів і маєностей, владика також стягував платню за антими́си, що він їх роздавав по церквах єпархії, брав так званий «подъезд»,

тобто платню, що її стягували з церков Пскова (вірогідно, й інших передмість) під час приїзду туди владыки; під'їзд стягувався і в ті роки, коли владыка не бував у Пскові. Тут же, у Великому Новгороді, владыка користувався також десятиною з князівських доходів. Взагалі новгородська св. Софія була багатою кафедрою: «Святая бо Софія не убога есть»,— заявляв владыка Іоанн вже у другій половині XII століття.

Немало цікавих подробиць знаємо ми про матеріальне становище смоленської кафедри. Засновник її, князь Ростислав Мстиславич, пожертвував кафедрі десяту частину всіх своїх доходів, тобто близько 300 гривень. На той час це була величезна сума. Крім того, кафедрі були віддані місто Холм, два села, луки, озеро, город; до того ж, князь віддавав Св. Богородиці Смоленській відому кількість воску щорічно на свічки, десяту частину риби, що її збирали на князя в Торопці.

Із усього попереднього видно, що єпископські доходи досягали досить солідних розмірів, викликаючи іноді почуття заздрості у князів. Новгородців же багата софійська скарбниця нерідко визволяла з біди, бо до неї Великий Новгород звертався в трудні хвилини свого життя. Треба ще зауважити, що різні єпархії не в однаковій мірі були забезпечені.

Ознайомившись з джерелами доходів архієрейської кафедри, перейдемо до інших сторін єпархіального управління.

Обов'язки владыки в ті часи зводилися переважно до трьох пунктів: до учительства своєї пастви, до поставлення священослужителів і до управління як духовними, так і матеріальними справами єпархії. До чого зводилося управління єпархією, ми незабаром побачимо; зараз же належить з'ясувати, яким було єпархіальне духовенство.

Серед білого духовенства була велика різниця: зустрічалися люди освічені та впливові, але загальна маса міського та сільського духовенства не відрізнялася ні тим, ні іншим. У той час знати грамоту було справою не легкою, та й малоприбутковою: меч воїна, ваги торговця або ключ тіуна надавали людині кращі засоби до життя. Тому до білого духовенства доводилося з трудом вербувати людей, які далеко не були підходящими для виконання свого високого завдання. Статут митрополита Георгія робить цілий ряд поступок для осіб, що посвячуються в духовне звання. Так, за цим статутом можна було посвячувати в священники осіб, які творили гріхи, будучи нехрещеними, за винятком душоубства, а після хрещення перестали грішити; можна посвятити і такого, хто здійснив які-небудь злочини, але покався в них своєму отцю духовному,— аби тільки не був ув'язнений за крадіжку; останній виняток робиться, очевидно, тому, що відбуття цього покарання могло скомпрометувати особу, що посвячувалася. Справді, один статут XII століття дозволяє поставити в дякони такого чоловіка, який хоч і винний у крадіжці, але улагодив справу з позивачем без розголосу; якщо ж справа дійде до князівського суду, зголоситься перед людьми, то такий чоловік негідний дяконства. Церква дуже наполягала на здійсненні шлюбів при церковному вінчанні. Але статут митропол. Георгія і тут робить поступку: можна поставити попом чоловіка, який раніше укладав шлюб за язичницькими обрядами, аби тільки повінчалася в церкві перед поставленням. Становище священника іноді прищувалося до того, що сильні люди віддавали в науку грамоті рабів, іноді навіть полонених з нехристиян і, привівши їх до єпископів, добивалися їхнього посвячення в духовний сан. Такий звичай, коли чутки про нього дійшли до царградського патріарха, викликали сильний протест з боку останнього.

Духовний сан не всі охоче приймали тому, що він далеко не всіх забезпечував матеріально. Безперечно, багато хто із духовних осіб користувався повним благоденством, тому що віруючі прихожани охоче приносили їм «дарокъ». Іншим проте доводилось погано. Приходське духовенство жило вико-

нанням треб, які, судячи з одного джерела XII століття, оплачувались досить дорого і навряд чи були приступні бідному чоловіку. Залежність від треб іноді викликала зовсім небажані явища: напр., владимирський собор 1277 р. заборонив священникам вимагати виконання польових робіт від людей, що живуть під церковним покровительством.

IV

Вище йшла мова про одну сторону церковного управління. Але на Русі, як і у Візантії, Церква користувалась таким значенням, що вона мала відношення і до громадського устрою суспільства. На Русі відомство Церкви було навіть значно ширшим, ніж у Візантії. Так сталося тому, що в язичницькому суспільстві багато що не вважалося злочинним через те, що таким вважалося з погляду Церкви: язичницькі звичаї зіткнулися із церковними поглядами. Були і такі сторони життя, в які язичницька держава не втручалась; між тим з погляду Церкви дії вважались злочинними. Наприклад, багатожонство — звичайне явище давньої Русі, але воно було недопустимим з погляду церковного, було гріхом; суд про такий проступок перейшов на Русі у ведення Церкви, хоча сам проступок, звичайно, не мав церковного характеру. Церква скріплювала шлюб. Але вона не могла примиритися з язичницьким звичаєм шлюбів. Усі такого роду справи уже при перших князях переходять у ведення єпископського суду. Таким чином, у віданні цього суду опинився цілий ряд справ таких, які у Візантії каралися світською владою, Церква була захисницею слабих і відала справами благодійництва і покровительства над деякими розрядами людей. Цей бік її діяльності поставляла Церкві нову сферу суду. Нарешті, суд у давній Русі був у той же час прибутковою статтею: бажаючи збільшити ці статті, князі передають веденню Церкви справи, що раніше підлягали веденню князівського суду.

Обсяг церковного суду на Русі визначався княжими грамотами. На підставі їх представники Церкви творили суд. У внутрішньому ж своєму управлінні Церква керувалась канонами, виданими св. апостолами та вселенськими соборами; зібрання цих правил має назву Номоканону. На Русі зібрання церковних правил дістали назву Кормчої книги (кормчий — управитель). До списків Кормчої книги заносилися списки Номоканону, давньокнязівських уставних грамот, канонічні постанови давніх руських ієрархів, нарешті, різні списки перекладів та витягів із законодавчих збірників візантійських імператорів. Збірниками візантійських законів дуже цікавилися у південних слов'ян і в давній Русі, оскільки до законодавчої мудрості візантійських імператорів ставилися з великою повагою. Але в руському церковному праві візантійське законодавство мало ще особливе значення: в руках духовенства опинилася велика група справ цивільного і карного характеру, переданих Церкві княжими грамотами. В грамотах же зовсім не визначався обсяг покарань за здійснення злочинів, або ж призначені тільки штрафи на користь Церкви (в одному лише статуті Ярослава), але зате не зазначено обсяг тих «казней», що їх князь накладав на звинуваченого церковним судом. Церковні судді не могли, звичайно, знайти відповідь у Руській Правді, яка і не містить в собі статей про злочини, передані у ведення Церкви. Цілком природно, що церковний суддя намагався відшукати відповідні статті у візантійському законодавстві. Звідси зрозуміле значення збірників візантійського права, що мали обіг на Русі.

Тепер подивимось в чому ж полягала сфера церковного суду згідно із навчаними уставними грамотами.

Перш за все, як у Візантії, на Русі був цілий клас людей, які за всіма злочинами карного або цивільного характеру знаходилися у віданні Церкви: це церковні люди. Але у Візантії прошарок цих людей обмежувався кліром.

На Русі цей клас виявлявся досить широким: до нього входили ченці, священно- і церковнослужителі, їх діти, проскурники, паломники, свічкогаси, прочани, попаді (очевидно, вдовиці), поповичі, очевидно, не тільки діти, а й нащадки святих. Далі іде розряд осіб, які перебували в церковних благодійних установах, тобто в лікарнях і будинках для прочан: «То люди церковные, богадельные». Але поряд з ними, очевидно, потрапив у число церковних людей і лікар. До числа церковних людей належать також і люди, що знаходились під особливим покровительством Церкви; такими були прощенники, тобто люди, які зцілилися внаслідок якогось дива, задушні люди — вільновідпущені за духовним заповітом, нарешті, ізгої. Ізгоями, що перебували під покровительством Церкви і під її судом, називали осіб троякого роду: 1) попівський син, який не навчився грамоті і, отже, не міг прийняти священницький сан; 2) холоп, що викупився з неволі; 3) збанкрутілий купець. У давній Русі поняття ізгойства докладалось і до князівського роду, коли старша лінія князів наприкінці XI століття намагалась відтіснити представників молодшої лінії від володіння князівством. Таким чином, це були люди, які вибилися з життєвої колії і потребували підтримки такої сильної установи, як Церква. Таким чином, коло осіб, що знаходилося під її велінням та її судом, було досить широким. Ізгої та прощенники жили, наприклад, цілими селами на церковних землях. За Смоленською грамотою, наприклад, прощенники віддавались у відання єпископа з медовими та грошовими податками та з усіма судовими зборами: «Ни надобе ихъ судити никакому же человеку», — говориться у грамоті. Ізгої віддаються цілими селами із землею, на якій сидять. Тут же єпископу віддаються і деякі особи, можливо, невільні, що працювали на князівських господарських роботах: бортник (тобто той, хто доглядав за бортями) із землею, город з «темь капустникомъ», тобто з людиною, що займалася розведенням капусти на ньому, з його дружиною і дітьми, нарешті, тетережник, також із дружиною та дітьми. Усі ці особи, як церковні, так і ті, що не мали ніякого відношення до Церкви, віддаються під присуд єпископа. Якщо трапляється позов церковної людини до нецерковної, тоді справа розглядається на «обчемъ» суді, тобто князівський і церковний судді судять разом.

Отже, розряд церковних людей виявляється досить значним. Церква вилучає з держави у своє виключне ведення не тільки осіб, які віддали себе благодійним цілям (напр. паломники), або осіб, що потребували захисту через свою слабкість, але також осіб, що фактично порвали усякий зв'язок із Церквою, напр. поповичів, удовиць.

Суд єпископа над церковними людьми поширювався в усіх відношеннях, хоч би то було вбивство та ін. Але далі йде довгий ряд провин, що підлягають єпископському суду, ким би вони не були скоєні. У числі їх перш за все стоять справи, що їх не вважали за злочин у язичницькому суспільстві. Так, з появою Церкви необхідно було насамперед захистити Церкву з її установленнями. Справи такого роду, звичайно, не могли бути передані світським суддям-язичникам або тим, хто тільки-но покінчив із язичництвом. Тому вже статут Володимира Святого передає у ведення Церкви такі злочини, що розцінювалися як святотатство: крадіжку церковного майна, пограбування могил, пошкодження хрестів (на могилах або в церквах), пошкодження церковних стін, введення в церкву собак та інших тварин оберігаючи церковне майно і церковні устави. Церква була покликана розглядати і провини проти чистоти віри, боротися з волхвами, проявами язичництва. Князівські статuti дають Церкві ще й право суду за такі злочини. Тому чаклунство, волхвування за допомогою трав, отрут, взагалі різного роду чародійництво підлягало церковному суду. Поряд з цим і закид зроблений будь-ким іншому у заняттях чародійством або ж у ересі, тобто у відступі від правил релігії, передано у ведення Церкви. Тодішня напівязичницька Русь, звичайно,

була насичена такого роду злочинами. Статут князя Всеволода передає до церковного суду ще й тих, хто молиться під овинами, в гаях або біля води, інакше кажучи, всіх тих, хто продовжує здійснювати іще язичницькі жертвоприношення. Треба, однак, зауважити, що давньоруська Церква, володіючи такими важливими правами для боротьби з ересями і залишками язичницьких обрядів, користувалась своїми правами дуже помірно, зважаючи на її труднощі, з якими малокультурний народ міг сприйняти догмати християнства. В давньоруських пам'ятках можна багато знайти вказівок на те, що духовенство словом переконувало свою паству кинути язичницькі звичаї, до нас дійшло багато повчань в тому напрямі, так що навряд чи влада церковного суду в цьому відношенні була важкою для пастви: зустрічаються випадки покарань осіб духовних, а не світських.

Церква внесла в давньоруське суспільство абсолютно нове поняття про шлюб та про багато сторін сімейних стосунків. Запроваджені Церквою поняття були зовсім протилежними тим, якими жило язичницьке суспільство. Воно визнавало багатоженство, не вважало за злочин укладення шлюбу з родичем, мало свої форми укладення шлюбу та ін.; нарешті, язичницьке суспільство визнавало сильну владу батька сім'ї, що не допускала жодного втручання з боку княжого суду. Наскільки твердо тримались сімейні звичаї, можна судити з того, що протягом перших століть після прийняття християнства церковне вінчання було слабо поширеним. Багато простолудинів були переконані, що церковне вінчання потрібне тільки боярам, а не простим людям. Церква отримала у своє ведення питання, що стосувалися шлюбу. Світська влада не втручалась в ці справи і визнавала як язичницькі форми укладення шлюбу, так і церковне вінчання. В інших же випадках, хоча судив князь, але судові штрафи йшли єпископу. Так, за князівськими грамотами, такі злочини, як умикання нареченої, тобто викрадення її — «уволочская тяжа (преступленіе) ажь уволочеть кто девку», — вирішував князь або його посадник, але штраф князь або його суддя ділив із єпископом навпіл. Це тому, що «умчаніе девки», хоча робилося з метою укладення шлюбу, але світська влада розглядала таке діяння як звичайне викрадення, насильство, якщо викрадення здійснювалося без згоди нареченої. Тому статут Ярослава визначає більшу пеню за «соромъ» дівчини і штраф єпископу, причому розмір штрафу визначається становищем батьків дівчини: за боярську дочку сплачується більше, ніж на дочку «добрыхъ» людей.

Розторгнення шлюбу, як укладеного Церквою, так і не укладеного нею, здійснюється Церквою. Розлучення у всякому разі визнавалося законним лише тоді, коли привід до розторгнення представлявся з боку жінки; однак подружжя могло розлучитися за обопільною згодою, без вини одного з них: у випадку розторгнення шлюбу треба було, згідно з уставною грамотою Ярослава, сплатити штраф єпископу в розмірі 12 гривень, якщо шлюб був освячений Церквою; якщо ж шлюб було укладено без церковного вінчання (за язичницькими обрядами), то за розлучення сплачувалося удвічі менше. Отже, розторгнення шлюбу навіть за згодою подружжя вважалося проступком, що карався грошовим штрафом. Коли ж чоловік залишав жінку без її згоди, він сплачував їй за «соромъ» згідно з положенням її батьків і, крім того, він підлягав покаранню з боку світської влади.

До шлюбних справ належали також всі тяжби, що виникали з передшлюбних договорів, які вкладалися під час сватання. Церква спостерігала також, щоб шлюби не укладалися між особами, що знаходилися у відомих ступенях родства. До шлюбнорозлучних справ належали також справи про двоєженство — «аж водиве кто две жене». Укладення другого шлюбу без законного розлучення з першою дружиною погрожувало чоловікові примусом до спільного життя з першою дружиною, а друга дружина повинна була піти в церковний дім, що, вірогідно, означало монастир, або у спеціально

влаштованій дім для ув'язнення. Однак одночасне співжиття з обома дружинами каралося так само і, крім того, досить великим штрафом на користь єпископа. Різного роду злочини, можливі у подружньому житті, розглядалися церковним судом. Сюди належать аморальна поведінка чоловіка і жінки, суперечки між ними про майно або коли чоловік вкраде лен чи «порты», тобто одяг, що належить дружині, тощо. Вже останнього роду тяжби є надставкою до шлюбних справ у власному розумінні; те саме треба сказати і про справи між членами родини, напр. між батьками та дітьми. Втручання в цю сферу церковного суду можна пояснити як намагання передати в розпорядження Церкви якомога більше справ з метою збільшення доходів, так і тим, що княжий суд ніколи раніше не видав тяжбами, що виникали між членами родини; розгляд таких справ раніше представлявся на розсуд старшого в сім'ї або роді. Так, церковному суду представлені такі випадки: якщо син або дочка піднімуть руку на батька чи матір, деякі суперечки щодо спадщини (між двоюрідними братами) та ін.

Уже в проступках, що стосуються шлюбу та сім'ї, відданих на суд Церкви, не можна не помітити однієї спільної тенденції: отримуючи у своє ведення суд по цим справам, церква виступає органом, який світська влада робить спостерігачем за моральністю громадян. Цей нагляд з боку церковного суду виходив далеко за межі церковного устрою: Церква отримувала в даному випадку керівне значення тому, що на цьому поприщі була наставницею своєї пастви. Злочин проти моралі вважався насамперед гріхом, запобігти якому Церква намагалась за допомогою свого вчення і своєї діяльності. Тому в княжих уставних грамотах зустрічаємо цілий ряд статей, що визначають різні види злочинів проти моралі. Особливо сумлінно грамоти охороняють слабку половину суспільства: будь-які образи, що спричиняються таким особам, або «соромъ», підлягають церковному суду.

Але крім вказаних категорій тяжб, князівські грамоти передають тому ж суду справи, ніби випадково вихоплені з карної практики. Так, наприклад, Церква судить справу про душоубство, тобто про ненавмисне вбивство. Тут ще можна припустити такий мотив, що Церква брала такого зумисного вбивцю під своє заступництво та, турбуючись про його спасіння, призначала йому церковне покаяння. Але вже не можна підшукати якого б не було виправдального мотиву для тяжб типу, наприклад, такої: «аж б'ється две жене», тобто якщо побилися між собою дві жінки, або якщо «два мужа имутся бити», тобто бійка між двома чоловіками, або якщо один чоловік укусив іншого під час бійки чи вирвав йому пасмо з бороди.

Якщо пригадати низку карних, цивільних справ та, крім того, церковних у власному їх розумінні, то легко бачити, що сфера церковного суду в давній Русі була досить широкою. Згодом діяльність його ще більш розширилася, і церковний суд в такому обсягу дожив до реформ Петра Великого. Як ми бачимо, справи, що становили сферу церковного суду, створюють досить своєрідну амальгаму. Припустимо, можна вказати якусь групу справ, що за церковним статутом по праву належали Церкві, напр. справи про розторгнення шлюбу. Була й інша група справ, появу якої в складі церковного суду можна пояснити тим особливим положенням, що його займала християнська Церква в руському язичницькому суспільстві, напр.: справи, що стосуються укладення шлюбу, багатожонства, нагляд за мораллю. Але крім цих розрядів злочинів, що, так би мовити, природно увійшли в компетенцію Церкви, була відзначена і група справ цивільного та карного характеру, які випадково, без визначеної мети були відірвані від княжого суду.

Якщо осмислити тепер ті права, якими користувалася Церква на Русі згідно з княжими грамотами, і співставити їх з положенням Церкви в громадському суспільстві Візантійської імперії, то легко помітимо велику різницю. Візантійські закони надавали представникам Церкви широке право

втручання в сферу суду та дій адміністрації, що їх відправляли імператорські чиновники, переважно єпископу була надана можливість впливати та здійснювати нагляд за цілою низкою справ. На Русі ж єпископ одержав права, що надавали йому широкі судові повноваження. За законом він не міг втручатися в справи княжої адміністрації або суду. Зате сам єпископ був переважно суддею. Єпископський двір перетворювався на судовий трибунал, при ньому були й особливі церковні дома для ув'язнення.

Тут виникає одне дуже цікаве запитання: в чому полягали покарання, що їх міг присуджувати єпископський суд? Річ у тому, що грамоти Володимира Св., Всеволода та Ростислава визначають лише характер тяжб, які підлягають церковному суду. Але ніде не вказано, за якими саме законами повинен судити єпископ і до яких покарань він має право засуджувати винних. Статут Ярослава визначає тільки штрафи на користь єпископа, а потім звичайно додає: «А князь казнить». Тут виникає запитання: на основі яких саме законів «казнить» князь тих осіб, які засуджені церковним судом? Взагалі навіть не ясно, в чому полягала ця передача обвинувачених церковним судом осіб до суду світської влади. Між тим грамоти лише називали категорії справ (напр., «ведьство», тобто чаклунство, «зелье», тобто волхвування за допомогою трав та ін.), не визначаючи при цьому ні характеру, ні роду покарань. Чим же керувалися судді? Легко здогадатися, що єпископ-грек і навіть руський інок відповідь на це запитання буде шукати не серед руських законів та звичаїв (там і відповіді не було б), але в законодавстві Візантійської імперії. В давній Русі навіть світські судді звертались до цього джерела, якщо не знаходили відповіді в Руській Правді. Та й сама Правда знала неабиякого впливу візантійського законодавства. Тому природно, що церковний суддя звертався до збірників законів, які містили в собі витяги з законів візантійських царів. Списки цих законів знаходились в будь-якій Кормчій. Але в такому разі, який же характер повинні були мати покарання, що їх накладало візантійське законодавство? За характером вони значно відрізнялися від давньоруських. Руська Правда знала систему штрафів та відшкодування за заподіяну шкоду, яким би тяжким не був злочин. Візантійське законодавство переважно засноване на системі жорстоких тілесних покарань, вельми полюбляє скалічення членів, іноді додаючи до цього і церковне покарання в обсязі, що його важко виконати істинному християнину. Для прикладу візьмемо кілька таких злочинів, що підлягають церковному суду, і подивимось, яке покарання передбачалось за ці злочини в тих візантійських збірниках, котрі в перекладі мали обіг у Стародавній Русі. Так, княжі грамоти віддають до церковного суду осіб, що уклали шлюб, перебуваючи між собою в спорідненості або будучи свояками за канонічними правилами. За візантійськими законами, якщо кум одружується з кумою або хрещений батько — зі своєю хрещеницею, належиться: «По людському закону обоимъ обрезають носы и развести, а по церковному закону — тоже развести и назначить постъ и покаяние на 15 летъ: 5 летъ стоятъ вне церкви и плакать во время литургии, 4 года стоятъ въ церкви до чтенія евангелія, 3 года до пенія символа веры да 3 года поститься на хлебе и воде». Родичів, які одружилися, треба побити і розлучити, двоєженця — «тепуть тверде», тобто треба добре побити, і призначити йому піст на 7 років; «гробный тать», тобто той, хто пограбував домовину, карається 300-ми ранами (ця стаття візантійських законів цілком повторена в статуті Володимира, але визначення покарання вилучено: законодавець знав, що суддя знайде міру покарання), церковному грабіжнику виколювали очі та відрізали носа тощо. Словом, характер покарань, що застосовувалися візантійським законодавством, був цілковитою протилежністю давньоруським. Однак вони, безумовно, застосовувалися в церковній практиці: печальна історія єпископа ростовського Федора показує, що покарання, пов'язане з каліцтвом членів, було застосовано проти нього цер-

ковним судом або, за його постановою, судом світським; а в обвинувачувальному акті проти єпископа Федора говориться, що він несправедливо застосовував таке саме покарання до осіб, зовсім не винних, тобто владика звинувачується в несправедливому суді, а не в самому способі покарання, між тим за його судом звинуваченим виколювали очі, відсікали руки, язики тощо.

V

Тепер, коли ми ознайомилися з тим положенням, яке за давньоруськими законами посідала Церква, не важко скласти уявлення про те положення, яке зайняли в суспільстві представники Церкви — духовенство.

Уже з попереднього очевидно що духовенство займало досить високе положення.

В нашому давньому літопису щоразу зустрічаємо характеристику, дану древнім князям: вони «преизлиху» полюбляли чернечий та попівський чин. Справді, князі виказували їм велику повагу. «Любов» ця, між іншим, виявлялася в тому, що князі часто самі відвідували найбільш поважних духовних осіб для бесіди з ними, а ще частіше запрошували до себе на обіди та учти єпископів, ігуменів, ченців і білих попів, обдаровували їх, намагались якнайкраще пригостити. Деякі князі навіть славилися такого роду гостинністю. Звичайно, поява духовенства на княжих бенкетах частково обмежувалася мирською справою — бенкетуванням. Але часто на таких учтах мирські справи поступалися місцем справам духовним: не забудемо, що і такий святитель, як св. Феодосій Печерський відвідував княжі учти і вів на них із князем бесіди; за бажанням св. Феодосія князь Святослав навіть випроваджував зі своїх бенкетів скоморохів, проте тільки тоді, коли приходив святий. Але поява попів, ігуменів та єпископів під час князівських бенкетів поряд із боярами і дружиною мала ще й інший зміст: тим самим представникам духовенства виказувалася така сама шана, як і боярам, думцям князівським та сильним людям. Володимир Св. під час своєї учти перший стіл ставив митрополиту з духовенством. Пошана, що її виказували духовному чину, виявлялася іще в одній цікавій особливості: в договорах з іноземцями, наприклад з німцями, вказувалося, що за будь-яку образу, заподіяну попу чи послу, винуватий відповідав подвійно, «аже послони пригодится пакость или попови, во всякой обиде за два човеки платити». Отже, піп коштував двох чоловік, хоч би це були й бояри.

Якщо в галузі суду компетенція духовенства виходила далеко за межі суто церковних інтересів, то можна легко здогадатися, що й повсякденна діяльність духовенства нерідко виходила за межі церков. Та бурхливе політичне життя, яке охопило давню Русь, досить часто втягувало і представників духовенства. Так, священик був звичним послом під час міжкнязівських дипломатичних переговорів, звичайно, і тоді, як і зараз, дипломатичну службу не могла б успішно виконувати людина свіжа, не обізнана в міжкнязівських стосунках. Звичайно ж, дипломатичні доручення давалися і тоді людям, що відзначалися своїм авторитетом і тактом. До всього цього священики, переважно князівські духовники, мали змогу підготуватися заздалегідь, беручи участь, напр., у князівських нарадах. Іноді роль деяких послів-священиків була дуже відповідальною: таке випадало при укладенні договорів з німцями; так при укладенні смоленського договору з німцями серед послів до Риги ходив і піп Єремей: на нього, певно, було покладено і канцелярську частину при заключенні цього договору, що вимагало знання німецької мови та латині. Що священики могли отримати підготовку до дипломатичної служби, це цілком можливо. Ми зустрічаємо їх у числі членів князівських нарад: на князівській нараді з приводу укладення того ж договору сидять єпископський намісник Лаврентій (звичайно, духовна особа) та піп Андрій. Крім того,

певно, взагалі канцелярська служба того часу, хоча і дуже нескладна, переважно покладалася на осіб, що належали до церковного кліру. Цим, між іншим, пояснюється, чому словом «дяк», що означало церковного служителя (нині дячок), стали означати взагалі особу, призначену вести письмоводство: спочатку при священниках чорнову роботу виконували служителі їх приходської церкви — дяки.

Вказані вище сторони — служба священників по цивільній лінії. Але духовний чин не тільки служив князям, — він голосно підносив свій голос, намагався підкорити рішення князя своєму авторитету. Це особливо бувало тоді, коли треба було стримувати князівські міжусобиці. Небагато знаходилося таких осіб серед білого та чорного духовенства, нелегко було стримати гнів древньоруського князя або його витончений дипломатичний розрахунок, але все ж таки і подібні випадки втручання духовенства відомі. Так, ігумен Андріївського монастиря в Києві Григорій, бажаючи утримати князя Мстислава Мстиславича від війни з князем Ярославом, спочатку сам різко виступив проти війни, нарешті, скликав увесь «собор ієрейській» для того, щоб переконати князя.

Вище наведено кілька фактів, де фігурують представники білого духовенства або просто ченці. Зрозуміло, що головну роль в князівстві відіграв митрополит або єпископ. Владика — найбільш поважана в місті особа. Це добре знали і сусідні народи, напр. німці, які свої грамоти до Смоленська, Полоцька та ін. озаглавлювали: «Благословеніє отъ митрополита рижскаго къ своему милому сыну князю великому Федору и его детямъ, и владыке, и наместнику, и всем боярамъ». На смоленських та новгородських угодах з німцями стоїть і печатка місцевого владика: цим підтверджувалась святість договору, а для іноземців такий договір мав більшу чинність, ніж той, що був скріплений тільки княжою печаткою і згодою.

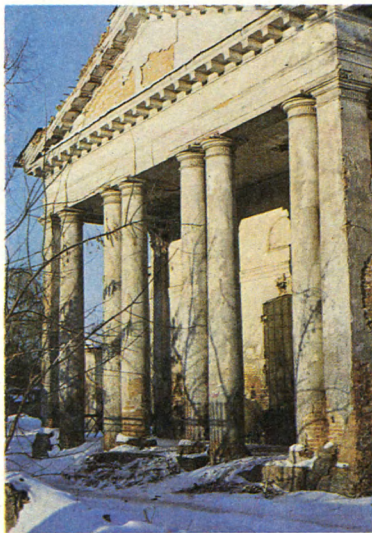
Ми бачимо, що архіереї беруть активну участь у найважливіших світських справах, і всюди їм відводиться першорядна роль. Володимир Св., як відомо, радився з єпископами навіть при виданні законів, що не мали ніякого відношення до Церкви, напр., при виданні свого закону про вири з розбійників. І в наступні часи у важливіших випадках до княжої думи закликали єпископа або ж він посилав туди свого намісника. [...]

«Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Науково-популярний та літературний журнал. Видавався у 1882—1906 рр. Відновлений у 1992 р. Головний редактор П. П. Толочко.

Літературні редактори М. Максименко, В. Полковенко
Художній редактор В. Бариба. Технічний редактор Ю. Дахно
Коректор Л. Фрішко

Редакція розглядає рукописи, подані в першому примірнику машинопису, і не завжди поділяє позицію авторів публікацій
Рукописи не рецензуються і не повертаються

Здано до складання 13.07.92. Підписано до друку 30.01.93. Формат 70×108/16. Високий друк. Папір друкарський № 1. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. фарбо-відб. 14,18. Обл.-вид. арк. 14,2. Тираж 10 000 пр. Зам. 3—37.
Адреса редакції: 252015, Київ-15, вул. Січневого повстання, 21, корп. 19. Тел. 290-85-84.
Поліграфкомбінат «Україна». 254119, Київ-119, вул. Дегтярівська, 38—44.

Грецька Михайлівська церква у Ніжині. 1714 — 1729 рр.

Колонада Всіхсвятської церкви у Ніжині. 1767 — 1805 рр.

Грецька Всіхсвятська церква у Ніжині. 1767 — 1805 рр.

Фото О Морозова

Ціна договірна

Індекс 74260

2609 36

У НАСТУПНОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- дослідження Петра Толочка «Русь—Мала Русь — руський народ у другій половині XIII—XVII століть»;
- неопубліковані щоденники Михайла Грушевського та Володимира Вернадського;
- віршовану хроніку XVII століття «Полювання» у перекладі Валерія Шевчука;
- есе Олеся Білодіда «Загадка Петра Могили»;
- стислу хронологію українських гетьманів, підготовлену Володимиром Замлинським;
- «Український богослов» знайомить з маловідомими фактами біографії Миколи Борецького і Валентина Войно-Ясенецького.